

QQDU HUZURIDAGI MINTAQAVIY MARKAZ

OOÍW-METODIKALÍQ
KOMPLEKS

2021

HÁZIRGI QARAQALPAQ ÁDEBIY TILI

Qudaybergenov M. | f.f.d., professor

**ÓZBEKSTAN RESRUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**JOQARI BILIM TARAWINDAĞI PEDAGOG HÁM BASSHI
KADRLARDI QAYTA TAYARLAW HÁM OLARDÍN QÁNIGELIGIN
JETILISTIRIWDI SHÓLKEMLESTIRIW BAS ILIMIY-METODIKALIQ
ORAYÍ**

**QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK UNIVERSITETI JANÍNDAGÍ
PEDAGOG KADRLARDÍ QAYTA TAYARLAW HÁM OLARDÍN
QÁNIGELIGIN JETILISTIRIW AYMAQLÍQ ORAYÍ**

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili
PÁNINEN
OQIW-METODIKALIQ KOMPLEKS

Qánigeligin jetilistiriw kursı baǵdarı: Qaraqalpaq tili tálım baǵdarı ushın

Tınlawshılar kontingenti: Joqarı oqıw ornı oqıtıwshıları

Nókis – 2020

Oqıw-metodikalıq kompleks Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw ministirliginiń 2020 jıl “7”-dekabrdagi 648-sanlı buyırığı menen tastıyıqlangan úlgili oqıw reje hám baǵdarlama tiykarında islep shıǵılǵan.

Dúziwshi: **Qudaybergenov M.** - QMU, «Qaraqalpaq til bilimi» kafedrası professorı, f.i.d.

Pikir bildiriwshi **Paxratdinov Q.** - QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti, f.i.k.

Oqıw-metodikalıq kompleks Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Ilimiy-metodikalıq keńesinide usınıs etilgen (2020 jıl “30”-dekabr 5-sanlı protokol)

M A Z M U N Í

I.	JUMÍS BAĞDARLAMA.....	5
II.	MODULDÍ OQÍTÍWDA PAYDALANATUĞÍN INTERAKTIV TÁLIM METODLARÍ	10
III.	TEORIYALÍQ SHÍNÍGÍW MATERİYALLARÍ	15
IV.	ÁMELIY SHÍNÍGÍW MATERİYALLARÍ.....	68
V.	KEYSLER	98
VI.	GLOSSARIY	118
VII.	PAYDALANÍLGAN ÁDEBIYATLAR DIZIMI	122
VIII.	PIKIRLER.....	127

JUMÍS BAĞDARLAMA

Kirisiw

Mámleketimiz gárezsizlik jıllarında ámelge asırılğan keń kólemli reformalar milliy mámleketlik hám suverenitetti bekkemlew, qáwipsizlik hám huqıqıy aǵartıwshılıqtı, jámiyette nızam ústinligi, insan huqıq hám erkinliklerine, milletler ara tatıwlıq hám diniy kewil keńlik ortalıǵın támiynlew ushın áhmiyetli tiykar bolıp, xalqımızdıń munásip turmıs keshiriwi, dúnya talapları dárejesinde bilim alıw hám kásip iyelewdi, puxaralarımızdıń dóretiwshilik dárejesin ámelge asırıw ushın zárúr shart-sharayatlar jarattı.

Jańa sharayatlardan kelip shıǵıp, «Bilimlendiriw haqqında»ǵı hám «Kadrlar tayarlawdıń milliy dástúri haqqındaǵı» «Ózbekstan Respublikası nızamlarına, 2017-2021-jıllarǵa mólshenlengen «Háreketler strategiyası», Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Pedagog kadrlardı tayarlaw, xalıq bilimlendiriw xızmetkerlerin qayta tayarlaw hám olardıń qánigeligin asırıw sistemasın jánede jetilistiriw haqqındaǵı is-ilajları» Qararına muwapıq, bilimlendiriw basqıshlarında úziliksizlik hám izbe-izlikti támiynlew, tálimniń zamanagóy metodologiyasın jaratıw, mámleket tálim standartların kompetenciyalıq jantasıw tiykarında jedellestiriw, oqıw-metodikalıq komplekslerdiń jańa áwladların islep shıǵıw hám ámeliyatqa engiziw hámde pedagog xızmetkerlerdi qayta tayarlaw hám olardıń qánigeligin asırıw sistemasın jánede jetilistiriwdi talap etedi.

Moduldıń maqseti – «Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili» pániniń maqseti – qaraqalpaq ádebiy tiliniń teoriyalıq hám ámeliy máseleleri haqqında túsinik beriw.

Moduldıń wazıypaları: Pániniń wazıypası usı pán boyınsha alǵan ilimiy hám ámeliy bilimlerin kurs hám pitkeriw qánigelik jumısların orınlaw menen real jaǵdayǵa qollanıw boyınsha kónlikpelerin qalıplestiriwden ibarat.

Modul boyınsha túlawshılardıń bilim, kónlikpe hám qánigeligine qoyılatuǵın talaplar

– qaraqalpaq tilin oqıtıwdıń principleri, oqıtıwdıń metodları, sabaqtı shólkemlestiriw hám ótkeriw usılları, qaraqalpaq tiliniń fonetikası, leksikası, morfologiya hám sintaksisin, puntuaciya hám stilistikasın oqıtıw usılları, jazba jumıslar hám onıń túrleri, bahalaw usılları, klasstan tıs jumıslardı ótkeriw usılların, oqıtıwdıń jańa pedagogikalıq texnologiyaları boyınsha teoriyalıq máselelerdi bilıwı kerek.

– qaraqalpaq tilin oqıtıw usılların, sabaqtı shólkemlestiriw hám ótkeriw metodların, interaktiv metodlar, oqıwshılar menen óz betinshe hám klasstan tıs jumıslardı shólkemlestiriw usılların ámelde qollanıw kónlikpelerine iye bolıw kerek.

– oqıtıw metodların hár bir til iliminiń tarawlarına hám temalargá sáykes durıs tańlawı, onı ámelde qollanıw usılların bılıwı, oqıtıwdıń jańa usılların meńgerıwı hám ámelde qollanıw uqıplıǵına iye bolıwı kerek.

Moduldıń oqıw rejedegi basqa pánler menen baylanısı

Modul mazmunı oqıw rejedegi «**Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili**», «Innovaciyalıq tálim texnologiyaları hám jáhán tájiriybeleri», «Pedagogikalıq sheberlik hám kompetentlik», «Tálimde informaciya texnologiyaların qollanıw», h.t.b. oqıw modulleri menen úzliksiz baylanısta úyreniledi.

Moduldi shólkemlestiriw hám ótkiziw boyınsha usınıslar

«**Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili**» oqıw moduli teoriyalıq hám ámeliy sabaqlar formasında alıp barıladı.

Teoriyalıq sabaqlarda oqıtıw metodikası haqqında maǵlıwmatlar beriledi.

Ámeliy sabaqlarında oqıwshılardıń sheberligi, oqıwshı shaxs rawajlanıwında hám oqıtıwında differencial jantasıw úyretiledi.

Sabaqlarında texnikalıq qurallardan, didaktikalıq tallaw, test sorawları, aqılıy hújim, toparlıq pikirlew, kishi toparlarda menen islesiw hám basqa interaktiv oqıtıw usılların paydalanıw názerde tutıladı.

Moduldıń joqarı tálimdegi orni

Joqarı oqıw orınlarında ótiletuǵın házirgi qaraqalpaq ádebiy tili modul menen tanısıw barısında tıńlawshılar (joqarı oqıw orınlarınıń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı páni oqıtıwshıları) qaraqalpaq tilin oqıtıwdıń jańa metod hám usılları haqqında maǵlıwmatlırǵa iye boladı. Modul pedagogtıń jekke hám kásiplik maydanın jaratıw hám olardan tálim procesinde paydalanıw arqalı tálimdi nátiyjeli shólkemlestiriwge hám onıń sapasın sistemalı arttırıwǵa járdem beredi. Moduldi ózlestiriw arqalı tıńlawshılar oqıw xızmetin basqarıw usılların úyreniw, ámelde qollanıw hám bahalawǵa say kásiplik kompetenciyaǵa iye boladı.

Modul boyınsha saatlardıń bólistiriliwi:

	Modul temaları	Tıńlawshılardıń oqıw júklemesi, saat			
		Hámmesi	Auditoriya oqıw júklemesi		
			Jámi	Sonnan	
				Teoriyalıq	Ámeliy shıǵıw
1.	Házirgi qaraqalpaq tili fonetikasınıń áhmiyetli máseleleri	2	2	2	
2.	Til seslerin izertlewdiń	2	2		2

	artikulyaciyalıq, akustikalıq, lingvistikalıq aspektleri				
3.	Házirgi qaraqalpaq tili leksikasınıń áhmiyetli máseleleri	2	2	2	
4.	Házirgi qaraqalpaq tili leksikası hám frazeologiyasınıń áhmiyetli máseleleri	2	2		2
5.	Házirgi qaraqalpaq tili morfologiyasınıń áhmiyetli máseleleri	2	2	2	
6.	Morfemika. Morfema hám onıń túrleri.	2	2		2
7.	Sóz shaqapları. Sózlerdiń leksika-grammatikalıq toparları. Sóz shaqapların klassifikatsiyalaw talapları	2	2		2
8.	Házirgi qaraqalpaq tili sintaksisiniń áhmiyetli máseleleri	2	2	2	
9	Sintaksisti oqıtıw usılları	2	2		2
	Жами:	18	18	8	10

TEORIYALÍQ SHÍNÍGÍWLAR MAZMUNI

1-TEMA: Házirgi qaraqalpaq tili fonetikasınıń áhmiyetli máseleleri (2 saat)

Joba:

1. Fonetikanıń tarawları. Fonetikanıń izertlew usılları.
2. Ses sóylewdiń, fonema tildiń birligi sıpatında.
3. Fonologiya fonetikanıń ayrıqsha bir tarawı ekenligi.

2-TEMA: Házirgi qaraqalpaq tili leksikasınıń áhmiyetli máseleleri (2 saat)

Joba:

1. Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramı hám onıń rawajlanıwı.
2. Sóz hám onıń mánileri. Sózdiń tuwra hám awıspalı mánileri.
3. Omonimler, sinonimler, antonimler.
4. Ulıwma qollanıwshı hám sheklengen sózler.
5. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri. Sózlikler.

3-TEMA: Házirgi qaraqalpaq tili morfologiyasınıń áhmiyetli máseleleri (2 saat)

Joba:

1. Sóz jasalıw hám morfologiya pánin úyreniwdegi tiykarǵı wazıypalar.
2. Sózdiń tiykarı. Dórendi emes, dórendi hám dóretiwshi tiykarlar.
3. Sóz jasaw usılları. Morfemalıq usıl: affiksatsiya, sóz qosılıw, sóz qosılıw hám affiksatsiya, abbreviatsiya.

4. Morfemalıq emes usıl: leksika-semantikalıq hám leksika-sintaksislik.
5. Sózdiń grammatikalıq mánileri. Sóz shaqapları – sózlerdiń leksika-grammatikalıq toparları.

4-TEMA: Házirgi qaraqalpaq tili sintaksisiniń áhmiyetli máseleleri (2 saat)

Joba:

1. Sintaksistiń izertlew obekti. Sóz dizbegi, jay gáp, qospa gáp hám tekst.
2. Sintaksislik baylanıs hám sintaksislik qatnaslar: Sintaksislik baylanıstıń túrleri: dizbekli baylanıs hám baǵınıńqılı baylanıs. Baǵınıńqılı baylanıstıń túrleri: kelisiw, basqarıw, jupkerlesiw hám úylesiw (izafet).
3. Sintaksislik qatnaslar: prediqativlik, atributivlik, obektlik, relyativlik qatnaslar. Sóz dizbekleri. Turaqlı hám erkin sóz dizbekleri.
4. Sóz dizbeginiń qospa sózden, frazeologiyalıq sóz dizbeklerinen, gápten ayırmashılıǵı. Sóz dizbeklerindeki bas komponent hám baǵınıńqı komponenttiń baylanısıw usılları. Atawısh hám feyil sóz dizbekleri.
5. Sóz dizbeginiń nominativlik, al gáptiń prediqativlik birlik ekenligi.

ÁMELIY SHÍNÍǴIWLAR

1-TEMA: Til seslerin izertlewdiń artikulyaciyalıq, akustikalıq, lingvistikalıq aspektleri (2 saat)

Joba:

1. Fonemalardıń jasalıwı, olardıń artikulyatsiyalıq, akustikalıq, lingvistikalıq sıpatlaması.
2. Fonemalardıń klassifikatsiyası.
3. Artikulyatsiyalıq, akustikalıq, lingvistikalıq jaqtan fonemalardıń bóliniwi.

2-TEMA: Házirgi qaraqalpaq tili leksikası hám frazeologiyasınıń áhmiyetli máseleleri (2 saat)

Joba:

1. Tildiń materiallıq qabıǵı. Mánili sóz hám kómekshi sóz, Sózdiń leksikalıq hám grammatikalıq mánileri.
2. Qaraqalpaq tiliniń sózlik sistemasında sóz hám onıń mánileri. Sózdiń leksikalıq mánileriniń túrleri.
3. Qaraqalpaq tilinde sózlerdiń tipleri hám variantları.
4. Frazeologizmler hám olardıń tiykarǵı belgileri. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri hám erkin sóz dizbekleri.
5. Frazeologizmlerdiń leksika-grammatikalıq ózgeshelikleri. Feyil mánili frazeologizmler. Kelbetlik mánili frazeologizmler. Ráwish mánili frazeologizmler.

Atlıq mánili frazeologizmler.

3-TEMA: Morfemika. Morfema hám onıń túrleri (2 saat)

Joba:

1. Morfemika – sózdiń morfologiyalıq qurılısı haqqındaǵı ilim. Morfema haqqında túsinik. Onıń tildiń basqa birliklerinen ózgesheligi.
2. Túbir morfema. Kómekshi morfema. Morfemalar arasındaǵı struktura-semantikalıq qatnaslar: omonimiya, sinonimiya, antonimiya.
3. Sózdiń morfemalıq qurılısındaǵı ózgerisler: sińisiw, jılısıw, dekorrelyatsiya.

4-TEMA: Sóz shaqapları. Sózlerdiń leksika-grammatikalıq toparları. Sóz shaqapların klassifikacijalaw talapları (2 saat)

Joba:

1. Morfologiya – sóz hám onıń ózgeriwi haqqında grammatikalıq ilim.
2. Sózdiń grammatikalıq mánileri.
3. Sóz shaqapları – sózlerdiń leksika-grammatikalıq toparları.

5-TEMA: Házirgi qaraqalpaq tili sintaksisiniń áhmiyetli máseleleri (2 saat)

Joba:

1. Sintaksistiń izertlew obekti.
2. Sóz dizbegi, jay gáp, qospa gáp hám tekst sintaksislik birlikler ekenligi.
3. Sintaksistiń úyreniliw baǵdarları. Sintaksistiń til iliminiń basqa tarawları menen baylanısı.

II. MODULDÍ OQÍTÍWDA PAYDALANATUĞÍN INTERAKTIV TÁLIM METODLARÍ

Gumanitar bilimlendiriw bilimlendiriwdiń basqa tarawlarına qaraǵanda oqıwshılardıǵa eń úlken tárbiyalıq tásir kórsetedi. Gumanitar ilimler shaxs mádeniyatınıń rawajlanıwına belgili bir úlesin qosadı, al bilimlendiriw dástúrleriniń anaǵurlım bólegin quraytuǵın gumanitar pánler tek ǵana kásiplik bilimge iye joqarı mamanlıqqa iye qánigelerdi tayarlap ǵana qoymastan, intellektual, ruwxıy potencialǵa iye bolǵan qánigelerdi qalıplestiriwge járdem beredi. Házirgi waqıtta bilimlendiriw hám tárbiya teoriyası hám praktikasına qatnas globalizaciya, integraciya, komp`yuterlestiriw, internet tarmaǵın qollanıw hám kirgiziw, mediaqurallar, distancion, jekkelikke baǵdarlangan oqıtıwdıń tásirinde birqansha ózgerislerge ushırmaqta. Bulardıń barlıǵı innovaciyalıq bilimlendiriw texnologiyasın qollanıwǵa alıp kelmekte. Bilimlendiriwde innovaciya degenimizde pedagogikalıq texnologiyalardı, oqıtıwdıń metodları, usılları hám quralları jetilsetiriw túsiniledi. Házirgi waqıtta innovaciyalıq pedagogikalıq iskerlik qálegen oqıw ornınıń belgili bir komponenti bolıp tabıladı.

Tek ǵana innovaciyalıq iskerlik bilimlendiriw xızmetleri bazarında anaw yamasa mınaw mekemeniń konkurentlikke uqıplılıǵın payda etiwge tiykar jaratıp qoymastan, pedagogtıń kásiplik ósiwi, onıń dóretiwshilik izleniwleri, tárbiyalanıwshılardıń jeke shaxs sıpatında jetilisiwine járdem beredi. Sonlıqtan innovaciyalıq iskerlik pedagoglardıń ilimiy-metodikalıq hám tárbiyalanıwshılardıń oqıw-izertlewshilik iskerlikleri menen tıǵız baylanıslı. Ayırım jaǵdaylarda burınnan belgili metodqa azǵana ózgeris kirgizilgen metodtı innovaciya dep ataydı.

Innovaciya – adamnıń ayırıqsha iskerliginiń predmeti bolıp, ol dástúriy usıllar, metodalar, qurallar menen qanaatlanbaydı hám tek ǵana mazmunda jańalıqtı talap etip qoymastan, al sıpat jaǵınan jańa nátiyjelerdi qáleydi.

«Innovaciya» (jańalıq kirgiziw) terminin «dástúriy» terminine antonim sıpatında aytıwımız múmkin, biziń kontekstimizde oqıtıwdıń eń jiyi ushırasatuǵın usılları, metodlarınıń jıynaǵınan tısqarı shıǵıwdı ańlatadı. M.V. Klarinniń aytıwınsha, reproduktiv oqıtıwǵa baǵdarlangan oqıtıwdaǵı dástúriy usıllar, metodlar, qurallar. [1, 9–11 B.]

«Texnologiya» termini óndiris tarawınan alınıp, ol (grek tilinen - sheberlik) ónimdi jetistirip shıǵarıw procesinde shiyki zattı islewdiń formaları, qásiyetleri, jaǵdaylarınıń ózgeriwi, tayarlaw, qayta islew metodlarınıń jıyındısına aytıladı. [2, 13-38 B.]

Bilimlendiriw tarawında keń tarqalǵan tarawlardıń biri oqıw materialın oqıtıwda multimedialıq prezentaciyalardı qollanıw bolıp esaplanadı. Bunnan tısqarı, innovacion bilimlendiriw texnologiyaları sisteması qalıplesti, olarǵa: aralıqtan oqıtıw texnologiyası hám metodikası, keys metodi, portfolio metodi,

proekt metodu , elektron test alıw kiredi.

Bilimlendiriwde informaciyalıq texnologiyalar jańa didaktikalıq máselelerdi sheshiwge járdem beredi, olardı qollanıw oqıtıwdıń sıpatın kóteriwge hám effektivligin asırıwǵa járdem beredi.

Problemalı soraw metodu – oqıwshılardıǵa problemalı jaǵdaylardıń sebep hám aqıbetlerin talqılaw hám de olardıń sheshimin tabıw boyınsha kónlikpelerin rawajlandırıwǵa qaratılǵan metod.

Problemalı soraw metodınıń dúzilisi

- ❖ Problemalı jaǵday túsindiriledi.
- ❖ Toparlar problemalı jaǵdaylardıń kelip shıǵıw sebeplerin anıqlaydı.
- ❖ Toparlar problemalı jaǵdaylardıń aqıbetleri tuwralı pikir júritedi.
- ❖ Toparlar problemalı jaǵdaydı sheshiw jolların islep shıǵadı.
- ❖ Tuwrı sheshimler tańlap alınadı.

Problemalıq tálimniń abzallığı

❖ Tálim beriwshi tárepinen oqıwshılardıń oqıw islerinde problemalıq sháriyattı payda etiw, oqıw wazıypaların hám mashqalaların sheshiw arqalı bilimlerde rawajlandırıw boyınsha biliw iskerligin basqarıw

Problemalıq tálimniń tiykarǵı maqsetleri

- ❖ Tıńlawshılardıń pikirlew hám oylaw qábiletlerin rawajlandırıw
- ❖ Problemanıń sheshimin óz betinshe tabıw arqalı toplanǵan bilim hám kónlikpelerin arttırıw
- ❖ Dóretiwshilik kónlikpelerin qalıplestiriw
- ❖ Isker dóretiwshi insandı rawajlandırıw
- ❖ Logikalıq pikirlewdi rawajlandırıw

Bilimlerde problemalıq jol menen bayan etiw oqıwshı (yaki studentlerdiń) dóretiwshilik imkaniyatların keńeyttiredi, óz pikirini erkin ayta biliwge úyretedi. Úyrenilip atırǵan bilimge qızıǵıwshılıǵı kúsheyedi.

Qaraqalpaq tili sabaqlarında problemalıq shárayat jaratıw ushın tómendegi usıllardan paydalanıwǵa boladı:

1. Tilge baylanıslı faktlerdi talqılaw arqalı problemalıq shárayat jaratıw. Bul usıl járdeminde oqıwshılardaǵı bar bolǵan ilimlerde tiykarlanıp, olardıń málim emes problemanı sheshiw ushın sorawlar qoyıw múmkin. Máselen, "Dawıslı hám dawıssız fonemalar" degen tema ótilgende: "Qaraqalpaq tilinde ne ushın haqıyqıy diftong joq?" "Ses penen fonemanıń parqı nede?" degen sorawlar qoyıwǵa boladı.

2. Til hádiyselerin qarama-qarsı qoyıw yaki salıstırıw arqalı problemalıq soraw qoyıwǵa boladı. Salıstırıw arqalı til hádiyseleriniń uqsaslıq hám ózgeshelik tárepleri anıqlanadı. Máselen, Dawıslı hám dawıssız seslerdi ótkende, dawıslı seslerdiń dawıssız seslerden parqı nede? degen soraw berilip, eki túrdegi seslerdi salıstırıw arqalı uqsaslıq hám ózgeshelik táreplerin anıqlaw múmkin.

3. Til hádiyselerin uluwmalastırıw arqalı problemalıq soraw payda bolıwı

múmkín. Bul usıl ana tili páninde induktiv metodqa tiykarlanadı. Máselen, aytılıwı uqsas sesler qatnasqan sózlerdi bir-biri menen salıstırıp arındaǵı parqtı kórsetiw ushın hár qıylı gápler beriw arqalı onı talqılap q foneması hám x fonemasın, yamasa g foneması menen k foneması arındaǵı parqtı anıqlaw tapsırıladı: *Qanǵa* infekciya túspew ushın jaraqatlangan jerdi spirt penen tazalap, yod jaǵıw kerek. Diyxan arzin aytıw ushın *xanǵa* keldi. *Pedagog* psixolog ta bolıwı kerek.

4. Berilgen teksttiń, sózdiń mazmunına tiykarlanıp problemalıq shárayat jaratıw. Bunda tómendegishe problemalıq sorawlar qoyılıwı múmkín.

1. Haqıyqıy hám jalǵan diftonglardıń qanday parqı bar?

2. Q/k, ǵ/g fonemarı hár qaysısı jeke fonemalar ma, yamasa eki fonemanıń reńkleri me?

Problemalı sorawlar metodı oqıtıw procesinde oqıwshınıń oqıw sheberligine ayrıqsha keńislik jaratıw múmkínshiligin beredi. Oqıwshı subyektiv jańalıqtı ashıwǵa erisedi hám mashqalanı sheshiwge dóretiwshilik penen qatnas jasawdı úyrenedi. Bul metodtı paydalanǵanda sorawlardı tómendegi baǵdarda beriwimizge boladı:

– izbe-iz sorawlar arqalı studentti yaki oqıwshını juwaplardı ózi izlenip tabıwǵa baǵdarlaw maqsetindegi sorawlardı beriw;

– mashqalanı sheshiwde hár túrli kóz-qaraslardı, qarama-qarsı pikirlerdi keltirip shıǵaratuǵın sorawlardı beriw;

– talqılawǵa, uluwmalastırıwǵa, salıstırıwǵa iytermelewshi sorawlardı beriw;

– sorawlardıń qoyılıwında belgisizliklerdiń, anıq emesliklerdiń bar bolıwı;

– tolıq emes, qarsı keletuǵın yamasa artıqsha maǵluwmatqa iye sorawlardı beriw.

Olar studentler yaki oqıwshılardı anıqlıq kiritiwge, muǵallimmen qaytadan sorawǵa iytermeleytuǵın sorawlar bolıwı kerek.

Qaraqalpaq tili. Fonetika sabaǵında tómendegidey problemalıq sorawlardan paydalansaq boladı.

1. Ses penen fonemanıń parqı nede?

2. Qaraqalpaq tilinde ne ushın haqıyqıy diftong ushıraspaydı?

3. Ne sebep ayırım seslerdiń aytılıwı hám jazılıwıba parq bar?

4. Ne ushın dawıslı fonemalar tildiń tik jaǵdayı boyınsha fonetikalıq jaqtan ashıq, qısıq, orta kóterińki dep úshke, al fonologiyalıq jaqtan ashıq, qısıq dep ekige bólinedi?

5. Til artı k hám g sesleri kishkene tillik q hám ǵ seskerine fonema retinde qarama-qarsı qoyıla ma, yamasa k,q sesleri k fonemasınıń, g,ǵ sesleri g fonemasınıń kombinatorlıq reńkleri me?

Bunday sorawlar oqıwshılardı til qubılısların, grammatikalıq kategoriyalardı bir-biri menen salıstırıwǵa, ajratıwǵa úyretedi. Hár bir sorawǵa juwap beriwde teoriyalıq bilim talap etiledi. Mısallar menen dálillewde oylanıwǵa májbúr boladı. Bul metodtı ótiletuǵın temanıń mazmunına qarap qollansaq boladı.

«Keys» metodi

Case study (keys stadi) eń birinshi ret Garvard universitetiniń huquq mektebinde 1870-jilda qollanılǵan edi. 1920-jilda Garvard biznes-mektebi oqıtıwshıları yuristlerdiń oqıtıw tájriybesine súyenip, ekonomikalıq ámeliyattaǵı anıq jaǵdaylardı analizlew hám dodalawdı tálimniń tiykarǵı usılı etip tańlaǵanınan soń, bul oqıtıw metodi keń tarqala basladı.

Keys-stadi (inglizshe sase - toplam anıq jaǵday stadi –tálim) keyste berilgen hám tálim alıwshılardı mashqalanı súwretlew hám de onıń maqsetke muwapıq túrdegi sheshimi variantların izlewge baǵdarlanǵan anıq real yamasa jasalma túrde jaratılǵan jaǵdaydıń mashqalalı-jaǵdaylı analiz etiliwine tiykarlanatuǵın tálim metodi.

Oqıw metodi retinde tómendegilerdi támiyinleydi:

-úyrenilgen oqıw teması kursı boyınsha (teoriyalıq) bilimnen soń bilimlerdi bekkemlewdi;

-mashqalalardı analiz etiw hám qararlardı jeke tártipte yamasa topar menen qabıl etiw kónlikpelerin iyelewdi;

-dóretiwshilik hám úyreniw qábiletler logikalıq pikirlew hám ortalıq shárayatlarına beyimlesiw qábiletlerin rawajlandırıwdı;

-jańalıqqa, qararlardı óz betinshe qabıl qılıwǵa tayarlıǵın;

-juwapkershilik, ǵárezsizlik kommunikativlik hám empatiya refleksiyanıń qalıplesiwin.

Sinkveyn metodi

Sinkveyn metodi – xabarlardı qısqasha bayan etiw, qospalı oy-pikirlerdi bir neshe sózler járdeminde bayan etiw imkaniyatın beretuǵın metod. Bul kóp túsinipler tiykarındaǵı nátiyjeni talap etedi. Sinkveyn bul qısqa qosıq bolıp, ol birer waqıya, hádiysege baylanıslı jazılatuǵın, yaki júzege shıǵaratuǵın qısqa formada xabar hám materiallardıń sintezleniwini talap etedi.

Sinkveyn sózi francuzsha «sink» sózinen alınǵan bolıp, «bes» degen mánini yamasa «bes qatarlı qosıq» degen mánilerdi bildiredi. Sinkveyndi jazıp shıǵıw qaǵıydası tómendegishe:

1. Birinshi qatarda bir sóz benen tema jazıladı.
2. Yekinshi qatarǵa temaǵa baylanıslı eki kelbektlik sóz jazıladı.
3. Úshinshi qatarǵa is-háreketti bildiretuǵın úsh sóz jazıladı.
4. Tórtinshi qatarǵa temaǵa baylanıslı gáp jazıladı.
5. Besinshi qatarǵa temaǵa mániles bir sózden ibarat sinonim jazıladı.

Bul metod oqıwshılardıń bilimin rawajlandıradı, bayıtadı, keń túrdegi maǵluwmatlardı qısqa etip beriwge úyretedi. Qaraqalpaq tili sabaqlarında anıqlamalardı ıqshamlap aytıwda, shınıǵıwlar islewde bul metodtan paydalansaq boladı. Mısalı:

1. dawıslı ses
2. juwan, jıńishke

3. buwın quraydı, dawıstan turadı, klassifikaciyalanadı.

4. Aytqanda ókpeden shıqqan hawa aǵımı tosqınlıqqa ushıramaydı.

5. fonema

Sinkveyn ámeliy jaqtan:

– quramalı pikirdi sintezlew quralı;

– oqıwshılardıń túsınik qábiletin bahalaw quralı;

– dóretiwshilik quralı sıpatında júdá paydalı.

Sinkveyn túsınikler hám xabarlardı júzege shıǵarıwda, sintezlew hám uluwmalastırıwda tez hám áhmiyetli usıl esaplanadı.

III. TEORIYALÍQ SHÍNÍGÍW MATERIALLARÍ

1-TEMA: HÁZIRGI QARAQALPAQ TILI FONETIKASÍNÍN ÁHMIYETLI MÁSELELERI

Joba

1. Fonetikanı oqıtıwdıń áhmiyeti hám wazıypaları.
2. Dawıslı hám dawıssız seslerdi, seslik nızamlardı seslerdiń únlesligin oqıtıw usılları.

Tayanısh sózler: fonetika, ses, fonema, dawıslı ses, dawıssız ses, dawıslılar singarmonizmi, dawıssızlar singarmonizmi, buwın hám onıń túrleri, fonetikalıq tallaw, shınıgıw.

1.1. Dawıslı menen dawıssız seslerdiń ayırmashılıq belgileri

Barlıq tillerde (sonıń ishinde qaraqalpaq tilinde de) seslerdi dawıslılar hám dawıssızlar dep bóliw erteden baslap-aq dástúrge aylanǵan. Bulay etip bóliwde seslerdiń tildegi xızmeti, olardıń artikulyaciyası hám akustikalıq sıpatlaması esapqa alınadı. Seslerdi dawıslı hám dawıssız dep bóliwde eń aldǵı menen olardıń buwın quray alıw yamasa buwın quray almaw qásiyetine qaraladı. Buwın quray alatuǵın sesler dawıslı sesler, buwın quray almaytuǵın sesler dawıssız sesler boladı. Dawıslılar hám dawıssızlar artikulyaciyalıq jaqtan da ózgeshelikke iye boladı. Artikulyaciyalıq jaqtan dawıslılardıń dawıssızlardan baslı ayırmashılıǵı mınalardan ibarat: birinshiden, dawıslılardı aytqanda ókpeden shıqqan hawa aǵımı sóylew aǵzaları tárepinen tosqınlıqqa ushıramaydı. Al dawıssızlardı aytqanda hawa aǵımı sóylew aǵzalarınıń bir jerinde tosqınlıqqa ushıraydı. Bul tosqınlıq hár túrli formada jasalıwı múmkin: háreketsheń sóylew aǵzası háreketsiz sóylew aǵzasına tiyiwi hám jaqınlasıwı arqalı jasaladı. Ekinshiden, dawıslılardı aytqanda ókpeden shıqqan hawa aǵımınıń páti kúshsiz, ólpeń bolsa, dawıssızlardı aytqanda hawa aǵımı kúshli boladı. Dawıssızlardıń aytılıwında hawa aǵımınıń kúshli bolıwı olardıń jasalıwındaǵı sóylew aǵzaları payda etken tosqınlıqtı jeńiw zárúrliginen bolsa kerek. Nátiyjede anaw ya mınaw dawıssız seske tán bolǵan shawqım payda etiledi. Úshinshiden, dawıslılardı aytqanda tutas barlıq sóylew aǵzalarına kúsh túsip, olardıń muskulları tartılıp, kerilip turadı hám kóbirek kúsh jumsaladı. Al dawıssızlardı aytqanda sóylew aǵzalarınıń bir jerinde tosqınlıq payda etilip, tek sol tosqınlıq payda bolǵan orındaǵı sóylew aǵzasına ǵana kúsh túsip, muskulları

tartılıp turadı da, basqa sóylew aǵzalarına kúsh túspey muskulları ápiwayı, bosañ qálpinde boladı hám az kúsh jumsaladı.

Joqarıda ayılǵan dawıslılardıń hám dawıssızlardıń ózlerine tán bolǵan artikulyaciyalıq ózgeshelikleri olardıń akustikalıq jaqtan da hár túrliligin keltirip shıǵaradı. Dawıssızlarǵa shawqım, al dawıslılarǵa dawıs (muzikalı ton) tán boladı. Akustikalıq belgilerine qaray seslerdi dawıslılar hám dawıssızlar dep bóliw biraz qıyın. Dawıssızlardıń ózleri akustikalıq jaqtan birgelki emes. Dawıssız sesler qatarına kiretuǵın sonorlar¹ (sonant dep te ayıladı) dawıstıń qatnası jaǵınan dawıssızlardan góre dawıslılarǵa jaqınaraq. Olardı aytqanda shawqımǵa qaraǵanda muzikalı ton, dawıs basımaraq qatnasadı, biraq dawıslılarǵa qaraǵanda ses kúshi pásirek boladı. Sonday-aq únli dawıssızlardı aytqanda da shawqım menen birlikte dawıs qatnasadı. Al únsiz dawıssızlar tek shawqımnan jasaladı. Sonlıqtan akustikalıq jaqtan seslerdi dawıslılar hám dawıssızlar dep anıq toparlarǵa bóliw qıyın.

Juwmaqlap aytqanda tildegi seslerdi dawıslılarǵa hám dawıssızlarǵa bólgende eń aldı menen buwın quray alıw yamasa buwın quray almaw qásiyetine qaraymız. Sonday-aq, seslerdiń bul hár bir toparı ulıwmalıq artikulyaciyalıq hám akustikalıq belgilerine de iye boladı.

Dawıslılardıń fonemalıq quramı

Qaraqalpaq tiliniń fonemalıq quramın anıqlaw máselesi ayırım quramalı seslerdiń diftonglardıń bir fonemadan turatuǵınlıǵın yamasa eki fonemadan turatuǵınlıǵın anıqlaw máselesi menen tikkeley baylanıslı. Basqasha aytqanda, qaraqalpaq tiliniń fonemalıq quramın anıqlawda házirge shekem ádebiyatlarda talaslı bolıp júrgen [y] hám [w] yarım dawıslılarınıń dawıslı fonemalar menen bir buwınıń quramında ushırasıwınan jasalatuǵın diftonglardıń bir pütün fonema dep sanalıwı kerek pe yamasa olardıń hár biri eki fonemanıń dizbegi me degen máseleniń qalay sheshiliwi menen tıǵız baylanıslı boladı. Eger diftonglar ayırıqsha fonema bolsa, onda tildegi basqa fonemalarǵa (sonıń ishinde monoftonglarǵa da) qarama-qarsı qoyıladı. Tildegi monoftonglarǵa ayırıqsha fonema retinde diftonglar qosılsa, óz gezeginde dawıslılardıń fonemalıq quramı artadı. Eger diftonglar eki fonemanıń dizbegi dep qaralsa, olardıń quramındaǵı dawıslı sınıarı ádettegi monoftong dep qaraladı da, al tutas diftong ayırıqsha fonema (monofonema) bolmaǵanlıqtan, ol tildegi basqa fonemalarǵa qarama-qarsı qoyıla almaydı.

Házirgi qaraqalpaq tilinde ayırıqsha fonema retinde jumsalatuǵın fonologiyalıq diftonglar ushıraspaydı. Bul tilde diftonglar jóninde sóz bolǵanda tek fonetikalıq diftonglar ǵana kózde tutiladı. Atap aytqanda, artikulyaciyalıq hám akustikalıq jaqtan dawıslılarǵa eń jaqın bolǵan [y] , [w] sonantları (yarım dawıslıları) dawıslılar menen dizbeklese otırıp, fonetikalıq diftonglardı (jalǵan diftonglardı) payda etedi. Burınraqta biz atalǵan bul sonantlardıń qatnasıwı menen dóretilgen

¹ Соно́р, сонант сөзи сонорус – «шыққыш» деген мәни билдиретуғын латын сөзи

diftonglardıń fonologiyalıq jaqtan hár qaysısınıń eki fonemadan turatuǵınlıǵın dálillewge háreket etken edik. Yarım dawıslılar bolǵan [y] hám [w] sesleri hámme dawıslılar menen dizbeklesip kele otırıp ashıq yamasa tuyıq diftonglardı payda ete beredi. Ádette bul sesler ayrıqsha fonema retinde ózleri qatara bir buwın quramında kelgen ashıq dawıslılardan ajıralıp, payda etip turǵan diftonglardıń quramınan ap-ańsat bóleklenedi. Solay etip olardıń ayrıqsha fonema bolıwına hesh gúman tuwmaydı. Máselen, [ay], [aw], [ya], [waz], [wáj], [yar], [taw], [tay], [saw] sıyaqlı sózlerde ashıq dawıslılar menen kelgende [y] hám [w] dawıssızlarınıń ayrıqsha fonema ekenin, solay etip ol diftonglardıń dawıslı menen sonant [y] fonemalarınıń yamasa dawıslı menen sonant [w] fonemalarınıń dizbeginen turatuǵınına hesh qanday gúman tuwmaydı hám bunı ayrıqsha dálillep otırıw zárúr emes. Al [y] hám [w] sonorlarınıń qısıq yamasa orta kóterińki dawıslılar menen keliwinde, solay etip [ıw], [iw], [uw], [úw] tuyıq diftongların, [ye], [wo], [wó] ashıq diftongların payda etiwde dálilewdi talap etetuǵın shataslı másele bar edi. Olardıń hár biri eki fonemadan tura ma yamasa eki sesten quralǵan bir fonema ma? Mine, usı másele ayrıqsha túsindiriwdi talap etetuǵın edi. Dawıslı fonemalardıń muǵdarı usı máseleniń qalay sheshiliwine tikkeley baylanıslı. Eger olar eki sesten quralǵan ayrıqsha diftong-fonemalar dep esaplansa, onda qaraqalpaq tilindegi fonemalardıń sanı toǵızdan kóbeyedi. Al olardıń hár biri dawıslı fonema menen sonant dawıssız fonemalardıń dizbegi dep esaplansa, onda qaraqalpaq tilindegi dawıslılardıń sanı toǵız fonemadan ibarat boladı. Sonlıqtan da [ıy], [iy], [uw], [úw] tuyıq diftonglarınıń hám [ye], [wo], [wó] ashıq diftonglarınıń fonologiyalıq quramın anıqlaw máselesi menen qaraqalpaq tili dawıslılarınıń fonemalıq quramın anıqlaw óz-ara baylanıslı hám birgelikte sheshiliwi tiyisli másele bolıp tabıladı.

Dawıslılardıń fonemalıq quramı jóninde pikirlerdiń hár túrli bolıwınıń ózi de usı diftonglardıń fonemalıq quramınıń hár túrli bolıp sheshiliwine baylanıslı. Máselen, kópshilik ádebiyatlarda qaraqalpaq tilindegi toǵız dawıslı fonema bar (a, á, o, ó, u, ú, ı, i, e) dep esaplansa, al J.Aralbaev on bir dawıslı fonema bar dep esaplaydı. Ol toǵız dawıslı-monoftongtıń ústine eki dawıslı diftongtı ayrıqsha fonemalar retinde qosadı hám házirgi qaraqalpaq tiliniń imlası boyınsha ıy, iy tańbaları arqalı ańlatılıp júrgen diftonglardı juwan, jıńishke reńklerdegi [i] monofoneması dep, al uw, úw tańbaları menen ańlatılıp júrgen diftonglardı juwan, jıńishke reńklerdegi [u] monofoneması dep esaplaydı. Solay etip, J.Aralbaevtıń qaraqalpaq tiliniń dawıslılarınıń fonemalıq quramı jónindegi bul juwmaǵı akademik I.Keńesbaev tárepinen ayılǵan qazaq tiliniń dawıslılarınıń fonemalıq quramı toǵız monoftong hám eki diftong fonemalardan ibarat boladı degen pikiri menen sáykes keledi. Biraq házirgi qazaq tiliniń dawıslılarınıń fonemalıq quramı jóninde de pikirler birdey emes. I.Keńesbaevtıń pikirinshe qazaq tilinde on bir dawıslı fonema bolsa (a, á, e, o, ó, ı, u, ú, i, u) , A.Djunisbekovtıń dáslepki pikirinshe toǵız (a, á, e, o, ó, ı, i, u, ú) , al sońǵı pikiri boyınsha altı (a, á, ı, u, i, ú) dawıslı fonema bar. Bulardıń ishinde D.Djunisbekovtıń qazaq tilinde toǵız dawıslı fonema bar degen dáslepki pikirine qosılıwına boladı. Al qazaq tilindegi [iw], [uw]

diftongların ayrıqsha fonema dep esaplaytuǵın I.Keńesbaevtiń pikirine de, sonday-aq qazaq tilinde sózlerdiń barlıq poziciyasında da e, o, o´ ayrıqsha fonema emes, al eki fonemadan ibarat diftonglar: e diftongi [y] menen [i], [o] diftongi [w] menen [u], ó diftongi [w] menen [ú] fonemalarınń dizbeginen turadı; solay etip qazaq tilinde hámmesi bolıp altı monoftong hám úsh diftong bar degen A.Djunisbekovtiń sońǵı pikirine de qosılıw qıyın. Qazaq tilinde ushırasatuǵın [bel]-[bil], [bol]-[bul], [kól]-[kúl] jubaylas sózlerindeki dawıslılardıń qarama-qarsı qoyılıwınıń ózi-aq, bizińshe, e, o, ó dawıslılarınıń ayrıqsha fonema (monoftong) ekeninen dárek beredi.

Qaraqalpaq tilindeki diftonglardıń hár biriniń, sonıń ishinde tuyıq diftonglar bolǵan [ıy], [iy], [uw], [úw] hám sózdiń eń basında jumsalatuǵın ashıq diftonglar bolǵan [ye], [wo], [wó] fonologiyalıq jaqtan eki fonemanıń dizbeginen turatuǵınlıǵın akademik A.Dáwletov óziniń kandidatlıq dissertaciyasında eksperimental maǵlıwmatlar tiykarında hár tárepleme dálillegen edi. Sonlıqtan qaytalamaw maqsetinde biz diftonglardıń hár qaysısınıń ne sebepten eki fonemanıń dizbeginen turatuǵınlıǵın túsindirip otırmadıq.

Solay etip qaraqalpaq tilindeki diftonglardıń fonologiyalıq jaqtan ayrıqsha birlik bolmaytuǵınlıǵı dawıslılardıń fonemalıq quramın anıqlawda qatań esapqa alındı.

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde toǵız dawıslı ses ayrıqsha fonema retinde jumsaladı. Olar - a[a], ı[ı], á[á], i[i], e[e], o[o], ó[ó], u[u], ú[ú]. Dawıslı fonemalardıń túrli fonetikalıq jaǵdaylarda jumsalıwı jaǵınan qaraqalpaq tilindeki singarmonizmge sáykes qatań sheklenedi. Olar tildiń tik hám jazıq jaǵdayları boyınsha, erinniń qatnası boyınsha ayrıqsha fonema sıpatında óz-ara qarama-qarsı qoyıladı.

Túrkiy tillerde, sonıń ishinde qaraqalpaq tilinde de, bir buwınlı sózlerde hám kóp buwınlı sózlerdiń birinshi buwınlarında barlıq dawıslı fonemalar sheklenbesten jumsaladı. Al kóp buwınlı sózlerdiń ekinshi hám sońǵı buwınlarında dawıslı fonemalar jumsalıwı boyınsha sheklengen boladı. Dawıslılar singarmonizmine muwapıq sońǵı buwınlarda qanday dawıslınıń keliwi aldınıǵı buwındaǵı dawıslınıń sıpatınan ǵárezli boladı. Sonday-aq ayırım dawıslılar qaraqalpaq tilinde sońǵı buwınlarda pútkilley jumsalmawı da múmkin. Máselen, qaraqalpaq tilinde [o], [á], dawıslılar jumsalıwı jaǵınan ádewir sheklengen. Dawıslı [o] foneması bir buwınlı sózlerden yamasa kóp buwınlı sózlerdiń birinshi buwınınan basqa jaǵdayda pútkilley jumsalmaydı. Al á foneması siyrek jaǵdayda, onda da tiykarınan arab, parsı tillerinen awısqaqan sózlerde ushırasadı. Biz dawıslılardıń jumsalıw jiyiligin izertlew nátiyjesinde usınday juwmaqqa keldik. Dawıslı fonemalardıń arasında [o] hám [á] qosımtalarda pútkilley ushıraspaydı. Bul jaǵday [á], [o] sesleriniń qaraqalpaq tilinde fonema retinde sońǵı dáwirde qalıpleskeninen dárek beredi.

Túrkiy tillerde bir buwınlı sózler yamasa kóp buwınlı sózlerdiń birinshi buwınları dawıslı fonemalardıń jumsalıwı ushin ayrıqsha qolaylı fonetikalıq jaǵday

bolıp tabıladı. Bul jaǵday dawıslılıardıń fonemalıq qásiyetin anıqlawda esapqa alınıwı tiyis.

Qaraqalpaq tilinde dawıslı fonemalar úsh túrli belgileri boyınsha ayırılıp turadı. Tildiń jazıq (gorizontal) jaǵdayı boyınsha til aldı, til ortası hám til artı, tildiń tik (vertikal) jaǵdayı boyınsha ashıq hám qısıq, erinniń qatnası boyınsha erinlik hám eziwlik ekenligi boyınsha ayırılıp turadı hám usı belgileri menen óz ara qarama-qarsı qoyıladı. Dawıslı [e] foneması ayırım ádebiyatlarda ayılǵanıday ashıq yamasa orta kóterińki¹ fonema emes, al, bizińshe, qaraqalpaq tilindegi [ı], [i], [u], [ú] fonemaları sıyaqlı qısıq fonemalar qatarına jatadı. Birden-bir til aldı dawıslısı bolǵan eziwlik [e] foneması tildiń jazıq jaǵdayı boyınsha til ortası eziwlik [i], [á] fonemalarına da, til artı eziwlik [ı], [a] fonemalarına da qarama-qarsı qoyıladı. Bunday tildiń jazıq jaǵdayı boyınsha úsh basqıshlı fonologiyalıq jaqtan qarama-qarsı qoyılıwı fonetikalıq (artikulyaciyalıq hám akustikalıq) maǵlıwmatlar menen tolıq tastıyqlanadı. Alınǵan eksperimental maǵlıwmatlarǵa súyene otırıp, tildiń jazıq jaǵdayı boyınsha dawıslılıardı til aldı, til ortası hám til artı dep bóliwge boladı. Fonologiyalıq jaqtan [e], [i], [ı] sesleri fonema sıpatında bir-birinen tek tildiń jazıq jaǵdayı boyınsha (til aldı, til ortası, til artı) ayırılıp turadı hám usı belgileri boyınsha olar qarama-qarsı qoyıladı. Al basqa belgileri boyınsha olardıń hámmesi teńdey: tildiń tik jaǵdayı boyınsha olardıń úshewi de - qısıq, erinniń qatnası boyınsha - eziwlik.

Bir buwınlı sózlerde hám kóp buwınlı sózlerdiń birinshi buwınlarında dawıssız fonemalardıń aralıǵında barlıq dawıslı fonemalar ushırasadı hám tildiń tik jaǵdayı boyınsha dara fonema retinde óz ara qarama-qarsı qoyıladı. Mısalı: tildiń tik jaǵdayı boyınsha [a]-[ı], [o]-[ı], [ó]-[ú], [á]-[i] hám [e] dawıslı fonemaları [tas]-[tıs], [tos]-[tus], [tós]-[tús], [kár]-[kir]-[ker] jubaylas sózlerinde qaraqalpaq tilindegi toǵız dawıslı fonema aldındaǵı hám sońındaǵı fonemalardan ǵárezsiz halda qarama-qarsı qoyıladı. Olardaǵı dawıslılıardıń orın almasıwı menen dawıssızlar ózgeriske ushıramaydı. Singarmonizmge muwapıq dawıslılar tildiń jazıq jaǵdayı erinniń qatnası boyınsha jalǵız ózleri emes, al qońsilas dawıssızları menen birlikte buwın túrinde qarama-qarsı qoyıladı. Mısalı, tildiń jazıq jaǵdayı boyınsha [a]-[á], [o]-[ó], [u]-[ú], [ı]-[i]-[e] dawıslı fonemaları [tan]-[tán], [tos]-[tós], [tus]-[tús], [tıs]-[tis]-[tes] jubaylas sózlerinde qatań túrde buwın qurılısındaǵı dawıssızları menen birlikte tutas buwın túrinde qarama-qarsı qoyılatuǵının eskermewge bolmaydı. Usı dáwirge shekemgi jumıslarda bul sıyaqlı jubaylas sózlerden tek dawıslılıardı bólip alıw, olardı qarama-qarsı qoyıp keliwimizdiń ózi jasalma bolǵan. Sebebi [tıs]-[tis] jubaylas sózlerindegi [ı] hám [i] dawıslıları juwan-jıńishke bolıp qarama-qarsı qoyılıwı menen birge juwan buwınlı aldǵı sózdegi t, s dawıssızlarınıń juwan ekenin, jıńishke buwınlı sońǵı sózdegi sáykes t', s' dawıssızlarınıń jıńishke ekenin, sonlıqtan da tek dawıslılar ǵana emes, al

¹Убайдуллаев К. Қарақалпақ тили бойынша таңламалы мийнетлер. Нөкис, 1976, 70 -б.

qońsilas dawıssızlar da birlikte qarama-qarsı qoyılatuǵının eskermewge bolmaydı. Solay etip usı dáwirge shekem buwınıń sıpatına qaramastan dawıslını bólip alıp, tildiń tik hám jazıq jaǵdayları boyınsha, erinniń qatnası boyınsha qarama-qarsı qoya otırıp, olardıń fonemalıq qásiyetlerin kórsetip kelgen bolsaq, endi bul usıldı qayta qarap shıǵıwǵa tuwra keledi. Jeke fonema túrinde dawıslılar tek tildiń tik jaǵdayı boyınsha ǵana qarama-qarsı qoyıladı. Mısalı, [san]-[sán], [tos]-[tós], [tus]-[tús], [tis]-[tis] jubaylas sózlerinde dawıslılar juwan-jıńishkeligi boyınsha ayrılıp turıwı (qarama-qarsı qoyılıwı) menen birge dawıslınıń aldındaǵı hám sońındaǵı dawıssızları da [s]-[s'], [n]-[n'], [t]-[t'], [s°]-[s°], [t]-[t] túrinde ayrılıp turadı. Dawıslılar ortasında [e] foneması birden-bir til aldı foneması bola otırıp, ol til ortası [i] fonemasına da, til artı [ı] fonemasına da qarama-qarsı qoyıladı. Mısalı, [tes]-[tis], [tes]-[tis]. Aldıńǵı jubaylas sózler tek dawıslıları arqalı ayrılıp tursa, sońǵı jubaylas sózler dawıslı menen birge dawıssızları da jıńishke (t' s°) juwan (t, s) túrinde ayrılıp turadı. Kórinip turǵanıday-aq [a]-[á], [o]-[ó], [u]-[ú], [ı-i] túrinde til artı dawıslı fonemaları til ortası dawıslıları menen jubaylasadı. Bul kórinisti birden-bir til aldı dawıslısı bolıp sanalatuǵın [e] foneması buzadı. Óytkeni [e] fonemasınıń bir ózi til aldı dawıslı foneması bola otırıp, til ortası hám til artı dawıslılarınan ayrılıp turadı hám olar qarama-qarsı qoyıladı.

Fonologiyalıq jaqtan dawıslılar ashıq hám qısıq bolıp eki toparǵa bólinedi. Fonetikalıq belgilerine tiykarlanıp, fonologiyalıq jaqtan [o], [ó] dawıslıların orta kóterińki dep esaplawǵa bolmaydı. Sebebi qaraqalpaq tilinde [o], [ó] fonemalarına qarama-qarsı qoyılatuǵın olardan da ashıǵıraq bolǵan erinlik fonemalar ushıraspaydı. Basqasha aytqanda qaraqalpaq tilinde jaqtıń ashılıw dárejesi jaǵınan a hám á eziwlik dawıslılarına teń keletuǵın olardan da (o, ó den basqa) ashıǵıraq erinlik dawıslılar joq. Dawıslı [o] hám [ó] fonemaları qısıq [u] hám [ú] dawıslılarınan ózleriniń ashıq ekenligi menen ayrılıp turadı. Demek, [o], [u] hám [ó], [ú] jubaylas dawıslılarınıń ashıq hám qısıqlıq belgileri sózlerdiń mánisin ayırıw ushın, yaǵnıy fonologiyalıq xızmet atqarıw maqsetinde jumsaladı. Basqa fonologiyalıq belgileri boyınsha [o], [u] hám [ó], [ú] birdey: [o], [u] - juwan, [ó], [ú] - jıńishke fonemalar. Fonologiyalıq jaqtan [a]-[ı], [á]-[i] fonemaları ashıq hám qısıqlıǵı jaǵınan qalay óz-ara qarama-qarsı qoyılsa, [o], [u] hám [ó], [ú] fonemaları da dál solay óz-ara qarama-qarsı qoyıladı.

Erinniń qatnası boyınsha dawıslılar fonetikalıq jaqtan da fonologiyalıq jaqtan da erinlik hám eziwlik bolıp óz-ara qarama-qarsı qoyıladı. (1-keste).

Dawıslılar fonema sıpatında máni ayırıwshı belgileri arqalı juwan-jıńishke, ashıq-qısıq, erinlik-eziwlik bolıp bir-birine qarama-qarsı qoyıladı. Juwan, yaǵnıy til artı dawıslıları bolıp sanalatuǵın [a], [ı], [o], [u] fonemaları jıńishke, yaǵnıy til ortası [á], [ó], [ú], [i] fonemalarına qarama-qarsı qoyılıwı menen birge bul fonemalar til aldı [e] fonemasına da qarama-qarsı qoyıladı. Solay teip til aldı [e] hám til ortası [á], [i], [ú], [ó] fonemaları bir topardı - jıńishke fonemalar toparın quraǵanı menen olardıń til aldı hám til ortası bolıwı da máni ayırıwshılıq xızmet

atqaradı. Máselen, [kim]-[kem] sózlerindeki [i] hám [e] eki túrli fonema bolıp sanaladı: e-til aldı, [i]-til ortası fonemaları bolıp, al basqa fonologiyalıq belgileri jaǵınan olar ayrılmaydı: olardıń ekewi de - qısqıq; olardıń ekewi de - erinlik.

Dawıslılardıń fonemalıq sisteması

Fonemalıq quramdı anıqlawda kórsetilgenindey-aq qaraqalpaq tilinde dawıslılardıń sanı toǵız birlikten ibarat bolıp, olardıń hámmesi monoftonglar ekenin kórdik. Túrkiy tillerdegi dástúriy segiz dawıslıǵı qosımsha sońǵı dáwirlerde arab, parsı tillerinen sózlerdiń kelip kiriwi menen awısqaan jıńshke, ashıq, eziwlik dawıslı [a] menen qaraqalpaq tiliniń fonemalıq quramı tolıqtırılǵan. Dawıslı fonemalardıń hámmesi dawıssızlardıń ortasında bir buwınlı sózlerde hám kóp buwınlı sózlerdiń birinshi buwınında (túbir morfemada) ushırasadı. Sonlıqtan da bul fonetikalıq jaǵdayda barlıq dawıslı fonemalardıń máni ayırırshı belgileri tolıq júzege shıǵadı. Atalǵan fonetikalıq jaǵdayda (túbir morfemada) dawıslı fonemalar ushırasıwı jaǵınan sheklenbegenlikten olar tildiń tik jaǵdayı boyınsha ashıq-qısqıq bolıp, ayırırshı fonema retinde, tildiń jazıq jaǵdayı boyınsha juwan-jıńshke bolıp, erinniń qatnası boyınsha eziwlik-erinlik bolıp fonema xızmetinde tutas buwın qarama-qarsı qoyıladı. Al sońǵı buwınlarda (kómekshi morfemada) dawıslılar jumsalıwı jaǵınan sheklenedi.

Dawıslılardıń fonologiyalıq qásiyetin anıqlawda olardıń qaysı buwında keliwi, basqasha aytqanda olardıń túbir yamasa kómekshi morfemada keliwi úlken áhmiyetke iye boladı. N.A.Baskakovtıń dálillep kiyatırǵanında-aq túrkiy tillerde sózdiń arxitektonikası onıń túbir morfemasınıń úsh sesten (dawıssız-dawıslı-dawıssız) quralǵan bir buwınlı bolıwı menen sıpatlanadı. Al buwınnıń tek dawıslıdan yamasa dawıslı-dawıssızdan, dawıssız-dawıslıdan turıwı qaraqalpaq tilinde túrli fonetikalıq jaǵdaylardıń sebebinen ádettegi halınan shetlewdi ańlatadı. Sonlıqtan bolsa kerek, joqarıda ayılǵanında-aq, kópshilik túrkiy tillerindeki sıyaqlı qaraqalpaq tilinde de dawıslılardıń hámmesi usı atalǵan fonetikalıq jaǵdayda (dawıssız-dawıslı-dawıssız túrindegi birinshi buwındı) tolıq jumsaladı hám olardıń barlıq fonemalıq qásiyetleri júzege shıǵadı. Sońǵı buwınlarda (kómekshi morfemada) dawıslılar ushırasıwı jaǵınan sheklenedi hám sońǵı buwınlardaǵı sesler birinshi buwınnan ǵárezli boladı.

Solay etip qaraqalpaq tiliniń fonemalıq dúzilisi bárinen de burın singarmonizmge baylanıslı bolıp, túbir morfemanıń da, kómekshi morfemanıń da fonologiyalıq dúzilisin singarmonizmsiz anıqlaw múmkin bolmaydı. Óytkeni buwın qurılısında da, buwınlar aralıǵında da singarmonizm tańlay únlesligi hám erin únlesligi túrinde hárekette boladı. Buwın qurılısında dawıslı menen dawıssız, al buwınlar aralıǵında tutas buwın menen buwın juwan, jıńshke hám erinlik, eziwlik túrinde singarmonizmdi júzege shıǵaradı. Usınıń tiykarında pútkil qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq-fonologiyalıq dúzilisi sıpatlanadı.¹

¹ Бул ҳаққында сингармонизмге арналған темаларда айырықша сөз етиледі.

Házirgi qaraqalpaq tilinde túbir morfema menen kómekshi morfemada dawıslı fonemalardıń ushırasıwı da (distribuciyası) sonday-aq dawıslılardıń máni ayırıwshı belgileriniń júzege shıǵıwı da, ulıwma túbir hám kómekshi morfemalardıń fonologiyalıq dúzilisi de birdey emes. Túbir morfemada [a^á] [o^ó] dawıslıları ushırasıwı jaǵınan sheklenedi. Túbir morfemada barlıq dawıslılar ushırasatuǵın bolǵanlıqtan olardıń hámmesi de máni ayırıwshı belgileri boyınsha óz-ara qarama-qarsı qoyıladı. Al kómekshi morfemalarda ayırım dawıslılar ushıraspaǵanlıqtan, solay etip oppoziciya (jubaylaslıq) payda ete almaǵanlıqtan olarda jumsalǵan dawıslılardıń ayırım máni ayırıwshı belgileri júzege shıqpaydı. Bul túbir morfema menen kómekshi morfemanıń fonologiyalıq sisteması ortasında ayırmashılıqtı kórsetedi. Ádette túbir morfemada dawıslılardıń fonologiyalıq sisteması óziniń tolıq kórinisin tabadı hám dawıslılardıń barlıq máni ayırıwshı belgileri júzege shıǵadı.

Túbir morfemada fonemalar tildiń jaǵdayı boyınsha ashıq-qısıq bolıp birden-bir segmentlik birlik bolǵan dara fonema retinde qarama-qarsı qoyıladı. Al tildiń jazıq jaǵdayı boyınsha juwan (til artı) - (jińishke, til ortası hám til aldı) bolıp, erinniń qatnası boyınsha eziwlik-erinlik bolıp jeke dawıslı fonema túrinde emes, al quramındaǵı dawıssızları menen qosa tutas buwın túrinde qarama-qarsı qoyıladı. Solay etip fonemalardıń úsh túrli máni ayırıwshı belgilerinen tek birewi (ashıq-qısıqlıq belgisi) olardıń segmentlik birlik bolatuǵınlıǵın tastıyıqlap turadı.

1. Tildiń tik jaǵdayı boyınsha: [a]-[ı], [o]-[u], [ó]-[ú], [á]-[i]-[e], Mısalı: [tas]-[tıs], [t^oos^o]-[t^ous^o], [t^oós^o]-[t^oús^o], [k'ar']-[k'ir']-[k'e'r'].

2. Tildiń jazıq jaǵdayı boyınsha: [a]-[a^á], [o]-[o^á], [u]-[u^á], [ı]-[i]-[e]. Mısalı: [san]-[s'ań], [t^oos^o]-[t^oós^o], [t^ous^o]-[t^oús^o], [tıs]-[t'is'], [t'es'].

3. Erinniń qatnası boyınsha: [a]-[o], [á]-[ó], [ı]-[u], [i],[e]- [ú]. Mısalı: [tas]-[t^oos^o], [sań]-[s'o'áń°], [tıs]-[t^ous^o], [tıs]-[t^ous^o]-[t'is']-[t^áe^ás]-[t^oús^o].

Birinshi topardaǵı jubaylas sózlerdiń jazılıwınan kórinip turǵanıday-aq buwınıń quramındaǵı dawıssızlar ózgerisiiz halda tildiń tik jaǵdayı boyınsha ashıq-qısıq bolıp tek dawıslılıadıń orın almasıwı arqalı (a-ı, o-u, ó-ú, á-i hám e) sózlerdiń mánisi ózgerip tur. Al ekinshi hám úshinshi topardaǵı jubaylas sózlerdiń jazılıwınan kórinip turǵanıday-aq olarda tek dawıslı fonemalar orın almasıp ǵana qoymastan, sonıń menen birge aldındaǵı hám sońındaǵı dawıssızları da juwan-jıńishke, eziwlik-erinlik túrinde orın almasqan. Solay etip olardaǵı jalǵız dawıslı fonema emes, tutas buwın (sóz) orın almasadı hám tek dawıslılar ǵana emes, al buwın (sóz) pútini menen juwan-jıńishke, eziwlik-einlik bolıp óz-ara qarama-qarsı qoyıladı.

Dawıslı fonemalarǵa tán máni ayırıwshı belgiler bolǵan juwan-jıńishke, eziwlik-erinlik, ashıq-qısıq sıyaqlı belgileri barlıq lingvistikalıq birliklerde (sóz, morfema, fonemalarda) júzege shıǵıp, qarama-qarsı qoyıla bermeydi. Olardıń hár qaysısınıń qarama-qarsı qoyılatuǵın bekitilgen (sheklengen) birlikleri boladı:

juwan-jińishke bolıp tutas sózler bolıp, eziwlik-erinlik bolıp túbir morfemalar, ashıq-qısıq bolıp tek dawıslı fonemalar qarama-qarsı qoyıladı.

Quramında buwınnıń qansha bolıwına qaramastan tutas sóz juwan-jińishke bolıp qarama-qarsı qoyıladı. Mısalı: [qıydı]-[kiydi], [túrdú]-[turdu], [boldu]-[bóldú],[san]-[sań], [taraqlar]-[terekler],[tor]-[tór] hám t.b. Eziwlik-erinlik bolıp tek túbir morfemalar qarama-qarsı qoyıladı. Mısalı: [tıs]^o-[tus]^l, [tis]^o-[tús], [tas]^o-[tos]^l,[tes]^o-[tós]^l, [kán]-[kón] hám t.b. Ashıq-qısıq bolıp tek dawıslı fonemanıń ózleri qarama-qarsı qoyıladı. Mısalı: [tas]-[tis]^l, [tos]- '[tus]^l,[tós]^l-[tús], [kár]-[kir]-[ker].

Transkripciyada kórinip turǵanıday-aq jińishke buwınlı tutas sózge tek bir jińishkelikti ańlatıwshı belgini (') qoyıw arqalı tutas sózdiń jińishke ekenligin, solay etip juwan buwınlı sózge qarama-qarsı qoyılatuǵınlıǵın bildiriwge boladı; erinlik buwınlı túbir morfemaǵa erinlikti ańlatıwshı tek bir belgini (°) qoyıw arqalı tutas túbir morfemanıń erinlik ekenligin, solay etip eziwlik buwınlı morfemaǵa qarama-qarsı qoyılatuǵınlıǵın bildiriwge boladı. Al ashıq-qısıq bolıp tek dawıslılardıń aldındaǵı hám sońındaǵı dawıssızlar birdey bolǵanlıqtan qoyılatuǵın qosımsha belgiler de birdey bolıp tur.

Túrkiy tillerde singarmonizmge muwapıq ónimli qosımtalardıń kópshiligi eki hám onnan da kóp variantlarda jumsaladı. Máselen, qaraqalpaq tilinde atlıqtıń kóplik jalǵawı [lar], [ler], [lór] túrinde [balalar], [kisiler], [gúllór] sıyaqlı sózlerde úsh túrli variantta jumsaladı. Usı dáwirge shekem qaraqalpaq til biliminde atlıqtıń kóplik jalǵawı dawıslılar singarmonizmge muwapıq juwan (lar), jińishke (ler) túrinde jumsaladı degen pikir menen sheklenip, onıń ekinshi buwında jumsalatuǵın jińishke erinlik kórinisine itibar berilmedi. Qaraqalpaq tilinde atlıqtıń kóplik jalǵawı dawıslılar singarmonizmge muwapıq úsh variantta ushırasıw menen birge dawıssızlar singarmonizmge baylanıslı da variantlarına iye boladı.

Feyildiń ótken máhálın ańlatıwshı kómekshi morfema dawıslılar singarmonizmge muwapıq tórt variantta jumsaladı: [dı], [di], [du], [dú]. Mısalı: [aldı], [keldi], [kúldú], [búrdú]. Kórinip turǵanıday-aq bir morfemanıń ózi tórt túrli variantına iye bolıp, juwan eziwlik buwınnan keyin juwan eziwlik sıńarı [dı], jińishke eziwlik buwınnan keyin jińishke eziwlik buwınnan keyin juwan jińishke eziwlik sıńarı [di], [du], jińishke erinlik buwınnan keyin jińishke erinlik sıńarı [dú] jalǵanıw tur.

Joqarıda aytqanımday kómekshi morfemalar tek dawıslılar singarmonizmge baylanıslı ózleriniń variantlarına iye bolıp qoymastan, sonıń menen birge dawıssızlar singarmonizmge baylanıslı olardıń variantları taǵı da kóbeyedi. Máselen, feyildiń ótken máháli dawıslılar singarmonizmge baylanıslı [dı], [di], [du], [di] túrinde tórt túrli variantına iye bolsa, al dawıssızlar singarmonizmge baylanıslı olarǵa [tı], [ti], [tu], [tú] variantları qosıladı. Basqasha aytqanda, dawıslılar singarmonizmge baylanıslı bir qosımtanıń ózi dı/tı, di/ti, du/tu, dú/tú túrindegi tórt jup variantına iye boladı: dı/tı juwan eziwlik, di/ti jińishke eziwlik, du/tu - juwan erinlik, dú/tú - jińishke erinlik. Al dawıssızlar singarmonizmge

baylanıslı dı/ti/du/dú/tı/ti/tu/tú túrindegi únli hám únsiz dawıssızlardan baslanatuǵın eki variantına iye boladı. Taǵı da bir mısál: eger dawıslılar singarmonizmne baylanıslı iyelik sepligi quramında [ı], [i], [u], [ú] dawıslıları jumsalatuǵın tórt túrli variantına iye bolatuǵın bolsa, al dawıssızlar singarmonizmne baylanıslı ol qosımtanıń variantları taǵı da úsh esege kóbeyedi. Dawıslılar singarmonizmne baylanıslı payda bolatuǵın quramında [ı], [i], [u], [ú] dawıslıları bar tórt varianttıń hár biri dawıssızlar singarmonizmne baylanıslı únsiz [t], únli [d], sonor [n] dawıssızlarınan baslanatuǵın taǵı da úsh variantta jumsaladı. Solay etip bir iyelik sepliginiń jalǵawı dawıslılar hám dawıssızlar singarmonizmne baylanıslı on eki variantta jumsaladı: [tıń], [tiń], [tuń], [tuń], [tún], [dın], [diń], [duń], [dún],[nıń], [niń], [nuń], [núń].

Singarmonizmge muwapıq bunday kóp variantlı qosımtalardıń quramındaǵı dawıslılar da, dawıssızlar da orın almasqan menen túbirdegi sıyaqlı sózlerdiń mánisin ózgerterdi.

Joqarıda keltirilgen iyelik sepliginiń jalǵawındaǵı [ı], [i], [u], [ú] hám dawıssız [t], [d], [n] atlıqtıń kóplik jalǵawındaǵı dawıslı [a], [e], [ó] hám dawıssız [l], [d], [t] sesleri sol qosımtalardıń variantın dóretiwge qatnasadı. Máselen, [lar], [ler], [lór] kóplik jalǵawınıń sanı úshew bolǵanı menen olar tek bir grammatikalıq mánisti - kóplik mánisin ańlatadı; sonday-aq [dın], [diń], [tıń], [tiń], [nıń], [niń], [nuń], [duń], [tuń], [núń], [dún], [tún] iyelik sepligi jalǵawınıń sanı on eki bolǵanı menen bul da tek bir grammatikalıq mánisti - iyelik sepligi mánisin bildiredi. Solay etip olardıń quramındaǵı seslerdiń almasıwı menen máni ózgerip ketpeydi. Mine, bul singarmoniyalıq tillerdiń baslı ózgesheligi bolıp tabıladı. Túbirde hám qosımtada, bir buwınlı sózlerde hám kóp buwınlı sózlerdiń sońǵı buwınlarında seslerdiń fonemalıq qásiyetleri menen xızmeti birdey emes. Kómekshi morfemanıń variantın dóretiwge qatnasıwshı fonema óziniń aldındaǵı hám sońındaǵı basqa qońsilas fonemalar menen ajıralmas birlikte hám baylanısta túbir morfemanıń seslik dúzilisine sáykeslese otırıp orın almasadı. Máselen, kóplik jalǵawınıń variantların dóretiwge qatnasatuǵın fonemalar dawıslı [a], [e], [ó] desek, olar aldındaǵı hám sońındaǵı [l] hám [r] dawıssızları jıńishke [e] dawıslısı menen kelgende tek jıńishke [e] dawıslısı menen kelgende tek jıńishke [l] hám [r] dawıssızları, jıńishke erinlik [ó] dawıslısı menen kelgende tek jıńishke, erinlik [l^o], [r^o] dawıssızları ǵana keledi. Solay etip kómekshi morfemada dawıslı ses óziniń fonemalıq xızmeti bolǵan máni ayırıwshılıq qásiyetin joǵaltqanday kórinedi. Shıńında ol jerde hár túrli dawıslılar bolǵan [a], [e], [ó] fonemalarınıń almasıwı dep túsiniлиwi kerek. Al [basla]-[baslı], [isle]-[isli] jubaylas sózlerindegi kómekshi morfemalar bir-birinen tek dawıslılar arqalı ayrılıp tur. Ol sózlerdiń kómekshi morfemalarındaǵı [a], [e] hám t.b. dawıslılarınıń ayırıqsha fonema ekenine ǵuman joq. Solay etip kómekshi morfemada dawıslı [a], [e] hám basqa da dawıslılar ózleriniń fonemalıq xızmeti bolǵan máni ayırıwshılıq qásiyetin tolıq saqlap tur. Sonlıqtan da kómekshi morfemanıń kóp variantlı bolıwın singarmoniyalıq tillerdiń

özınshelik ózgesheligi dey otırıp, olardıń qurılısındaǵı seslik ózgerislerdi, atap aytqanda, kómekshi morfemanıń basındaǵı dawıssızdıń, sonday-aq ondaǵı dawıslılardıń almasıwı qaraqalpaq tiliniń qalıplesken dástúrli sesler almasıwı¹ dep qarawımız kerek. Solay etip dawıslı seslerdiń ekinshi hám onnan keyingi buwınlardaǵı, dawıssızlardıń kómekshi morfemanıń basındaǵı kóp variantlılıǵı qaraqalpaq tiliniń dástúrli seslik almasıwınıń kórinisi bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq tilindegi kómekshi morfemalardıń quramındaǵı dawıslı fonemalar da, dawıssız fonemalar da óz ara orın almasıwına dawıslılar singarmonizmине muwapıq atlıqtıń kóplik jalǵawlarınıń úsh variantta keliwi, yaǵnıy olardaǵı [a], [e], [ó] dawıslıların aldındaǵı hám keyindegi [l], [r] dawıssız sesleriniń túrin ózgerite otırıp jumsalıwı mısıl bola aladı. Sonday-aq tartım jalǵawınıń tórt variantta keliwin de mısıl retinde kórsetiw múmkin: [tısı], [tisi], [tusu], [túsú] sózlerinde [ı], [i], [u], [ú] dawıslılarınıń almasıwı singarmonizmге sáykes keledi. Keltirilgen mısallardan kórinip turǵanıday-aq kómekshi morfemalarda [a], [e], [ó], [ı], [i], [u], [ú] dawıslıları ushırasadı. Al [á], [ó] dawıslıları ushıraspaydı. Sebebi ol fonemalar kómekshi morfemalarda jumsalıwı jaǵınan sheklengen;

b) Kómekshi morfemada dawıssız fonemalardıń óz-ara orın almasıwına mısıl retinde dawıssızlar singarmonizmине muwapıq iyelik sepliginiń basındaǵı [t], [d], [n] fonemalarınıń almasıwın kórsetiwge boladı. Ol dawıssızlar [attıń], [taldıń], [balanıń] túrindegi sózlerde ózleri jalǵanatuǵın túbirdiń aqırındaǵı seslerge baylanıslı almasadı. Basqa mısıl: [r], [m], [d] dawıssızları bolımsız feyil qosımtasınıń basında [aytpa], [alma], [jazba] túrindegi sózlerde almasadı. Sonday-aq [q/k] hám [ǵ/g] dawıssızları da barıs sepliginiń basında [atqa], [qarǵa], [betke], [jerge] túrindegi sózlerde almasadı. Onı bılay kórsetiwge boladı: q-k yamasa ǵ-g.

Biz joqarıda kómekshi morfemalarda dawıslı hám dawıssızlardıń almasıw qubılısın sóz etken bolsaq, sonıń menen birge túbir morfemanıń qurılısında da seslerdiń almasatuǵınlıǵın kórsetiwge boladı. Dawıssızlar singarmonizmине sáykes túbir morfemanıń aqırındaǵı sesler almasadı. Mısılı: [kitap], [kitabı], [taraq]-[taraǵı], [jik]-[jigi]. Sonday-aq seslik nızamlardan biyǵárez halda túbirdiń aqırındaǵı seslerdiń almasıwı ushırasadı. Mısılı: [qap], [qaw], [jap], [taw]; [sep], [sew] hám t.b. Ol jubaylas sózlerdiń mánileri birdey bolıp, ekewi de tilde teńdey jumsaladı.

Dawıslılardıń klassifikaciyası

Artikulyaciyalıq hám akustikalıq tallawlar tiykarında tildiń jaǵdayı boyınsha qaraqalpaq tili dawıslıların tómendegidey toparlarǵa bóliwge boladı. Artikulyaciyalıq maǵlıwmatlar tiykarında [e] fonemasın haqıyqat til aldı dawıslısı desek boladı. Bul pikir akustikalıq maǵlıwmatlar menen de tolıq tastıyqlanadı: [e] dawıslısın aytqanda spektrdiń joqarǵı bólimindegi jiyilik kúsheyedi hám ekinshi

¹ Сеслердиң алмасыўы көплеген тиллерде ушырасады хэм оны лингвистикада алтернация ямаса дивергенция деген терминлер менен де атайды.

formantı basqa qálegen dawıslınıń ekinshi formantınan joqarı jiyilikte boladı. Ekinshi topardı [i] [á] [ú] [ó] dawıslıları quraydı. Bul dawıslılardıń artikulyaciyasın qaraqalpaq tiliniń basqa dawıslıları menen salıstıra otırıp, olar til ortası dawıslıları boladı degen sheshimge keldik. Akustikalıq jaqtan til aldı, til ortası hám til artı dawıslılarınıń ekinshi formantların óz-ara salıstırǵanıımızda til ortası dawıslılarınıń ekinshi formantları (ortasha 1400-1700 gts) til aldı dawıslısınıń ekinshi formantınan (ortasha 1800-2090 gts) tómen, til artı dawıslılarınıń ekinshi formantlarınan (ortasha 980-1260 gts) joqarı jiyilikte ekenin kóremiz. Demek til ortası dawıslılarınıń ekinshi formantları til aldı hám til artı dawıslılarınıń ekinshi formantlarına qaraǵanda ortasha jiyilikte boladı. Bul akustikalıq maǵlıwmat [i] [á] [ú] [ó] dawıslılarınıń til ortası ekenin tastıyıqlaydı. Úshinshi topardı til artı dawıslıları - [a], [o], [u], [ɪ] quraydı. Artikulyaciyalıq jaqtan til artı hám aralas variantlarına iye bolǵan [ɪ] dawıslısı ekinshi formantınıń jiyiligi boyınsha til artı dawıslılarınıń qatarına qosıladı. Bulardıń hámmesiniń ekinshi formantları, ásirese, erinlik [o] hám [u] fonemalarınıń ekinshi formantları, eń tómen jiyilikke iye boladı.

Tildiń tik jaǵdayı boyınsha dawıslılardı rentgenogramma, palatogramma maǵlıwmatları tiykarında artikulyaciyalıq jaqtan ashıq, qısıq, orta kóterińki dep bóliwdiń durıs ekenin akustikalıq (spektografiyalıq) maǵlıwmatlar da tastıyıqlaydı. Dawıslılardıń birinshi formantların salıstıra otırıp, qısıq dawıslılar bolǵan [e], [i], [u], [ú], [ɪ] fonemalarınıń birinshi formantlarınıń joqarı jiyilikte (ortasha 258-588 gts), ashıq dawıslılar bolǵan [a], [á] fonemalarınıń birinshi formantlarınıń joqarı jiyilikte (ortasha 535-1020 gts), orta kóterińki dawıslılar bolǵan [o], [ó] dawıslılarınıń birinshi formantları ashıq hám qısıq dawıslılarǵa salıstırǵanda ortasha jiyilikte (ortasha 340-695 gts) ekenin kóremiz.

Erinlik dawıslılardıń ekinshi formantların jubaylas eziwlik dawıslılardıń ekinshi formantı menen salıstıra otırıp, erinlik dawıslılar tómen jiyiliktegi ekinshi formantına iye ekenin kóremiz. Máselen, jıńishke erinlik dawıslılar bolǵan [ú], [ó] fonemalarınıń ekinshi formantları sáykes jıńishke eziwlik dawıslılar bolǵan [á], [i] fonemalarınıń ekinshi formantlarınan tómen jiyilikte, juwan erinlik dawıslılar bolǵan [u] menen [o] fonemalarınıń ekinshi formantları sáykes juwan eziwlik dawıslılar bolǵan [a], [ɪ] fonemalarınıń ekinshi formantlarınan tómen jiyilikte boladı.

Qaraqalpaq tilinde [á]-[a], [ó]-[o], [i]-[ɪ], [ú]-[u], [e]-[i] hám [ɪ] jubaylas fonemaları tildiń tek jazıq jaǵdayı boyınsha bir-birinen ayrıladı.

Tildiń tik jaǵdayı boyınsha bul jubaylas dawıslılar, ya ashıq, ya qısıq, ya orta kóterińki, erinniń qatnası boyınsha ya erinlik, ya eziwlik boladı. Jańǵırmaq xızmetin atqarıwshı awız boslıǵınıń qısılǵan bóliminiń tamaqtan erinlerge qaray jiljıwı ekinshi formanttıń joqarılawına hám az dárejede birinshi formanttıń tómenlewine sebepshi boladı. Spektogrammalarda joqarıdaǵı jubaylas dawıssızlardıń sońǵılarınıń ([a], [o], [u], [ɪ] fonemalarınıń) birinshi hám ekinshi formantları bir-

birine jaqın jaylasadı, al aldınǵılarınıń ([á], [ó], [ú], [i], [e] fonemalınıń) birinshi hám ekinshi formantları bir-birinen qashıq jaylasadı. Bul juwan hám jınıshke dawıslılardıń akustikalıq jaqtan ózgesheligin ańlatadı.

Jańǵırıq xızmetin atqarıwshı awız boslıǵınıń forması hám kólemin ózgertiwge tikkeley qatnasatuǵın háreketshen sóylew aǵzaları bolǵan til hám erinlerdiń jaǵdayına qarap dawıslı fonemalar klassifikaciyalanadı. Bunda tildiń alǵa yamasa artqa jılıwı, joqarı kóteriliw dárejesi hám erinniń qatnası esapqa alınadı.

Berilgen artikulyaciyalıq hám akustikalıq sıpatlamalar tiykarında qaraqalpaq tiliniń dawıslılardıń fonetikalıq jaqtan tildiń jazıq jaǵdayı boyınsha til aldı [e], til ortası [i], [á], [ú], [ó], til artı [a], [o], [u] hám aralas [ɪ] (ol til artı reńkine de iye) dep; tildiń tik jaǵdayı boyınsha ashıq [a], [á], qısıq [i], [e], [ú], [u], [ɪ] hám orta kóterińki [o], [ó] dep; erinniń qatnası boyınsha erinlik [o], [ó], [u], [ú] hám eziwlik [a], [á], [ɪ], [i], [e] dep bóliwge boladı.

Tildiń jazıq jaǵdayı jaǵınan til aldı, til ortası hám til artı bolıwı menen dawıslılar fonetikalıq sıpatlaması hám fonologiyalıq belgileri boyınsha sáykes keledi. Al tildiń tik jaǵdayı boyınsha fonetikalıq jaqtan ashıq, qısıq, orta kóterińki bolsa, fonologiyalıq jaqtan tek ashıq hám qısıq boladı. Tildiń tik jaǵdayı boyınsha fonetikalıq jaqtan ashıq, qısıq, orta kóterińki dep úsh toparǵa bólgende erinniń qatnasıwı yamasa qatnaspawına qaramastan, tildiń kóteriliw dárejesi ǵana esapqa alınadı. Dawıslı [o], [ó] fonemaları sáykes [a], [á] seslerine qaraǵanda tildiń kóterińki jaǵdayında, al [u], [ú] seslerine qaraǵanda tildiń túsińki jaǵdayında aytıladı. Sonlıqtan tildiń kóteriliw dárejesi boyınsha bir jaǵınan eziwlik [a], [á] dawıslılarına, ekinshi jaǵınan erinlik [ú], [u] dawıslılarına salıstırǵanda erinlik [o], [ó] dawıslıları orta kóterińki boladı.

Artikulyaciyalıq hám akustikalıq sıpatlamalardıń juwmaǵı retinde dúzilgen dawıslı seslerdiń fonetikalıq kestesi menen olardıń birinshi hám ekinshi formantlarınıń jiyiligi tiykarında dúzilgen diagrammanı salıstırıp qarasaq, olar ortasındaǵı nızamlı sáykeslikti ańlaymız. Diagrammanıń hám kesteniń eń tómeninde ashıq dawıslılar, al oń tárepinde til artı, sol tárepinde til aldı hám til ortası dawıslıları jaylasqan. Mine, bul artikulyaciyalıq hám akustikalıq maǵlıwmatlardıń óz ara sáykes keliwi bolıp tabıladı.

Dawıssızlardıń klassifikaciyası

Dawıssız seslerge berilgen artikulyaciyalıq hám akustikalıq sıpatlamalar tiykarında qaraqalpaq tiliniń dawıssız fonemaların bir neshe toparlarǵa bóliwge boladı.

Ókpeden shıǵıp kiyatırǵan hawa aǵımına tosqınlıq jasawı ushın háreketshen emes sóylew aǵzasına jaqınlasıwshı yamasa jabısıwshı aǵza háreketshen sóylew aǵzası bolıp tabıladı. Kópshilik tillerdegi sıyaqlı dawıssız fonemalardıń jasalıw ornın háreketshen sóylew aǵzalarınıń qatnası menen belgilewdi hám olardı jasalıw

orni jaǵınan sol háreketsheń sóylew aǵzalarınıń atı menen atawdı (máseleń, til aldı, til ortası, til artı hám t.b.) maqul kórdik. Bul dawıssız fonemalardıń jasalıw ornın anıǵıraq biliwge járdemlesedi. Sonıń menen birge dawıssızlardıń jasalıw ornın belgilewde basqasha pikirler de ushırasadı. Máseleń, N.A.Baskakov dawıssız fonemalardıń jasalıw ornın háreket etpeytuǵın sóylew aǵzalarınıń atı menen ataydı. K.Ubaydullaev háreketsheń hám háreket etpeytuǵın sóylew aǵzalarınıń atı menen atap, dawıssızlardıń jasalıw ornı jaǵınan qos erinlik, tislik, til ushı, til aldı, til ortası, til artı, kómekey fonemaları dep bóledi¹.

Joqarǵı eringe salıstırǵanda tómengi erin háreketsheń xızmet atqaradı. Sonlıqtan erinlik dawıssızlardı aytqanda háreketsheń sóylew aǵzası xızmetin tómengi erin atqaradı da, ol joqarǵı erin hám joqarǵı tisler háreket etpeytuǵın (passiv) sóylew aǵzası boladı. Tómengi erinniń joqarı eringe jaqınlasıwı yamasa jabısıwı arqalı qos erinlik (bilabial) dawıssızlar bolǵan [w], [p], [b], [m] fonemaları jasaladı. Al tómengi erinniń joqarǵı tislerge jantasıwı arqalı erinlik-tislik (labiodental) dawıssızlar bolǵan [v], [f] fonemaları jasaladı. Solay etip tómengi erinniń joqarǵı erin menen joqarǵı tislerdiń ortasında payda etken tosqınlıǵı nátiyjesinde erinlik dawıssızlarǵa tán bolǵan shawqım dóreledi. Óziniń oǵada háreketsheńlik uqıbı nátiyjesinde til hám onıń ásirese aldınǵı bólimi hár túrli formalarǵa enip, sáykes hár qıylı seslerdi payda etedi.

Til aldı dawıssız fonemalarınıń jasalıwında háreketsheń sóylew aǵzası xızmetin til ushı menen birlikte tildiń aldınǵı bólimi atqaradı. Til aldı dawıssızları [t], [d], [n], [l], [s], [z], [sh], [j], [r], [c], [č] fonemaları bolıp, olar tidiń aldınǵı bólimi menen aldınǵı tisler hám alveol aralıǵında jasaladı. Sonday-aq til aldı dawıssızlarınıń jasalıwında til ushı ya tómengi tislerge tiyiwi, ya joqarǵı tislerdiń túbine tiyiwi, yamasa til ushın onnan da joqarıraqqa, qattı tańlayǵa qaray kóteriliwi múmkin. Til ushınıń jaǵdayına qarap qaraqalpaq tilindegi [s], [z] sesleriniń dorsal, [t], [d], [n], [l], [c] sesleriniń apikal, [sh], [j], [r], [č] sesleriniń kakuminal dawıssızlar ekenin anıqladıq.

Usı jerde aytıp ótetuǵın taǵı bir jaǵday, til aldı dawıssızlarınan [sh], [j] sesleri hám [c] birikpeli sesiniń ekinshi (s sıyaqlı) sınarı eki tosqınlıqlı boladı. Colay etip [sh], [j], [č] dawıssızları eki tosqınlıqlı ekenligi menen sáykes [s], [z], [c] bir tosqınlıqlı seslerinen ayrılıp turadı.

Til ortası [y] fonemasın aytqanda háreketsheń sóylew aǵzası xızmetin tildiń ortańǵı bólimi atqaradı.

Til artı-kishkene tillik dawıssızlar bolǵan [q/k/x] hám [ǵ/g] sesleri eki fonema dógeresine jámlesedi: [q/k/x]-únsiz, til artı - kishkene tillik foneması dógeresine, [ǵ/g] -únli, til artı kishkene tillik foneması dógeresine jámlesedi. Bulardıń [k] hám [g] reńklerin aytqanda tildiń artqı bólimi, al [q], [x] hám [ǵ] reńklerin aytqanda

¹ Убайдуллаев К. Хәзирги заман қарақалпақ тили. Нөкис, 1976, 37-б

kishkene til háreketsheń xızmet atqaradı.

Sunday-aq [ń] dawıssızın aytqanda kishkene til, al [h] dawıssızın aytqanda tildiń túbi (kómekey) háreketsheń sóylew aǵzaları xızmetin atqara otırıp, jasalıw ornı boyınsha [ń] kishkene tillik, [h] kómekey dawıssız foneması dep ataladı.

Dawıssız seslerdiń ayılıwında shawqımnıń qatnası olardıń jasalıw ornına baylanıslı ekenligi menen birge jasalıw usılına da, yaǵnıy tosqınlıqtıń túrlerine de baylanıslı boladı. Háreketsheń sóylew aǵzaları háreket etpeytuǵın sóylew aǵzalarına tiyiwi (jabısıwı) arqalı, jaqınlasıwı arqalı yamasa til ushınıń dirildewi nátiyjesinde hawa aǵımına tosqınlıq jasawı múmkin. Tosqınlıqtıń bunday túrleri dawıssız seslerge tán bolǵan sáykes shawqımdı payda etedi. Jasalıw usılına qaray qaraqalpaq tili dawıssızları jabısıńqı, juwısıńqı hám dirildewik bolıp bólinedi.

Háreketsheń sóylew aǵzaları bolǵan astıńǵı erin, til, kishkene til ózleriniń tusındaǵı háreketsheń emes sóylew aǵzalarına tolıq jabısıwı arqalı ókpeden shıqqan hawa aǵımınıń jolın beklewi múmkin. Jabısıw payıtında ele ses dóretilmeydi. Tek murınlıq jabısıńqı dawıssızlar bolǵan [m], [n], [ń] seslerin aytqanda ǵana murın jolı ashıq turǵanlıqtan háreketsheń sóylew aǵzalarınıń jabısıwı waqtında da ses shıǵıp turadı. Awızlıq dawıslılardıń ayılıwında shawqım tosqınlıqtıń jazdırılıwı (ashılıwı) waqtında payda boladı. Jabısıńqı dawıssızlardıń jasalıwında jabısıw payıtınan sońǵı tosqınlıqtıń ashılıwı eki túrli jaǵdayda iske asadı. Birinshiden, háreketsheń sóylew aǵzası ózi nıq tiyip (jabısıp) turǵan háreket etpeytuǵın sóylew aǵzasınan birden ajırasıwı nátiyjesinde jarılıw payda etip, jıynalıp turǵan hawa aǵımı pát penen sırtqa shıǵadı. Bunday jol menen jasalatuǵın jabısıńqı dawıssızlar [p], [b], [m], [t], [d], [n], [g], [k/q] sesleri. Al [ń] dawıssızınıń ózgesheligi - onı aytqanda jarılıw payda etiliwi shárt emes. Sonlıqtan basqa barlıq jabısıńqı dawıssızlar jarılıwıshı (eksploziv) bolsa, [ń] sesi jabısıwshı (imploziv) dawıssız boladı. Sózdiń aqırında barlıq dawıssızlar da implozov túrinde ayılıwı beriwı múmkin. Ekinshiden, háreketsheń sóylew aǵzası ózi nıq tiyip (jabısıp) turǵan háreket etpeytuǵın aǵzasınan birden ajırasıp ketpey, ásten ajırasıwı arqalı ortada sańlaq payda etedi. Ol sańlaqtan hawa aǵımı kem-kem shıǵadı. Bunday jol menen jasalǵan dawıssızlar birikpeli (afrikat) dawıssızlar boladı. Olar orıs tilinen kirgen sózlerde jumsalatuǵın [c], [ç] sesleri bolıp tabıladı. Solay etip dáslepki jabısıw payıtı birgelki bolǵan jabısıńqı dawıssızlar jazdırılıw payıtı boyınsha jarılıwshı hám birikpeli bolıp bólinedi.

Háreketsheń sóylew aǵzaları tolıq jabıspay, jaqınlasıwı nátiyjesinde aralarında sańlaq qaldırılıp, ol sańlaqtan hawa aǵımı ótiw arqalı payda etilgen shawqımnan qaraqalpaq tiliniń juwısıńqı dawıssızları jasaladı. Hawa aǵımı awız boslıǵında tolıq jabılǵan tosqınlıqqa ushıramay, payda etilgen sańlaqtan úzliksiz shıǵıp turadı. Dóretilgen sańlaqtıń diywallarına hawa aǵımı súykeliwi nátiyjesinde juwısıńqı dawıssızlarǵa tán bolǵan shawqım jasaladı. Bunday juwısıńqı dawıssızlar qatarına [w], [f], [v], [s], [z], [l], [sh], [j], [y], [x], [ǵ], [h] sesleri jatadı. Bul juwısıńqı

dawıssızlar ózleriniń jasalıwında háreketsheń hám háreketsiz sóylew aǵzaları ortasında payda etilgen sańlaqtıń formasına qaray dóńgelek sańlaqlı hám jalpaq sańlaqlı bolıp bólinedi. Jalpaq sańlaqlı juwısıńqı dawıssızlardı aytqanda sóylew aǵzaları ortasında keńlew jazıq sańlaq payda etiledi. Dóńgelek sańlaqlı juwısıńqı dawıssızlardı aytqanda háreketsheń sóylew aǵzası óziniń barlıq keńligi (eni) boylap emes, al dál ortasında nawasha tárizli dóńgelek sańlaq dóretdi. Máselen, [v], [f], [y], [ǵ], [x] sesleri jalpaq sańlaqlılar, [s], [z] sesleri dóńgelek sańlaqlılar boladı.

Juwısıńqı dawıssızlardıń kópshiligi awız boslıǵınıń dál ortasınan sańlaq payda etiw arqalı jasaladı. Tek [l] sesin aytqanda ǵana sańlaq qaptaldan jasaladı. Til ushı hám til aldı aldınıǵı tislerdiń túbine tirelip, ortanı jawıp turǵanlıqtan, hawa aǵımı tildiń eki qaptalınan ótedi. Sonlıqtan [l] sesi qaptal juwısıńqı dawıssız boladı.

Qaraqalpaq tilinde [r] sesi birden-bir dirildewik dawıssız bolıp, ol hawa aǵımınıń qısıımı nátiyjesinde tildiń ushı dirildi sıyaqlı terbeliske kelip, hawanı bólip-bólip shıǵarıwı arqalı jasaladı.

Dawıssız seslerdiń jasalıwında shawqım menen dawıs qatnasatuǵını belgili. Bir topar dawıssızlar shawqım hám dawıstıń teńdey qatnasında, úshinshi topardaǵı dawıssız sesler shawqımǵa qaraǵanda dawıstıń basımıraq qatnası nátiyjesinde jasaladı. Dawıs hám shawqımınń qatnası boyınsha dawıssız sesler shawqımlılar hám sonorlar bolıp bólinedi. Sonor dawıssızlar [m], [n], [ń], [l], [r], [y], [w] sesleri bolıp, olardı aytqanda shawqımǵa qaraǵanda dawıs basımıraq shıǵadı. Sonorlardı aytqanda dawıstıń basım bolıwı al, shawqımlılardı aytqanda shawqımınń basım bolıwı sóylew aǵzaları tárepinen jasalatuǵın tosqańlıqtıń sıpatına baylanıslı bolsa kerek. Sonor dawıssızlardı aytqanda tosqańlıqtı jeńip, awız yamasa murın boslıǵınan hawa aǵımınıń zárúrli sestı payda ete otırıp, sırtqa shıǵıwı ańsatıraq, al shawqımlılardı aytqanda tosqańlıq bekkemirek bolǵanlıqtan, kúshlirek basımdaǵı hawa aǵımı talap etiledi. Solay etip sonorlardı aytqanda hawa aǵımınıń ólpeń bolıwı, al shawqımlılardı aytqanda kúshli bolıwı aldınıǵılardıń «dawıslı», sońǵılardıń «shawqımlı» bolıwın támiyinleydi.

Sonor dawıssızlardıń ózleri de awızlıq hám murınlıq bolıp bólinedi. Murınlıq sonorlar [m], [n], [ń] sesleri bolıp, olardı aytqanda tosqańlıq awızda jasaladı da, murın jolı ashıq turıp, jańǵırırq xızmetin murın boslıǵı atqaradı. Sonıń menen birge jańǵırırq wazıypasın atqarıw awız boslıǵınıń xızmetin de biykarlawǵa bolmaydı. Sebebi [m] sesiniń ayılıwında erinniń, [n] sesiniń ayılıwında til aldınıń, [ń] sesiniń ayılıwında kishkene tildiń tusında tosqańlıqtıń jasalıwı ol seslerdiń ayırmashılıǵın payda etedi. Solay etip awız boslıǵınıń hár jerinde bunday tosqańlıqlardıń jasalıwı menen jańǵırırq xızmetin atqarıwshı awız boslıǵınıń xızmeti ózgerip sáykes murınlıq seslerge tán bolǵan seslik ózgeshelikler dóreledi. Al [l], [r], [y], [w] sesleri awızlıq sonorlar bolıp, olardıń jasalıwında awız boslıǵı jańǵırırq wazıypasın atqaradı.

Shawqımlı dawıssızlar únli hám únsızler bolıp bólinedi. Únliler - [b], [v], [d], [j], [z], [ǵ/g]; Únsızler - [p], [f], [s], [sh], [q/k], [x], [h], [c], [C]. Bulardıń ishinde tek dawıstıń qatnasıwı hám qatnaspawı arqalı jubaylasatuǵın dawıssızlar: [b]-[p]-[d]-[t]-[v]-[f]-[z]-[s]-[j]-[sh], [ǵ/g], [x/k].

Awız hám murın boslıqlarınıń jańǵırmaq wazıypasın atqarıwı, jaǵınan da dawıssızlardı bóliwge boladı. Murınlıq dawıssızlar [m], [n], [ń] jasalıw ornı jaǵınan ózlerine jaqın dawıssızlar menen jubaylasadı: [m]-[b]-[p], [n]-[d]-[t], [ń]-[ǵ]-[q/x].

Solay etip artikulyaciyalıq hám akustikalıq maǵlıwmatlar tiykarında qaraqalpaq tiliniń dawıssız fonemaları jasalıw ornı jaǵınan, jasalıw usılı jaǵınan, awız hám murın boslıqlarınıń jańǵırmaq xızmetin atqarıwı boyınsha joqarıdaǵıday toparlarǵa bólinedi. Bulardı biz qaraqalpaq tili dawıssız frnemalarınıń kestesin dúziwde esapqa aldıq.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Fonetika neni úyretedi?
2. Ses hám háriptiń ózgesheligi qanday?
3. Dawıslı hám dawıssız seslerdiń ózgesheligi nede?
4. Buwın hám onıń túrlerine mısallar kelitiriń?

2-TEMA: HÁZIRGI QARAQALPAQ TILI LEKSIKOLOGIYASÍNÍN ÁHMIYETLI MÁSELELERI

Joba

1. Sóz hám onıń mánileri.
2. Sinonimler, omonimler, antonimler, neologizm hám gónergen sózler, kásiplik sózler, dialektlik sózler hám terminler.

Tayanısh sózler: *Sóz hám onıń mánileri, bir mánili hám kóp mánili sózler, sóz mánisiniń awısıw usılları, omonimler, sinonimler, antonimler, gónergen sózler, kásiplik sózler, dialektlik sózler, terminler, frazeologizmler.*

Til iliminiń leksikologiya bólimi sózlik quram, sóz hám onıń mániler, mániles sózler (sinonim) mánileri qarama-qarsı sózler (antonim), omonim sózler, neologizm hám tariyxıy sózler, kásiplik, dialektlik sózler, terminler hám atamalar, turaqlı sóz dizbeklerin óz ishine qamtıydı. Bulardı oqıwshılarga jeterli dárejede túsindiriw ushın hár qıylı usıllardan paydalanıw múmkin. Bul bólimdi oqıtıw oqıtıwshıdan úlken sheberlikti talap etedi. Óytkeni, oqıwshınıń sózlik baylıgın rawajlandırmaı turıp, olardıń erkin pikirlewin, sóylew mádeniyatın, ana tilin tolıq hám jeterli bilıwın támiyinlew múmkin emes.

Demek, sózlerdiń mánilerin, tuwra hám awıspalı mánilerin biliw pikirdi anıq hám túsiniqli etip bayanlawda úlken áhmiyetke iye.

Sózlerdiń mánilerin oqıtıwda dáslep mánili hám kómekshi sózlerge ajratıp túsindiriledi. Bul ushın taxtağa bir neshe mısallar jazamız. Mısalı: dala, dárya, kól, ashshı, úlken, bes, altı, on, keldi, ayttı, kóp, az, búgin, hám, menen, penen, ushın h.b. oqıwshılar menen birge bul sózlerdiń qanday mánilerde qollanılıp turǵanlıgın hám máni bildirmey turǵan sózlerdi ajıratamız.

Sózler	Qanday túsiniкти bildiredi
Dala, dárya, kól	Tábiyattaǵı zatlardıń ataması
Ashshı, úlken, jaqsı	Zattıń hár qıylı belgilerin
Bes, altı, on	Zattıń sanın
Keldi, ayttı, bardı	Is-háreketti
kóp, az, búgin	Hárekettiń belgilerin
hám, menen, penen, benen, ushın	Máni bildirmeydi (kómekshi sózler)

Sózdiń tiykarǵı hám awıspalı mánide qollanılıp turǵanlıgın biliw ushın sóz dizbekleri hám gápler arqalı túsindiremiz.

Bul jerde oqıwshı sol sózdiń stillik ózgesheligin de ańlaw shárt. Mısalı: Kólde

úyrektiń palapanların kórdim. Ol ele awzınan sarısı ketpegen palapan. Birinshi mısalda palapan sózi qustıń balası mánisinde qollansa, al ekinshi mısalda adamnıń balası mánisın bildirip tur.

Qaraqalpaq tilinde sózge baylanıslı omonimiyalıq qubılıstı leksikalıq omonimiya deymiz. Tilimizde sózlerdiń forması birdey bolıp qollanılatuǵın jaǵdayları oǵada kóp ushırasadı. Solay da olardıń barlıǵı birdey omonimiyalıq qubılıslar emes. Kóp mánili sózler de forması boyınsha birdey sózler, biraq olardı formasına qaray leksikalıq omonimiyanıń qarawına kirgize almaymız. Óytkeni omonimiya formalıq birliktiń mánilik jaqtan jaqınlıǵına emes, al alıslıǵına tiykarlanadı. Leksikalıq omonimiyada sózlerdiń omonimler hám omoformalar dep atalatuǵın eki toparın kóremiz. Aytıluwı, seslik ortaqlıǵı jaǵınan birdey, mánisi jaǵınan pútkilley basqasha, barlıq jaǵdayda birdey grammatikalıq formalar menen ózgere alatuǵın sózler **omonimler** dep ataladı. Mısalı oy (shuqır) – oy (adamnıń qıyalı), qoy (haywan) – qoy (háreket) t.b.

Al belgili bir formada ǵana ortalıqtı saqlap, qalǵan jaǵdaylarda ózgeshe grammatikalıq kórsetkishlerge iye, mánisi jaǵınan bólek sózler omoformalardı quraydı. Mısalı, ót (atlıq), ót (feylil), jaz (atlıq), jaz (feylil) t.b. Tildegi faktlerge itibar bersek, omonimler, ulıwma alǵanda, bir sóz shaqabınan, omoformalar hár túli sóz shaqaplarınıń ishinde kórinetuǵının bayqaymız. Omonimlerdiń jasalıw jolları.

– Omonimler geypara kóp mánili sózlerdiń leksikalıq mánileriniń uzaqlasıwı arqalı jasaladı. Mısalı: kók (reń), kók (aspan), kún (quyash), kún (sutka).

– Hárekettiń hám sol háreketti iske asırıwshı zattıń ataması mánisin ańlatıwshı omonimler. Mısalı: buraw (hárekettiń ataması), buraw (ásbap).

– Kópshilik sózler hárekettiń ataması hám sol hárekettiń nátiyjesinde payda bolǵan zattı da ańlatıp keledi. Máselen, quymaq, oymaq usaǵan sózler.

– Omonimler hár túrli fonetikalıq qurılısqa iye bolǵan sózlerdiń dáwirler dawamında ózgerip, birdey fonetikalıq qurılısqa kóshiwinen de payda boladı. Máselen, *bas* – eski túrkiy jazıw nusqalarında *bash*, al bas basıw mánisinde, usı túrinde ushırasadı.

– Qaraqalpaq tilinde kópshilik omonimler semantikalıq jaqtan hesh qanday baylanısı bolmaǵan sózlerdiń tariyxıy rawajlanıwdıń barısında tek forması boyınsha usas kelip qalıwı nátiyjesinde dóregen. Mısalı: júz (bet), júz (san), at (jısqı), at (isim).

– Házirgi zaman qaraqalpaq tilinde kópshilik omonimler sózlerdiń morfologiyalıq jaqtan ózgeriwı nátiyjesinde dóreydi. Mısalı: shıǵarma (dóretpе), shıǵarma (háreket), qala (sháhár), qala beriń (háreket). Bunda –ma, -a qosımtalarınátiyjesinde omoformalar payda bolıp tur.

– Omonimler basqa tillerden kelip kirgen geypara sózlerdiń tilimizdngi ayırım sózlerge forması jaǵınan uqsas kelip, birdey aytıluwı arqalı da jasalıwı múmkin. Mısalı: shay-chay, may-may, tabıw-tabu t.b.

Aytıluwı bir, jazılıwı hár qıylı bolǵan sózler **omofonlar** dep, al jazılıwı birdey

bolǵanı menen pátıń ornına baylanıslı bir-birinen ózgeshe aytilatuǵın sózlerdi **omograflar** dep ataymız. Mısalı: azshılıq-ashshılıq, jaza aladı-jazaladı. Bular – omofonlar. Alma (atlıq) – alma(feyil), salma (atlıq) – salma (feyil) t.b. Bular – omograflar.

Sinonim sózler. Tildiń leksikalıq-semantikalıq baylıǵı hár qanday leksikalıq birliktiń kóp mánililigi menen bir qatarda onıń sinonimlik keń múmkinshiliklerinde de kórinedi. Máselen, júz, jamal, túri, shırayı, ápsher, báhára, shıdam, tózim, taqat, sabır, ıras, durıs, haqıyqat, tuwra, shın usaǵan sózler qaraqalpaq tiliniń tariyxıy rawajlanıw dáwirleri dawamında túrli derekler esabınan sáykes túsiniklerdi, bir tekles atamaları sıpatında sózlik quramǵa engenligi belgili. Biraq olardıń barlıǵı da birin ekinshisi qálegen jaǵdayda awmastırıp kete beretuǵın birlikler emes, al kerisinshe, ózine tán ayırmashılıqqa iye sózler retinde tilde ómir súrip kiyatır. óytkeni, júz jamal emes, jamal diydar emes, diydar ápsher emes, ápsher báhára emes, taǵı basqalar. Hár qaysısınıń tilde óz ornı, qollanıw órisi, ayırıqshalıǵı, zárúrligi bar. Hár qaysı ádebiy tildiń talaplarına, tariyxıy qáliplesken normalarına sáykes belgili bir túsinikler atamaları menen mánilik baylanısqa túsiw uqıplılıǵına iye.

Til iliminde usınday seslik quramı boyınsha hár túrli, al mánilik jaqtan bir-birine jaqın sózlerdi sinonimler dep ataydı. Olar jámiyetlik qatnastıń talapları tiykarında payda bolıp, tildiń sózlik quramın, semantikalıq baylıqların rawajlandırıwda tiykarǵı dereklerdiń biri retinde xızmet etip kiyatır.

Qaraqalpaq tili leksikalıq sinonimlerde oǵada bay milliy tillerdiń qatarınan orın aladı. Sinonimlik keń múmkinshiliklerden, ondaǵı názik máni ózgesheliklerinen orınlı paydalanıw arqalı pikirimizdi anıq, dál hám ıqshamlı etip qurıwımız múmkin. Awızeki hám jazba túrde bayan etilgen oy-pikirge sóylewshi menen jazıwshınıń qanday qatnasta ekenligin anıqlawda da sinonimler úlken áhmiyetke iye. Óytkeni bayan etiletuǵın hádiysege, waqıyaǵa, xabarǵa avtordıń qatnasına qaray sáykes leksikalıq birliklerdiń tańlap alınatuǵını turǵan gáp.

Leksikalıq sinonimlerde tán mánilik-uslublıq ayırıqshalıqlar olardı kórkem ádebiyatta leksikalıq-semantikalıq qurallar sıpatında keńnen paydalanıwǵa múmkinshilik beredi. Prozalıq shıǵarmalarda da, poeziyada da sinonimlerdiń poetikalıq talaplarǵa sáykes kórkem sóz sheberi tárepinen uslublıq jobada durıs qollanıwı súwretlenetuǵın waqıyanıń oqıwshıǵa kórkem hám obrazlı sıpatta estetikalıq tásir etiwine járdem etedi. Ádebiy shıǵarmanıń til kórkemligin dóretiwde sinonimler úlken áhmiyetke iye.

Tilimizde mániles, mánisi bir-birine jaqın sózler óz-ara ayırım-ayırım toparlardı, uyalardı quraydı: tez, shaqqan, jıldam, dárriw, dárhal, háp zamatta; júzi, shırayı, reńi, beti, bet pishini; mazalı, shiyrin, tatlı shekeńdi tatıtuǵın hám t.b. Sinonimlerdiń bunday mániles toparlarınıń sinonimlik qatarlar dep ataymız. Sinonimlik qatarǵa mániles eki sózden alıp neshe sózlerge shekem kire beriwı múmkin. Sinonimlik qatarǵa kirgen sózlerdiń birewi basqalarına qaraǵanda

tiykarǵı sóz esaplanadı. Máselen, mazalı, shiyrin, tatlı degen sinonimlik qatarda tiykarǵı sóz -mazalı, al shiyrin, tatlı degen sózler mazalı degen sóz benen mániles, qosımsha máni boyawına iye sinonimler. Sinonimlik qatardaǵı bunday tiykarǵı sózdi dominantata dep ataydı. Mániles sózlerde dominantanı anıqlaw úlken áhmiyetke iye. O'ytkeni bul arqalı sol qatarǵa kiretuǵın basqa sózlerdiń máni ayırımashılıkların ánsat anıqlawǵa boladı.

Sinonimler túrli sóz shaqaplarınan boladı. Házirgi qaraqalpaq tilindegi sinonim sózleri, tiykarınan, atlıqlardan, kelbetliklerden, almasıqlardan jasalǵan. Mısalı: esik-qapı, orın-mákan, quyash-kún, nur-saǵım hám t. b. atlıq sózlerden, úlken-náhán-giddiman-taynapır, mazalı-shiyrin-tatlı kelbetliklerden, asıw-pisiriw, tislew-qabıw, ǵázebleniw-ashıwlanıw hám t.b. feyillerden, jıldam-tez-shaqqaqan, mudam-bárha-udayı ráwishlerden, gúllán-barlıq-pútkil, almasıq sózlerden jasalǵan. Sinonimlik qatarlar belgili bir sóz shaqabınıń ishinde ǵana payda boladı. Endi biz sinonimlerdiń qanday jollar menen payda bolatuǵınlıǵına toqtap óteyik.

1. Qaraqalpaq tilinde kópshilik sinonimler sózdiń kóp mánililigi tiykarında dóregen sózler bir-birine baylanıslı bir neshe mánilerde qollanıǵanda, sol mánilerdiń bir qatarı ekinshi bir sóz mánisi menen sáykes kelip qaladı. Sonıń nátiyjesinde forması boyınsha hár túrli, al mánisi jaǵınan derlik birdey, biraq bir-birinen qanday da bir belgisi arqalı ajratılatuǵın sózlerdiń qatarı payda boladı. Máselen kóp mánili ayaq degen sózdi alıp qarayıq. Bul sózdiń tiykarǵı tuwra mánisi janlı zatlardıń denesiniń belgili bir bólegin ańlatıladı: adamnıń ayaǵı, qoydıń ayaǵı, qustıń ayaǵı hám t.b. Ol tek usı mánisinde emes, al bunnan basqa bir neshe awısqaqan mánilerde qollanıladı. Mısalı: japtıń ayaǵı, jumıstıń ayaǵı taǵı basqalar. Bunda ol japtıń aqır, jumıstıń aqır degen sóz dizbeklerindegi aqır degen derlik bir mánige iye boladı. (jumıstıń ayaǵı, jumıslardıń aqır japtıń ayaǵı-japtıń aqır).

Qaraqalpaq tilinde sózdiń kóp mánililigi tiykarında sinonimlerdiń payda bolıw usılı jedel usıllardıń biri bolıp tabıladı. Sonlıqtan kóp mánililik tiykarında dóregen sinonimler tilimizde júdá kóp ushırasadı.

Mısalı: Suwıq adam – qáhárli adam; Jumıstıń kózi – jumıstıń ádesi; Jumıstıń kózi – jumıstıń usılı; Máseleni qaraw – máseleni talıqlaw; Qolı tiymew – qolı bosamaw

Kóp mánililik tiykarında dóregen sinonimler kóbinese obrazlılıq máni boyawına iye bolıp keledi. «Miynettiń kózin tapqaqan, baylıqtıń ózin tabadı» degen naqıldı alıp qarayıq. Bunda miynettiń kózi degen sóz miynettiń usılı degen mánide qollanıǵan. Biraq **kózi** degen sinonimniń ótkirliǵı, obrazlılıǵı, kórkemliliǵı **usıl** degen sinonimge salıstırǵanda anaǵurlım kúshli ekenliǵı seziledi.

2. Kópshilik sinonimler qosımtalar qosıw jolı menen jasalǵan:

a) geypara qosımtalar sóz tiykarına qosıladı da, ekinshi bir túbir sóz benen mániles sinonimlerdi dóretedi. Mısalı: letchik-ushıwshı, shopan-padashı, muǵallım-oqıtıwshı, shiyrin-mazalı, sulıw-shıraylı, ǵamgún-qayǵılı. Bul jerde -

shı, -lı qosımtalarının pada, oqıtıw, maza, shıray sózlerine qosılıwı arqalı shopan, muǵallım, shıyrın, sulıw sózleriniń sinonimlik sıńarları payda bolǵan.

b) Anaw ya mınaw sóz tiykarınan mánisi boyınsha bir-birine sinonim bolıp keletuǵın qosımtalar arqalı sinonimler payda boladı. Mısalı: biymáni-mánissiz, biypayda-paydasız, namálim-málimsiz, naqolay-qolaysız t.b. Bunday biy, na degen basqa tilden awısqa qosımta sız\siz qosımtası menen qatar qollanılıp bir sóz tiykarınan jasalǵan sinonimler dóretp tur. Biraq házirgi zaman qaraqalpaq ádebiy tilinde *biy* hám *na* qosımtaları jedelligin kem-kem joyılıp *-sız, -siz* qosımtası, sonday-aq *emes* sózi menen orın awmastırıp kiyatır.

3. Jergilikli dialektlerdiń birewine tán geypara sózler qaraqalpaq ádebiy tilindegi sáykes mánili sózler menen qatar qollanılıp ta sinonimler dóreydi. Máselen: seksewil-sazaq, shırpı-gúkirt, máyek-jumırtqa, gúllán-pútkilley, birotala, jel-samal, shúlmek-sarqım, buzaw-ójek taǵı basqalar.

4. Qaysı tildiń sózlik quramın alıp qarasaq da, onıń belgili bir toparı basqa tillerden awısqa sózler ekenligi kórinedi. Bir tilden ekinshi tilge sóz awısıwı, álbette, sol xalıqtıń basqa xalıqlar menen ekonomikalıq hám mádeniy qatnasıqlarınıń nátiyjesinde boladı.

Qaraqalpaq xalqınıń basqa xalıqlar menen usınday qatnasları tiykarında sırttan kirgen kópshilik sózler sáykes mánili túpkilikli sózlerdiń sinonimlik sıńarların payda etti. Mısalı: mańlay-peshana, dawıs-hawaz, biyik-bálent, dáwir-zaman, qonaq-miyman, kók-aspan, jayaw-piyada, tez-dárrıw, is-kór t.b. Bul sinonimlerdiń birinshileri qaraqalpaq tili leksikasındaǵı túpkilikli sózler bolsa, ekinshileri tájikshe-parsısha shıǵısqa iye sózlerden ibarat. Shıǵısı jaǵınan arab tiline tiyisli bir qatar sózler de qaraqalpaq tili leksikasındaǵı sáykes túpkilikli sózler menen sinonimlerdi dóretdi. Mısalı: el-xalıq, kúsh-quwat, baha-qádir, mákan-orın, shıdam-sabır, baylıqlı-dáwletli t.b. Bundaǵı el, kúsh, baha, orın, shıdam, baylıqlı degen sózler túpkilikli sózler bolsa, xalıq, quwat, qádir, mákan, sabır, dáwletli degen sózler arab tilinen kelip kirgen sózlerden esaplanadı.

Qaraqalpaq tilinde sinonimlerdiń toparı orıs tilinen hám orıs tili arqalı basqa tillerden awısqa sózlerdiń esabınan da kóbeydi. Máselen, házir tilimizde orıs tilinen hám orıs tili arqalı basqa tillerden awısqa pevolver, pero usaǵan sózler tapansha, ush degen sóz benen sinonimlik sıńarlardı quraydı.

Basqa tillerden awısqa sózlerdiń ózleri de óz-ara sinonimlerdi payda etip, qaraqalpaq tilindegi sinonimlerdiń toparın kóbeytip otıradı. Mısalı: doktor-vrach, shıpaker, mártebe-ret, aeroplan-samolet, sabır-taqat, insan-adam t.b.

5. Qaraqalpaq tilinde sinonimlerdiń frazeologiyalıq sóz dizbekleri esabınan payda bolıwı kóbirek kózge túsedı. Bunda jeke sózdiń pútin bir frazeologiyalıq sóz dizbegi menen hám bir frazeologiyalıq sóz dizbeginiń ekinshi bir frazeologiyalıq sóz dizbegi menen sinonimlik sıńarlardı quraw jaǵdayları ushırasadı. Máselen, ashıwlandı, túnerdi degen sóz benen qabaǵı qarıs jabıldı, qabaǵı úyildi, talastı degen sóz benen qızıl qanat boldı, aytpaw degen sóz benen awızǵa bek bolıw, batır degen sóz benen er júrek, qorıqpaw degen sóz benen shaytanı seskenbew degen sóz dizbekleriniń mánileri tuwra keledi.

Al, mına sinonimlik sınırlar frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ózinen turadı: kózin joǵaltıw-qarasın batırıw, qas penen kózdiń arasında-kózdi ashıp jumǵansha, úskini quyılıw-eńsesi túsiw t.b. Bunda bir frazeologiyalıq sóz dizbegi ekinshi bir frazeologiyalıq sóz dizbegi menen mánilik jaqtan birdey bolǵanlıqtan óz-ara sinonim bolıp tur. Frazeologiyalıq sinonimlerdi emotsionallıq-ekspressivlik, uslublıq máni oǵada kúshli seziledi. Sonlıqtan ádebiy shıǵarmalarda olar oǵada kóp qollanıladi. Bul arqalı kórkem sóz sheberi óz oyın oqıwshıǵa tolıq jetkeriwge múmkinshilik aladı.

6. Anaw ya mınaw sózdi evfemizmler hám kakofemizmler arqalı awmastırıw jolı menen de sinonimler jasaldı. Máselen, ómir degen sózdi sıpayılap dúnyadan qaytarıw, semiz degen sózdi tolıq, ótirik aytpa degendi qospay ayt dep te aytalamız. Qaraqalpaq tilinde bunday sinonimlerdi evfemizmlik sinonimler dep ataymız. Qanday da bir zat yamasa qubılısqa jaǵımsız baha beriwde sol zat yamasa qubılıstıń ataması jaǵımsız máni bolıwına iye sózler menen awmastırılıp ta qollanıladi. Máselen, tamaq degen sóz jutım, awqatlanıw dewdiń ornına jutım jutıw, uyatsız dewdiń ornına qara bet, otırıw dewdiń ornına omalıw sózleri paydalanıladi.

Qaraqalpaq tilinde bunday sinonimler kakofemizmlik jol menen payda bolǵan sinonimler bolıp tabıladı. Sinonimler mánilik ayırıqshalıqları, uslublıq ózgeshelikleri hám qollanıwı boyınsha birdey emes, leksikalıq sinonimlerdi quraytuǵın bunday birliklerdi ayırım toparlarǵa ajratıwǵa da boladı.

Házirgi zaman qaraqalpak tilindegi sinonimlerdi toparlarǵa ajratıwda olardıń mánilik ózgesheliklerin, qollanıwı hám uslublıq ayırıqshalıqların, sonday-aq qurılısın esapqa alıw shárti basshılıqqa alınadı. Sinonimlerdi usı kóz qarastan bahalasaq, olardı tómendegidey toparlarǵa ajratıwǵa boladı.

1. Turaqlı sinonimler. Geypara sózler mánilik jaqtan qálegen jaǵdayda biri ekinshisiniń sinonimlik sınarı bolıp kele beredi, jeke turǵanda da, kontekst ishinde de olardıń sinonimlik qatnası ayqın sezilip turadı: jıldam, tez, dárriw, sulıw, shıraylı, ádemi, gózzal, kórkem; qızıq, tamasha; mudam, bárha, udayı hám t.b. Bunda sinonimlerdi turaqlı sinonimler dep ataymız.

2. Kontekstlik sinonimler. Bazı bir sózler tek anaw ya mınaw konteksttiń ishinde belgili bir mánisinde ǵana ekinshi sóz benen sinonim bola aladı. Bunda sózler, ádette, sózdiń kóp mánililigi, awısqaqan mánileri tiykarında payda bolǵan sinonimler bolıp keledi. Mıs: 1. Bul bir *ayaǵı* joq, *bası* joq ángime eken. 2. Tuw, ol ne degen *kókirek*.

Bul mısallarda ayaq, bas, kókirek degen sózler ózleriniń tuwrı mánilerinde qollanıwı turǵan joq, al awısqaqan mánilerde jumsalıp tur. *Ayaq* sózi aqırı, keyni mánisinde, *bas* dáslepki degen mánide, *kókirek* – menmenlik degen mánide qollanıwı, usı sózler menen sinonimlerdi payda etken. Al, jeke turǵanda tuwrı mánileri menen bir sinonimlik qatardı quray almaydı. Bunda sinonimlerdi shártli yaki kontekstlik sinonimler deymiz.

Stillik kóz-qarastan qaraǵanda bazı bir sinonimler ya awızeki sóylew tiline ya

jazba uslubqa tán sıpatqa iye. Máselen, bazımirt, mudam, gálet usağan sózler sáykes kúshli, bárhá, nadurıs sózleri menen mánilik jaqtan bir sinonimlik qatarlarğa kire aladı. Degen menen olar awızeki sóylew tiline tán leksikalıq elementlerden esaplanadı. Al, til ilimi lingvistika, folklor-awız ádebiyatı usağan sinonimler bolsa jazba stilge tiyisli. Bunday awızeki ya jazba stilge gána tán, sol tarawlarğa gána jiyi qollanılatuǵın sinonimlerdi stillik sinonimler deymiz.

Sinonimler qurılısı jaǵınan da ayırıladı. Olar qurılısı jaǵınan dara hám qosarlı sinonimler bolıp eki toparğa bólinedi. Dara sinonimlerge bir sózden turatuǵın sinonimler kiredi de, al qosarlı sinonimlerge eki ya onnan da kóp sózlerden jasalǵan mániles leksikalıq birlikler kiredi: irkiliw, egleniw, toqtaw; orın, mákan (dara sinonimler), miynet etseń, eńbek etseń; kózdi ashıp jumǵansha, hám demey (qosarlı sinonimler). Sinonimler tildiń leksikalıq baylıǵın kórsetetuǵın tiykarǵı dereklerdiń birinen esaplanadı.

Antonimler. Házirgi qaraqalpaq tiliniń leksikalıq sistemasında seslik qurılısı boyınsha hár túrli, mánisi jaǵınan bir-birine qarama-qarsı sózlerdiń de toparı bar: uzın-kelte, arıq-semiz, uzaq-jaqın, batır-qorqaq, joqarı-tómen, dos-dushpan, keliw-ketiw, bar-joq hám t.b. Bunday seslik qurılısı boyınsha hár túrli, mánilik jaqtan bir-birine qarama-qarsı sózler antonimler dep ataladı.

Antonimler de qaraqalpaq tilinde omonim, sinonim sózler usap, tildiń leksikasında sózlerdiń belgili bir toparın quraydı. Mısalı: ***Dos jılatıp, dushpan kúldirip*** aytadı. 1. ***Jamannan*** qash, ***jaqsıǵa*** jantas. 2. Alarmanga altaw ***az***, berermenge besew ***kóp***. 3. Janım balam, men endi qartaydım, bir ayaǵım ***jerde***, bir ayaǵım ***górde***, óler aldınan jaqsı kórgen balamdı - seni kórgim keledi.

Bul mısallardaǵı bir-birine mánisi jaǵınan qarama-qarsı keletuǵın sózler mınalar; dos-dushpan, jamannan-jaqsıǵa, jılatıp-kúldirip, qash-jantas, alarmanǵa-berermenge, kóp-az, jerde-górde.

Antonimlerdi anıqlawda biz olardıń mánileri arasındaǵı qatnastıń usı mániler arasındaǵı qatnasqa qaray keler-kelmes, duzlı-duzsız usağan ápiwayı túrdegi sózlerdiń qarsı mánige ózgeriwın antonimiyalıq qubılıs dep anıqlawlar ushırasadı. Álbette antonimlerdi biz sózlerdiń bunday ápiwayı túrdegi bolımsız máni tuwdırıwshı qosımtalar menen ózgeriw jaǵdayınan emes, al hár qıylı túbirge iye bolǵan sózlerdiń ózindegi qarama-qarsı mániden izlewimiz kerek. Máselen, aqıllı-aqılsız degen sózlerdiń túbiri aqıl, al usı túbirge -lı, -sız qosımtalarınıń qosılıwı arqalı birinde zattıń bir belgisiniń barlıǵı, al ekinshisinde sol belginiń joqlıǵı túsiniлип tur. Bunın bári de tek gána qosımtalarğa baylanıslı bolǵan mánimenen ózgeristen ibarat. Al endi aqıllı-aqmaq desek, onda hár túrli túbirlerge iye bolǵan sózlerdiń qarama-qarsı mánide ekenligin kóremiz. Biz usınday hár túrli túbirlerge iye bolǵan qarama-qarsı mánili sózlerdi gána leksikalıq antonimler dep tanıwımız kerek.

Antonimler hár túrli sóz shaqaplarınan, máselen, atlıqlardan (kún-tún, dos-dushpan, jaqsılıq-jamanlıq), kelbetliklerden (aq-qara, arzan-qımbat, qattı-bos,

úlken-kishi), ráwishlerden (joqarı-tómen, alǵa-artqa, áste-tez), feyillerden (suwıtıw-jılıtıw, ashıw-jabıw, keliw-ketiw) hám t.b. bolıp keledi.

Házirgi zaman qaraqalpaq tilinde mánisi jaǵınan bir-birine qarama-qarsı keletuǵın sózlerdiń bir neshe túrlerin kóriwge boladı. Olar kóbinese mınaday mánilerde antonimlik jubaylardı quraydı:

Zattıń sapasın bildiretuǵın sózler arqalı: ashshı-dushshı, jaqsı-jaman, qattı-bos, nıq-kómpis, ıras-ótirik, ázzi-mıqlı t.b.

Kópshilik jaǵdaylarda zattıń sapasın bildiretuǵın usınday antonimler zatlıq belgili mánide qollanıladı. Mısalı: 1. Jaqsınıń jatı bolmas, Jamannıń uyatı bolmas (naqıl).

Waqıtqa, mezgilge, máwsimge baylanıslı sózler arqalı antonimlik jubaylar jasaladı. Mısalı: kún-tún, erte-kesh, jaz-qıs, azanda-keshte, tünde-kúndiz, házir-burn t.b.

Mezgildi, máwsimdi ańlatıwshı sózler kórkem shıǵarmalarda keńeygen mánisinde de antonimler bolıp qala beredi. Mısalı: Jigitleri gezer *qıs* penen *yazı*,

Astında árebi at, álginde bázı. O'ytkeni ele kóp jerdi, *qıs* qaplap tur *jaz* emes. Bárhama *qıs* boldı, kelmeden bir *jaz*.

Bul jerde birinshi misalımızdaǵı *qıs*, *yazı* degen sózler ózleriniń tiykarǵı mánilerinde, yaǵnıy máwsimdi bildiretuǵın mánide qollanılıp óz-ara antonimlik jubaylardı payda etip turǵan bolsa, ekinshi hám úshinshi misallarda *qıs* hám *jaz* degen sózler onday mánidegi antonimlik jubay emes. Bul jerde eziwshilik hám azatlıq haqqında gáp etilip otr.

Turmısta adamlar arasındaǵı qatnastıń sıpatına, turmıs jaǵdayına baylanıslı payda bolǵan sózler arqalı: dos-dushpan, músápir-jawız, jarlı-bay, ash-toq, keń-tar t.b. Hárekettegi ańlatatuǵın sózler arqalı da antonimlik jubaylar jasaladı. Mısalı: Dos *julatıp* aytadı, dushpan *kúldirip* aytadı. *Kel* demek bar, *ket* demek joq. Antonimlik jubaylar zattıń ya qubılıstıń muǵdarın ańlatatuǵın kóp-az, orta-tolı, jup-taq, egiz-talqı, egiz-taq usaǵan, sonday-aq bar-joq sózlerinen de jasaladı. Zattıń ya qubılıstıń tutqan jaǵdayın, ornın, baǵıtın kórsetetuǵın sózlerden: joqarı - tómen, bálent-pás, alǵa-artqa t.b.

Jeke-jeke qollanılatuǵın antonim sózleri geyde jup sózler túrinde de ushırasadı. Bunday jaǵdayda, álbette, jup sózdiń komponentleri jıynalıp bir máni ańlatıp turadı. Solay da sol jeke komponentler arasındaǵı qarama-qarsı máni sezilip turadı. Mısalı: 1. Tayar turǵan *ǵarri-jası*, Birlesken el biziń watan (S.Nurımbetov).

Antonimler sózlerdiń tek áytewir ǵana mánisi jaǵınan qarsı keliwshiligi bolıp qalmastan, sonıń menen birge tildiń uslublıq ayrıqshalıǵınıń, ótkirlik tásirtiliginiń bir tárepi de bolıp esaplanadı. Sonlıqtan da olar aytılayın degen oy-pikirdiń ıqshamlı túsiniliwin támiyin etiwge sebepshi bolatuǵın tásil retinde naqıl-maqallarda, sonday-aq poetikalıq bayanlawlarda júdá jiyi qollanıladı.

Kórkem ádebiyatta antonimler antiteza ushin paydalanıladı. Mısalı: 1. Mánzil

uzaq, ómir *qısqa*. 2. Mendey sorlı dárti *kóp*, baxıtı *az* . Bedewge *juwıris*, buwdanğa *júris*, Yabıǵa hám jorǵaǵa quyırq jol kerek. *Barlı* ólse ullı elge ayandur, *Ǵárip* ólse omın izi wayrandur. Bul mısallarda *uzaq-qısqa*, *kóp-az*, *juwıris-júris*, *barlı-hárip* degen antonimler logikalıq jaqtan mánisi bir-birine qarama-qarsı bolǵan túsiniklerdi salıstırw ushın paydalanılıp antitezanı payda etip otır.

Prof. E.Berdimuratov «Ádebiy tildiń funkcionallıq stilleriniń rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasınıń rawajlanıwı» degen miynetinde (Nókis, 1973) antonimlerde toqtap, olardı leksika-semantikalıq qural sıpatında qarap, kórkem ádebiyatta antiteza jasaw ushın tildegi tiykarǵı súwretlew quralı xızmetin atqaratuǵınlıǵın kórsetip bergen. Al, A.Bekbergenov «Qaraqalpaq tiliniń stilistikası» (Nókis, 1990) miynetinde kontekstlik antonimlerde, antonimlerdiń aksyumorı, ironiya xızmetinde keliwine toqtaǵan. Antonimler tilde, ásirese kórkem ádebiyatta úlken xızmet atqaradı.

Prof. A.Najimov antonimlerdiń xızmetin joqarı bahalap: «Antonimlerdi gáp ishinde qatar qoyıwǵa qollanǵanda olar arasındǵı qarama-qarsılıq jaǵday bizge tásirli sezildi» dep kórsetedi. Antonimlerdi antiteza ushın paydalanıw jaǵdayların qaraqalpaq klassikleriniń shıǵarmalarında, házirgi qaraqalpaq poeziyası wákilleriniń shıǵarmalarında ulıwma kórkem ádebiyatta jiyi ushıratıwǵa boladı. Ádebiy shıǵarmalarda antonimlerdi súwretlew quralı retinde uslublıq jobada qollanıw oǵada jedel sıpatqa iye. Bunda ádette avtorlar tárepinen bir zatqa baylanıslı qarama-qarsı mániler de, túrli zatlarǵa, qubılıslar arasındǵı qarama-qarsı mánilerde kózde tutıladı.

Bir zatqa, qubılısqa, waqıyaǵa baylanıslı sóz sheberleri anıq unamlı hám unamsız jaqların, mólsherin salıstıradı, oǵan sol kóz-qarastan baha beredi. Mısalı: 1. Bir biyeden *ala* tay da, *qula* tay da tuwadı. Bir elattan *bay* da, *jarlı* da shıǵadı. Hámme teń bolsa, *ishkeri tusqarı* bolıp Xiywa ekige bólineme? 2. Kim bar bul dúnyada qalǵan! Maǵan *ıras*, sizge *jalǵan*, Biri *aq*, biri *qara* jılan, Ishkeriniń ishindedi. 3. *Jilasam*, jubattıń, *kúlsem*, quwandıń. Appaq sútlerińnen emdim de qandım. 4. *Dostıńdı* egleme, mápten qalmasın, *Dushpanıń* saqlama sırıń almasın, *Ashta alǵıń*, *bekke bergiń* bolmasın, Is múshkildur, anılamasqa dus kelse.

Bul mısallarda *ala*, *tay*, *qula* *tay* bir biyege baylanıslı, *bay jarlı* bir elatqa, *ıras* (I betke) *jalǵan* II betke *qara jılan* sózine, *jilasa*, *kúlsem* I betke *dostıńdı*, *dushpanıń*, *alǵıń*, *bergiń* sózleri II betke baylanıslı antonimlik jubaylar bolıp tabıladı. Olar sol kontekstlik bayanlanǵan pikirdiń ótkirliǵi ushın xızmet atqarıp tur. Eger birinshi misalda bir zatqa baylanıslı antonimlik jubaylardıń qálegen birewin ekinshi sóz benen ózgertkende, onda bayanlanǵan pikir tekctegidey tásirlilikke iye bolmay shıǵadı. Avtor tekstindegi obrazlı ekspressiya sırı da sonda, ol ulıwma xalıq tilindegi qalıplesken qarsılas mánili sózlerdi yaǵnıy biri ekinshisin kúsheytiw arqalı ulıwma mánige ózgeshe ótkir sıpat beretuǵın antonimlik

jubaylardı durıs qollana bilgen.

Sonday-aq túrli zatqa, qubılıslar, waqıyalar arasındaǵı qarama-qarsı mazmunǵa tiykarlangan antonimler de kórkem ádebiyat leksikasında ayrıqsha mánilik qarama-qarsılıqtı ańlatıwǵa sebepshi boladı. Mısalı: Birewi *ushadı*, birewi *túsedı*. *Ushqanı* kókte sayraydı, *túskeni* ıssıda qanat jazıp, jer bawırlap jatadı, topırıqqa awnap, qanatın qaǵıp, jorgalap ketip tuta-tuta menen kóp shóplerdiń arasın sayran etedi.

Kórkem sóz sheberi uslublıq jobada antonimlerdi belgili bir qubılıstıń, hádiyseniń pútkil kórinisin dóretiw ushın súwretlenetuǵın waqıyanı ótkir qarama-qarsılıq penen bayanlaw ushın izli-izinen qollanıladı. Máselen, Sh.Seytovtıń «Adam izleri hám haqıyqatlıq» poemasınıń ótkendegi bir zamannıń kórinisin kórkem sóz arqalı dóretiwde antonimlerdiń waqıyalarǵa sáykes pútkil dúrkininen paydalanadı.

Leksikologiyadaǵı jáne bir áhmiyetli máselelerden biri ulıwma tilde jiyi qollanılatuǵın hám kem qollanılatuǵın sózler. Ásirese, az qollanılatuǵın sózler boyınsha túsinik beriw oqıwshılardıń sózlik baylıǵın rawajlandırıwǵa járdem beredi. Gónergen sózlerdi oqıtıwda mektep muzeyinen, albomlardan paydalanıw múmkin. Máselen, muzeydegi házir qollanılmaytuǵın zatlar, olardıń atamaların oqıwshılar óz kózi menen kórse, olardı tekstten ańsat taba aladı. Gónergen sózler, olardıń mánileri tek sol temaniótkende emes, al ádebiyat sabaǵında, tekstler ústinde islegende túsindirilip barılıwı zárúr.

Neologizmler házirgi dáwirde jámiyettegi ózgerislerge baylanıslı jiyi qollanılp kiyatır. Bulardıń kópshiligi basqa tillerden kirgen sózler (licey, kompyuter, gimnaziya, kolledj, valyuta, biznes, litsenziya, test) Sonday-aq, tilimizdegi ayırım jańa mánide qollanılp kiyatırǵan sózler (bajıxana, hákim, isbilermen h.t.b) mánileri mısallar arqalı túsindiriledi.

Kásibiy hám dialektlik sózlerdi túsindiriwde dáslep oqıwshılardıń ózleri atasınıń kásibi tuwralı túsinikti anıqlap alıw zárúr. Keyin sózliklerden paydalana otırıp, oqıwshılarǵa hár túrli kásipte qollanılatuǵın sózler boyınsha túsinik beriledi.

Dialektlik sózlerdi oqıtıwda dáslep arqa hám qubla dialekt boyınsha túsinik berilip, sózliklerden paydalana otırıp bir neshe sózlerdi, olardaǵı mánilik ózgesheliklerdi mısallar arqalı túsindiremiz.

Terminlerdi oqıtıwda ulıwma sózler menen terminler arasındaǵı ózgeshelikke ayrıqsha itibar beriw kerek. Oqıwshılardıń ózleri pánlerge baylanıslı sózlerdi, máselen. matematikaǵa, til ilimine, ádebiyatqa, botanikaǵa, tariyxqa baylanıslı sózlerden mısallar keltiriw múmkin. Keyin bir neshe terminler berilip, olardıń qaysı ilim tarawına tiyisli ekenligin oqıwshılardıń ózleri tárepinen anıqlanadı. Terminologiyalıq sózliklerden, sabaqlıqlardan paydalansaq boladı.

Ózlestirilgen sózlerdi oqıtıw

Ózlestirilgen sózlerdi oqıtıwda dáslep óz ana tilimizge, ulıwma túrkiy tillerge tán sózler boyınsha maǵlıwmat beriledi. Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramına basqa

tillerden kirgen sózler ózlestirme sózler bolıp esaplanadı. Ásirese, ilim hám texnikağa baylanıslı basqa tillerden kirgen sózler sózlik quramda jiyi qollanıladı.

Tilimizdegi mektep, ádebiyat, hárip, diyqan, baha, danışpan, nağıs t.b. sózlerdiń arab-parsı tilinen kirgen sózler ekenligin oqıwshılar ańlay bermeydi, sebebi bul sózler sózlik quramğa óz tilimizdiń sózindey bolıp sińisip ketken. Sonday-aq, kóplegen terminlerdi, rus tilinen kirgen sózler dep túsinedi. Sonlıqtan muğallım sózliklerden paydalana otırıp grek,latin, frantsuz,inglis,nemets,ıspan h.b. Evropa tillerinen kirgen sózler boyınsha túsiniń beriwı zárúr. Bul ushın tómendegidey tablicadan paydalansaq boladı.

Rus tili hám rus tili arqalı Evropa tillerinen ózlestirme sózler

Rus tilinen kirgen sózler	Grek tilinen kirgen sózler	Latin tilinen kirgen sózler	Nemec tilinen kirgen sózler	Francuz tilinen kirgen sózler	Inglis tilinen kirgen sózler
Zavod	Licey	Advokat	Buxgalteriya	Ansambl	Futbol
Doktor	Demokratiya	Akciya	Soldat	Ball	Biznes
Mashina	Drama	Variant	Abzats	Diplom	Kompyuter
Traktor	Kosmos	Delegat	Birja	Komitet	Dollar
Kino	Leksika	Deputat	Shtamp	Metro	Kross
Teatr	Magnit	Klass	Yurist	Parlament	Slyad
Elektr	Olimpiada	Kodeks	Raketa	Rejissiyor	Sport
	Telefon	Konstituciya	Orden	Tabletka	Test
	Ekonomika	Muzey	Ofitser	Front	Chempion
	Sinonim	Prezident	lager	estrada	yumor
	morfologiya	sessiya			

Bunday sózlerdiń mánilerin anıqlaw,imlası hám mánileri boyınsha isler, olardıń qatnasında gápler dúziw, tekst dúziw sıyaqlı ámeliy jumıslardan sabaq dawamında ónimli paydalanıwğa boladı. Bul jumıslar oqıwshılardıń sózlik baylıgın asırıwğa járdem beredi. Sózlik quramdağı kompyuter, İnternet, licey, kolledj, sessiya, senat, demokratiya, volyuta, kadaskop, gimnaziya, test t.b. sózlerdi basqa sózler menen almastırıw múmkin emes.

Leksikologiyanı oqıtıwda turaqlı sóz dizbeklerin oqıtıwğa ayrıqsha itibar beriledi. Turaqlı sóz dizbeklerin biliw oqıwshılardıń sózlik baylıgın rawajlandıradı, orınlı hám tásirli sóylewine tásir jasaydı. Teksttegi jeke sózlerdiń ornına turaqlı sóz dizbeklerin qoyıp gáp dúziw, olardağı stillik ózgesheliklerdi mısallarda anıq kórsetiw gerek. Sebebi, oqıwshılardıń sózlik baylıgında turaqlı sóz dizbekleri az. Olardı óz pikirlerinde qollana almaydı. Bul ushın gerekli shıǵarmalardıń tilin tallaǵanda frazeologizmlerge, naqıl-maqallarğa ayrıqsha itibar beriw gerek. Sózliklerden paydalanıw, turaqlı sóz dizbeklerin keltirip tekst dúziw jumısların alıp baramız.

Leksikologiyanıoqıtıwda sózlerdiń stillik qollanıw ózgesheliklerine ayrıqsha itibar beriw talap etiledi. Óytkeni, oqıwshı óz pikirin erkin, durıs, anıq aytıwı ushın

sózlik baylıǵı kóp bolıwı hám onı orınlı qollana biliw kerek.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Sózlerdiń kóp mániligi hám omonimlerdi oqıtıwda qanday usıllardan paydalanamız?

2. Mánileri bir-birine jaqın sózler ne delinedi?

3. Sinonimlik qatar degenimiz ne?

4. Dominanta sóz qanday ózgesheliklerge iye?

5. Turaqlı hám kontekstlik sinonimler degenimiz ne?

6. Sinonimler qurılısı boyınsha qanday túrlerge bólinedi?

7. Emocionallıq-ekspresivlik obrazlılıq qanday boladı?

8. Antonim sózler qanday máni ańlatadı?

9. Sinonimler qurılısı boyınsha qanday túrlerge bólinedi?

10. Antonim sózler sóz shaqaplarınıń qaysı túrlerinde qollanıladı?

11. Leksikalıq omonimler degenimiz ne?

12. Omonimler menen kóp mánili sózlerdiń ayırmashılıǵın kórsetiń.

13. Sóz mánileriniń awısıw usılınan qanday leksikalıq birlikler payda boladı?

3-TEMA: HÁZIRGI QARAQALPAQ TILI MORFOLOGIYASÍNÍN ÁHMIYETLI MÁSELELERI

Joba:

1. Morfologiyani oqıtıwdıń áhmiyeti hám wazıypaları
2. Sóz shaqapları hám olardı oqıtıwda qollanılatuǵın jańa usıllar.

Tayanış sózler: *morfologiya, túsindiriw, sóz shaqapları, morfologiyalıq tallaw, induktiv, deduktiv, atlıq, klaster, bumerang, kespe qaǵaz, sáwbetlesiw, shınıǵıw.*

Morfologiya grammatikanıń bir tarawı bolıp, morfologiya boyınsha dáslepki maǵlıwmatlar baslawısh klasslarda beriledi. Joqarı klasslarda sózlerdiń qurılısı, sózlerdiń jasalıwı, sóz shaqapları ádewir keń baǵdarda úyreniledi. Mekteplerde morfologiya boyınsha maǵlıwmatlar 5-6-7-klasslarda beriledi. Oqıwshılar morfologiyani úyreniw arqalı tildiń grammatikalıq qurılısın - sóz jasalıwın hám ózgeriwın, mánisi boyınsha leksika-grammatikalıq toparlarǵa ajratıwdı, yaǵnıy sóz shaqaplarına bólıwdı úyrenedi. Sózlerdiń mánileri hám belgileri arqalı birin ekinshisinen ayırıp arqalı oqıwshılardıń logikalıq oylawın rawajlandıradı. Morfologiyani oqıtıw mektep oqıwshılarınıń sózlik qorınıń kóbeyiwine tásir jasaydı. Óytkeni olar sóz jasalıwı arqalı payda bolǵan jańa sózlerdi, olardıń mánilerin biliw arqalı jańa sózler olardıń sózlik qorına qosıladı.

Demek, morfologiyani oqıtıw arqalı tómenдеgi teoriyalıq maǵlıwmatlar beriledi:

- 1) sózdiń qurılısı, forması haqqında;
- 2) sózlerdiń leksika-grammatikalıq toparları, yaǵnıy sóz shaqaplarına bóliniwı tuwralı;
- 3) sóz shaqaplarınıń leksika-grammatikalıq ózgeshelikleri;
- 4) sóz shaqapların jasawshı qosımtalar, olardıń xızmeti, imlası;
- 5) oqıwshılardıń sózlik baylıǵın rawajlandırıp;
- 6) morfologiyani sintaksis penen baylanıslı oqıtıw;

Morfologiyani oqıtıw oqıwshılardıń awızsha hám jazba sóylewin rawajlandıradı. Grammatika til biliminiń bir tarawı bolıp, ol morfologiya hám sintaksis tarawlarına bólinedi. Grammatika grekshe grammatike sózinen alınıp, «oqıw hám jazıw haqqındaǵı bilim» degen mánini bildiredi. Grammatikadaǵı alǵan bilimler oqıwshılardıń sóz baylıǵın asırıwǵa, sawatlıq dárejesin bekkemlewge járdem etedi.

Grammatikalıq morfologiya hám sintaksis tarawları bir-biri menen tıǵız baylanısta úyreniledi. Morfologiya tarawın úyreniwde sózlerdiń qurılısı, mánilik

hám grammatikalıq ózgeshelikleri menen ajıralatuǵın sóz shaqapları, sózlerdiń grammatikalıq formaları hám mánileri, hár bir sóz shaqabınıń jasalıw usılları menen tanısadı, úyrengen bilim hám kónlikpelerine tiykarlanıp gáp dúzedi hám tekstler boyınsha isleydi.

Sózlerdiń leksika-simantikalıq mánisi, grammatikalıq ózgesheliklerine qaray toparlarǵa bóliniwı sóz shaqapları delinedi.

Sóz shaqapları boyınsha bilimlerin tákirarlaw, bekkemlew hám tekseriw ushın sózlik diktantın jazdırıw, berilgen tekst boyınsha jumıslar islenedi. Máselen, sózlik diktantın jazdırıw ushın tómendegi sózlerdi beremiz.

1-tapsırma.

Taw, kól, biyik, úlken, shıraylı, on, bes, azanda, tez, oqıdı, men, bul, jazdı, paxta,

aq, alpıs, baradı, júz, hámme, búgin, erte, kórdi, bilgish, jigirma, ekinshi, kóp, ózim, qala, suwǵardı h.t.b.

1-tapsırma.

Kim, ne, qanday, neshe, ne qıldı, qashan. Sorawlarına juwap beretuǵın sózlerdi jazıń.

3-tapsırma.

Tekstten atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq, feyil, ráwısh sózlerdi ajıratıp jazıń.

Sóz shaqapların oqıtpastan aldın oqıwshılardıǵa sózlerdiń qurılısı, sóz jasalıw usılları boyınsha maǵlıwmat beriledi. Túbir hám qosımta, olardıń ózgesheligi túsindiriledi. Túbir sózlerdiń mánini bildiriwshi sózdiń tiykarǵı bólegi, al qosımtalar túbir sózlerge qosılıp jańa mánili sóz jasaydı hám sózlerdi baylanıstıradı. Bul temanıtúsindirgende dáslep taxtaǵa túbir sózler jazılıp, olardıń mánileri túsindiriledi hám olardıǵa qosımtalar qosıp, olardıń mánilerindegi ózgerislerge itibar beriledi. Máselen, bil-bilim-bilgish-bilgir-biliw-bildi-bilgen-bilmekshi t.b. Sonday-aq, túbirles sózlerdi ajıratıw ushın sózlik dúziwge úyretemiz. Mısalı: bas, oqı sózlerine qosımtalar qosıw arqalı ondaǵı qosımtalardıń xızmetin ajıratamız. Sóz jasawshı, sóz túrlewshi qosımtalardı ótkende, olardıń túbirge qosılıw arqalı jańa sóz jasaw yamasa sózlerdi baylanıstırıw xızmetinde qollanıwı boyınsha hár qıylı usıllardan paydalanıw arqalı sabaq ótıwımızge boladı. Sóz jasawshı qosımtalar arqalı jasalǵan jańa mánili sózlerdiń mánilerin anıqlaw, bir neshe qosımtalardı sózlerge qosıw arqalı sóz jasaw, krossvord dúziw, indektiv hám deduktiv usıllardan paydalanıwǵa boladı. Kórgizbeli qural retinde plakat, kespe qaǵazlar, oynılar shólkemlestiriwge boladı.

Qospa sózler hám onıń túrlerin oqıtqanda qospa sózlerdegi mánilik ózgeshelikke. ayrıqsha birikpegen, birikken, jup, qısqarǵan sózlerdiń jazılıwına ayrıqsha itibar beriledi. Qospa sóz benen sóz dizbegi salıstırılıp úyretılıwı kerek, óytkeni, qospa sózlerdiń mánilik ózgeshelikleri, qollanıwı hám jazılıwın mektep oqıwshılarınıń ózlestiriwı qıyın. Sonlıqtan, muǵallım qospa sózlerdi oqıtıwda hár qıylı usıllardan, awızsha hám jazba shınıǵıwılardan, sózliklerden, tekstlerden paydalanıw kerek. Qospa sózler boyınsha sózlik diktantın, bayan jumısların alıw

arqalı ótilgen temalardı bekkemlew múmkin.

Oqıwshılardıǵa morfologiya tuwralı teoriyalıq maǵlıwmat hám ámeliy kóńlikpelerdi payda etiwde dáslep sózlerdiń jasalıwı hám ózgeriwı haqqında bilim beriledi de onnan soń sóz shaqapları izbe-iz úyreniledi. Sóz shaqapların bólek-bólek úyrenbesten aldın sóz shaqapları boyınsha ulıwma túsinik beriledi. Oqıwshılar sóz shaqapların, olardıń leksika-grammatikalıq ózgesheliklerin durıs hám ańsat túsinip alıwına erisiwimiz ushın sózlerdi sóz shaqaplarına klasifikatsilap alıwımız zárúr. Sóz shaqaplarınıń bóliniwın, olardıń ózgeshelikleri mısallar hám hár qıylı usıllar menen túsendirip alamız. Sózlerdiń ne ushın mánili, ne ushın kómekshi sóz ekenligin ajratıp túsendiremiz. Demek, tilimizdegi sózlerdiń birewi zattıń atın, ekinshisi zattıń belgisin, sanın yamasa is-háreketti bildiriwine qaray toparlarǵa bóliniwın, al kómekshi sózlerdiń jeke turıp máni bildirmeytuǵınlıǵın tek baylanıstırıwshı hám qosımsha máni beriw xızmetinde qollanıwın mısallar, tekstler arqalı túsendirilip barıladı. Bul ushın klass ishindegi zatlardan, súwretler, kartinalardan paydalansaǵ boladı.

Jańa baǵdarlama boyınsha atlıq sóz shaqabı 5-6-klasslarda ótileti. Atlıq sóz shaqabı, onıń mánisi, sorawları, birlik hám kóplik sanlarda qollanıwı, atlıq jasawshı qosımtalar, tartım, seplik, betlik qosımtaları, olardıń xızmeti boyınsha túsinik beriledi. Atlıq sóz shaqabın ótiwden tiykarǵı maqset - oqıwshılardıń atlıq sózlerdi ajrata alıwı, mánisin biliw arqalı onı qollana bılıwı hám durıs Jazıw kóńlikpelerin payda etiw.

Menshikli hám ǵalabalıq atlıqlardı ótkende olardıń bas hárip hám kishi hárip penen Jazıw sebepleri anıq hám abstrakt atlıqlarda oqıwshılar anıq kózge kóringen zatlar hám kózge kórinbeytuǵın nárselerge baylanıslı atlıqlar ajratılıp, mánilik ózgesheligi túsendiriledi.

Atlıqtıń kóplik, tartım, betlik, seplik, qosımtaları ótilgende kóbirek kóp noqattıń ornına tiyisli qosımtalardı tek adamlarǵa baylanıslı qollanıwı, kóplik qosımtasınıń mánilik ózgesheliklerine ayrıqsha itibar beriw kerek.

Kelbetlik sózler boyınsha oqıwshılar baslawısh klassta tek zattıń túrin bildiretuǵın sóz shaqabı sıpatında bileti. Sonlıqtan kelbetlikler ótilgende zattıń dámin (mazalı, ashshı), zattıń kólemin (uzın, qısqa, juwan), waqıt belgisi (azanǵı, túski) orınıń belgisi (awıldaǵı, mekteptegi) ólshemge baylanıslı (awır, jeńil) adamnıń hár qıylı sıpatlarına, minezine hám taqı basqasına baylanıslı (kishipeyil, juwas, jaqsı, jaman) sózler kelbetlik bolatuǵınlıǵın keńirek túsendiremiz. Qanday? Qaysı? sorawına juwap beretuǵın sózlerdiń atlıq penen qatar qollanılatuǵın úyretemiz. Qanday kóylek? Qızıl kóylek. Qanday bala? Aqıllı bala. Qaysı jumıs? Keshegi jumıs. Kelbetlikteń túrleri (sapalıq hám qatnaslıq) kelbetliklerdiń ózgeshelikleri, kelbetlik jasawshı qosımtalar, kelbetliktiń dyrejeleri, kelbetliktiń zatlasıwı boyınsha temalar, mısallar, shınıǵıwlar, kórgizbeli qurallar járdeminde túsendililedi. Óz betinshe gáp quraw, kóp noqattıń ornına kelbetliklerdi tawıp qoyıw, kartınaǵa qarap tekst dúziw hám onda kelbetlik sózlerdi qollanıw arqalı oqıwshılardıń kelbetlik haqqındaǵı túsinigi bekkemlenedi.

Feyil sóz shaqabı tilimizde eń kóp qollanılatuǵın, leksika-grammatikalıq ózgesheligi menen ayrılıp turatuǵın sóz shaqaplarınıń biri. Feyiller 5-6-klasslarda bólinip ótiledi. Dáslep feyil haqqında túsinik, feyildiń betleniwı, bolımlı hám bolımsız feyiller, mánili hám kómekshi feyiller, feyildiń máhálleri (ótken, házirgi, keler)úyreniledi. Al 6-klassta feyildiń dárejeleri, meyilleri, feyildiń jasalıwı, kelbetlik, háreket atı, hal feyiller boyınsha teoriyalı maǵlumatlar beriledi.

Feyil sóz shaqabı ótilgende kóbirek oqıwshılardıń sózlik qorın feyiller menen bayıtıw, mániles feyillerdi sóylewde ónimli qollanıw, sóylew sháriyatta baylanıslı háreketke baylanıslı sózlerdi tańlap qollanıwǵa itibar beriw zárúr. Ásilese, feyillerdiń awıspalı mánide qollanıwına itibar beriledi. Feyil sóz shaqabın oqıtıwda hár qıylı is-háreketti bildiretuǵın súwretli materiallardı qollansa q boladı.

Ráwish sóz shaqabın oqıtıwda da olardıń mánilik túrlerine baylanıslı oqıtıladı. Waqıt, sın, orın, sebep, maqset, muǵdar - dáreje ráwishleriniń mánilerine, ásirese olardıń jazılıwına itibar beriledi. paylardı oqıtıw qanday ózgesheliklerge iye?

Kómekshi sózlerde, mánili sózler sıyaqlı qaraqalpaq tiliniń grammatikalıq qurılısında úlken orın tutadı. Sonlıqtan onı mektepte oqıtıwdıń, oqıwshılar tolıq meńgerip alıwırınń áhimieti ulken. Mektepte kómekshi sózlerdi oqıtıwda mınalardıǵa itibar beriledi

- oqıwshılardıń mektepke grammatika boyınsha bilimin taǵı da kómekshi sózlerdi úyreniw arqalı tolıqtırıp barıw

- kómekshi sózlerdiń hár qaysısın ózine tán ózgesheliklerin, olardı bir birinen ayıra biliwge úyretiw

- mánili sózler menen kómekshi sózler arasındadı ayımashılıqlardı (mánilik, grammatikalıq) qarım-qatnaslardı, olardı bir-birinen ajırata biliwdı úyretiw

- oqıwshılardıń sóylew waqtında kómekshi sózlerdi durıs qollana bılıwın, olardı shatastırmaw jolların úyretiw

- oqıwshılardıǵa kómekshi sózler boyınsha teoriyalıq bilim beriw menen birge ámelde qollanıw kónlikpelerin payda etiw

- kómekshi sózlerdiń jazılıw qaǵıydaların úyretiw hám durıs Jazıw kónlikpelerin boldırıw t.b.

Oqıwshılar kómekshi sózler boyınsha dáslep baslawısh klssta ámeliy xarakterdegi túsinikke ǵana iye boladı. Al bul boyınsha tolıq teoriyalıq maǵlıwmat VI-klassta beriledi. Oqıwshılar sóz shaqapların úyreniw sabaqlarında kómekshi sózlerdiń túrleri, qollanıwı xızmeti t.b.menen tanıladı.

Kómekshi sózlerdi óz aldına bólek túsendiriw qıyın. Olardı tek gáp ishinde turǵanda ǵana mánilik xızmeti anıqlanadı. Kómekshi sózlerdiń bunday ózgesheliklerin esapqa ala otırıp, oqıtıw dáwirinde gáp ishinde mánili sóz shaqapları menen tıǵız baylanısta alıp qaraw kerek.

Kómekshi sózler gáptiń xızmetine qaray úsh túрге - tirkewish, dáneker, janapay bolıp bólinedi. Kómekshi sózlerdi oqıtıwǵa mektep baǵdarlamasında arnawlı saatlar ajratılıp, sabaqlıqta hár bir kómekshi sózge, olardıń ózgesheliklerine arnawlı temalar berilgen.

Kómekshi sózlerdi oqıtıw

Sóz shaqapların oqıtıwda kómekshi sózlerdiń ózgesheliklerin,qollanıw ózgesheligin biliw arqalı oqıwshılar gáptegi sózlerdi hám gáplerdi bir-biri menen baylanıstırıw jolların úyrenedi. Mánısı sóz shaqaplarınıń mánilik ózgesheligin úyrenip bolǵan soń, oqıwshılardıǵa kómekshi sózler haqqında túsiniq beriledi.

Kómekshi sózler tirkewish, dáneker, janapaylar jeke leksikalıq mánige iye emes sózlerdi,gáplerdi baylanıstırıw ushın qollanılatuǵın,olarǵa qosımsha grammatikalıq máni beretuǵın,belgili bir sorawǵa juwap bermeytuǵın, jeke turıp gáp aǵzası bola almaytuǵın sóz shaqapları.

Kómekshi sóz shaqapların oqıtıwda tómendegi bilim hám kónlikpelerdi oqıwshılardıń sanasına sińdiriw lazım

- hár bir kómekshi sózdiń ózine tán ózgesheliklerin esapqa alıw,
- kómekshi sózlerdiń bir-birinen hám mánili sóz shaqaplarınan ózgesheligin ajırata biliw,
- kómekshi sózlerdi awızeki hám jazba ádebiy tilde durıs hám stillik jaqtan orınlı paydalana biliw,
- kómekshi sózlerdiń imlasın úyretiw hám durıs Jazıw kónlikpelerin boldırıw.

Kómekshi sózlerdiń hár birine jeke toqtamastan aldın oqıwshılardıǵa kómekshi sózlerdiń qatnasındaǵı mısallardı jazdırıp, ondaǵı kómekshi sózlerdiń xızmetin túsindiremiz. Kómekshi sózlerdiń grammatikalıq xızmetlerine qaray tirkewish, dáneker, janapaylarǵa bólinetuǵınlıǵın túsindiriw lazım.

Tirkewishlerdi oqıtıw

Mánili sóz shaqaplarınan keyin kelip, olardı ekinshi bir mánili sózler menen baylanıstırıp keletuǵın kómekshi sózlerdiń biri tirkewishler. Tirkewishler qaysı sóz benen dizbeklesip kelse, sol sóz benen birge bir sorawǵa juwap berip, bir gáp aǵzası xızmetinde qollanıladı. Ózi dizbeklesip kelgen sóz benen birge waqıt,sebeb,maqset,h.b.grammatikalıq mánilerdi bildirip keledi. Tirkewishlerdiń atlıq,almasıq,kelbetlik feyil,háreket atı feyil menen dizbeklesip keletuǵınlıǵın mısallar menen túsindiremiz. Mısalı:

Xalqı ushın xızmet etiw hár bir er azamattıń wazıypası.

Jaman menen qırırq jıl dáwrán súrgennen,

Jaqsı menen bir dem sáwbetler jaqsı.

Túnge qaray kún suwıta basladı.

Tirkewishler qaraqalpaq tilinde úsh túрге bólinedi: á) túpkilikli tirkewishler: g) atawısh tirkewishler: q) feyil tirkewishler. Bul tirkewishlerdi tayarlanıp kelinggen keste arqalı kórsetemiz. Sonday-aq, ayırım tirkewishler kómekshilik máni menen birge óziniń dara leksikalıq mánisın saqlaǵan halda da qollanıladı. Muǵallım tirkewishlerdiń usı tárepine ayrıqsha itibar berip, mısallardı salıstırıw arqalı túsindiriw kerek.

Salıstırın:

1-keste

2-keste

<p>qashan <u>Burin</u> bul jerlerde toǵay bolǵan. qashan Olar <u>keyin</u> keledi. qalay Ol artına <u>qaray-qaray</u> ketti.</p>	<p>Men <u>sennen burin</u> islep boldım. Úsh-tórt <u>kúnnen keyin</u> jumıstı baslaymız. <u>Keshke qaray</u> jawın jawa basladı.</p>
--	---

Mısallardı salıstırıw arqalı burın, keyin hám qaray sózleriniń óz leksikalıq mánısın saqlaǵan halda gápte pısıqlawısh xızmetinde kelıwı, al ekinshi kestedegi mısallarda ózi dizbeklesip kelgen sóz benen bir aǵza xızmetinde kelıwı boyınsha oqıwshılardıǵa bilim hám kónlikpeler beriledi.

Tirkewishlerdiń ózine tán ózgeshelikleri boyınsha teoriyalıq bilim beriwde tirkewishlerdiń ózi dizbeklesip kelgen sózdiń belgili bir seplik jalǵawında turıwın talap etip keletuǵınlıǵına ayrıqsha dıqqat awdarıw zárúr. Tirkewishler ataw, barıs, tabıs, shıǵıs sepligindegi sózlerdi basqarıp keledi. Bunı biz tablicalar arqalı kórsetiwimiz múmkin.

Atawısh sepligindegi sózlerdi basqarıp keletuǵın tirkewishler	Barıs sepligindegi sózlerdi basqarıp keletuǵın tirkewishler	Tabıs sepligindegi sózlerdi basqarıp keletuǵın tirkewishler	Shıǵıs sepligindegi sózlerdi basqarıp keletuǵın tirkewishler
<p><u>Menen,</u> <u>penen,</u> <u>benen,</u> <u>ushın,</u> <u>tuwralı,</u> <u>haqqında,</u> <u>kibi,</u> <u>yańlı,</u> <u>sayın</u></p>	<p><u>Deyin,</u> <u>keyin,</u> <u>shekem,</u> <u>qarap,</u> <u>Qaray,</u> <u>qaraǵanda,</u> <u>jaqın</u></p>	<p><u>Jaǵalap,</u> <u>boylap</u></p>	<p><u>Keyin,</u> <u>burın,</u> <u>soń,</u> <u>góre</u> <u>Aldın,</u> <u>aslam,</u> <u>ilgeri,</u> <u>beri,</u> <u>berli</u></p>

Bul sepliklerdi basqarıp keletuǵın sózler ayırım seplik jalǵawları menen sinonim bolıp keledi. Máselen, saǵan-sen ushın, kópirden ótiw-kópirden arqalı ótiw, mashınada keliw-mashına menen keliw t.b.

Sonday-aq, tirkewishler qollanıwı jaǵınan da bir-birine sinonim bolıp keledi. Máselen, sen haqqında, tuwralı, jóninde, úyge deyin, shekem, sheyin t.b.

Tirkewishler boyınsha ámeliy jumıslar islegende tómendegilerge itibar beriw zárúr.

Tirkewishler bir-biri menen hám seplik jalǵawları menen almasrıwıp qollanıw.

Tirkewishler menen sóz dizbeklerin dúziw.

Sóz dizbeklerinen gápler dúziw.

Tekstler dúziw hám tirkewishler menen dizbeklesip kelgen sózlerdi anıqlaw.

Bul jumıslar oqıwshılardıń tirkewishler boyınsha bilimlerin bekkemleydi.

Dánekerlerdi oqıtıw

Gáptiń birgelikli aǵzaları hám qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi bir-birine baylanıstırıwushın qollanılatuǵın kómekshi sózler dánekerler dep ataladı. Dánekerlerdiń basqa kómekshi sózlerden ayırmashılıǵı belgili bir sózge dizbeklesip kelmeydi. Tek sóz benen sózdi, gáp penen gápti baylanıstırıw ushın qollanıladı. Bunı biz dáslep bir neshi mısallar arqalı oqıwshılarǵa túsindiremiz.

Mısalı:

Ashshı menen dushshını tatqan biler,

Alıs penen jaqındı jortqan biler.

Ǵárezsizlik jıllarında awıl hám qalalarımızda jańadan mektepler, licey hám kolledjler salındı. Qıs baslandı, biraq ele qar jawmadı.

Keltirilgen mısallar arqalı dánekerlerdiń gápte qanday xızmet atqarıp turǵanlıǵın anıqlaymız. Dánekerler gáptegi xızmetinen qaray dizbeklewshi hám baǵındırıwshı dánekerlerge bólinedi. Bunı tablica arqalı oqıwshılarǵa kórsetemiz. Bunnan keyin oqıwshılardı toparlarǵa bólip: Biriktiriwshi dánekerler (hám, jáne, menen, penen, da, de, ta, te), Qarsılas dánekerler (biraq, lekin, al, sonda da, degen menen t.b.) Awıspalı dánekerler (ya, yaki, yamasa, ya bolmasa, ne, álle) Gezekles dánekerler (gá, gáhi, geyde, bazda, birese, birde) Sebep dánekerleri (sebebi, óytkeni, nege deseń) Nátiyje dánekerleri (sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın) Shárt dánekerleri (eger, eger de) qatnasındaǵı gápler dúziwdı tapsıramız.

Ayırım dánekerlerdiń birde dáneker birde tirkewish (menen, benen, penen) ayırım dánekerlerdiń birde dáneker birde janapay (hám, da, de) xızmetinde qollanıwın mısallardı salıstırıw arqalı túsindiriw lazım.

Janapaylardı oqıtıw

Janapaylar gápke yamasa gáptegi sózge qosımsha máni beretuǵın kómekshi sóz. Janapaylardıń sózge yamasa gápke qanday qosımsha máni berip turǵanlıǵın anıqlaw ushın janapay qatnaspagan hám janapaydıń qasındaǵı gáplerdi salıstırıp úyrenemiz. *Salıstırıń*

1-keste

2-keste

1. Sen barasań.	1. Sen barasań <u>ba</u> ?
2. Bunı men bilemen.	2. Bunı men <u>de</u> bilemen.
3. Átirap sulıw.	3. Átirap <u>dım</u> sulıw.
4. Ol awılǵa barmaǵan.	4. Ol awılǵa barmaǵan <u>eken-aw</u> .
5. Tawlardıń basında jazda qar boladı.	5. Tawlardıń basında <u>hátte</u> jazda <u>da</u> qar boladı.

Janapaylardıń mánilik túrleri haqqında maǵlıwmat bergennen keyin, oqıwshılarǵa janapaylardıń qatnasında gápler dúzdiremiz.

Janapaylardı oqıtqanımda olardıń intonaciyasına hám jazılıwına ayrıqsha itibar beremiz. *Máselen:* Aytıp kórshi. (ótinish, tilek). Aytıp kór-shi! (jekiriniw). İntonaciyasına qarap mánilik ózgeshelik boladı.

Janapaylardıń imlasi boyınsha da ámeliy jumıslar isleymiz. Sózden bólek jazılatuǵın (ma, me, tek, tek gána, góy, da, de). Sózge qosılıp jazılatuǵın (shı, shi,

mısh, mish, sesh) hám defis arqalı jazılatuǵın (aq, aw, áy, a, á, sa, se) janapaylar boyınsha ámeliy shınıǵıwlar arqalı bilim hám kónlikpelerdi bekkemleyemiz. Bul ushın imla qaǵıydalarınan paydalanamız.

Kómekshi sózlerdi ótip bolǵannan soń olar boyınsha morflogiyalıq tallaw isletemiz. Tekstler jazdırıp tallaw isletsek boladı.

Modal sózlerdi oqıtıw. Sóz shaqaplarınıń tilde mánili sóz shaqaplarına da kirmeytuǵın, kómekshi sózlerge de kirmeytuǵın ayrıqsha sózlerdiń toparına modal sózler, tańlaq hám eliklewish sózler kiredi. Bul sóz shaqapların oqıtıwda da, olardıń leksikalıq hám grammatikalıq ózgesheliklerin esapqa alamız.

Modal sózler gáptegi ayılǵan pikirge sóylewshiniń bolısıw, maqullaw, topalaw, biykarlaw, isenim, tastıyıqlaw, minnetlik t.b. sıyaqlı qatnasların bildiredi.

Modal sózler toparına álbette, bálkim, qullası, demek, múmkin, itimal, shınında, kerek, tiyis, lazım, bar, joq, dárkar t.b. sózler kiredi. Modal sózlerdiń gáptegi pikirge qanday qatnastı bildirip turǵanlıǵın mısallar arqalı túsindiremiz. Mısallardı talıqlaǵanıımızda modal sózlerdiń gáptegi sózler menen sintaksislik baylanısqa túspeytuǵınlıǵın, sonlıqtan gápte kóbinese kiris aǵza xızmetinde keletuǵınlıǵın, al atawısh hám feyil sózler menen dizbeklesip keletuǵın kerek, tiyis, zárúr, dárkar, lazım, múmkin, itimal modal sózleri qospa bayanlawısh, al bar, joq, kerek sózleri gápte bayanlawısh hám sóz gáp xızmetinde keletuǵınlıǵın túsindirip ótemiz.

Modal sózler pútin gáptegi oy-pikirge yamasa onıń bir aǵzasına qatnasıp bir neshe mánilerde qollanıladı:

1. İsenim bildiriw mánisinde: álbette, durısında, shınında, rasında, sózsiz t.b.
2. Boljaw, shamalaw, gúman etiw mánisinde: bálkim, múmkin, shaması, itimal, mágar, qaydem t.b.
3. Maqullaw, biykarlaw mánisinde: awa, joq, jaq, yaqshı, maqul t.b.
4. Minnetlik, zárúrlık mánisinde: kerek, tiyis, zárúr, dárkar, lazım t.b.
5. Sezimlik qatnaslardı bildiredi: tilekke qarsı, baxtıma, meniń baxtıma t.b.
6. Pikir juwmaǵı mánisinde: demek, qısqası, qullası, aqırı, mısalı, máselen, sóytip, olay bolsa t.b.

Bulardan basqa aytpaqshı, menińshe, birinshiden, qáne, qánekey, minekey t.b. sózler modal sózlerge kiredi.

Modal sózlerdiń ózgesheliklerin anıqlawda shınıǵıwlar islew, modal sózlerdi gápte keltirip Jazıw olardıń mánilik túrlerin anıqlaw, sintaksislik xızmetin hám irkilis belgilerin qoyıw boyınsha jumıslar islew maqsetke muwapıq boladı.

Tańlaq sózlerdi oqıtıw. Tańlaqlar-adamnıń sóylew waqtındaǵı hár qıylı tuyǵı-sezimlerin, tańlanıw, ókiniw, quwanıw, shadlanıw, buyırıw h.t.b. bildiretuǵın sózshaqabı. Tańlaqlar jeke, jup hám tákirar túrinde qollanıladı.

Oqıwshılardı tańlaq sózler tuwralı teoriyalıq bilim beriwde adamlardıń hár qıylı sezimlerin bildiriw menen birge haywanlardı shaqırıw mánilerin bildiretuǵınlıǵın aytıp ótiú zárúr.

Tańlaqlardıń úsh túri: 1) tuyǵı- sezim (pay, pax, wah, way, shúkir, bárekella, óybey, ah, ux, haw ,yapırmay h.t.b.). 2) buyırq tańlaqlar (háy, qarǵım, shıraǵım, posh. úy haywanlarına qaratılǵan-háwkim-háwkim, shuw-shuw, tóte-tóte, jit.t.b.). 3) turmıs-salt tańlaqları (assalawma-áleykum, wáleykum-assalam, xosh, xosh bol, sálem, raxmet, harma, bar bol. t.b.) boyınsha maǵlıwmat bergende olardıń intonaciyasına hám jazılıwına itibar beriw zárúr. Tańlaqlardıń sóz-gáp xızmetinde, kiris aǵza xızmetinde hám ayırım jaǵdaylarda atlıqlasıp gáp aǵzası xızmetinde qollanıwı mısallar arqalı túsindiriledi.

Muǵallım tańlaqlardı ótkende gúrrińlesiw metodınan. tablica, kespe qaǵazlardan paydalansa boladı. Tańlaqlardı keltirip gáp quraw, tekstlerden tańlaqlardı tawıp, olardıń mánilerin, gáptegi xızmetin anıqlaw sıyaqlı jumıslar islenedi.

Eliklewish sózlerdi oqıtıw. Eliklewishler de modal sózler, tańlaq sózler sıyaqlı mánili sóz shaqabına da, kómekshi sózshaqabına da kirmeydi. Olar turmıstaǵı hár túrli kórinis hám sózlerge eliklep aytıladı.

Eliklewish sózlerdi oqıtqanda dáslep átiraptaǵı sesler hám kórinisler boyınsha oqıwshılardıń túsiniǵı anıqlanadı. Sabaqta induktiv metod qollanıw arqalı sestı hám kórinisti bildiretuǵın sózlerge talqı jasaladı. Gáp ishinde keltirip mısallar jazıladı. Bunnan keyin eliklewishlerdiń anıqlaması aytıladı. Eliklewishlerdiń gáptegi xızmeti boyınsha tómendegidey tapsırmalar beriwge boladı.

1-tapsırma. Seske eliklewish hám kóriniske eliklewish sózlerdi tabıń hám gápte keltirip jazıń.

2-tapsırma. Eliklewish sózlerden atlıq hám feyil sózlerdi jasań. *Mısalı.* gúrildi-jarıldı (*atlıq*). Gúrkire-jarqıra (*feyil*)

3-tapsırma. Eliklewish sózlerdiń qatnasında sóz dizbeklerin dúziw. *Mısalı:* ǵarq-ǵarq kúliw, jalt-jalt qaraw.

Eliklewish sózlerdi oqıtqanıwımızda olardıń juplasıp hám tákirarlanıp qollanǵanda defis arqalı jazılıwına itibar beriledi.

Demek, qaraqalpaq tilindegi mánili sóz shaqapların oqıtıwda olardıń hár biriniń leksika-simantikalıq ózgesheligi esapqa alınadı. Oqıwshılarda sóz shaqaplarınıń leksikalıq hám grammatikalıq ózgesheliklerine qaray bir birinen ajıratıw kónlikpelerin payda etiw zárúr.

Mekteplerde morfologiyanı oqıtıwda hár qıylı interaktiv usıllardan paydalansaq boladı. Bunday usıllarǵa grammatikalıq jumbaqlar, rollı oyınlar, súwretler arqalı tekst dúziw taǵı basqalar kiredi.

Sintaksistiń tiykarǵı birligi sóz dizbegi hám gáp. Sintaksis til biliminiń leksikologiya, fonetika, morfologiya, puntuaciya hám sóylew mádeniyatı, stilistika menen baylanıslı úyreniledi.

4-TEMA: HÁZIRGI QARAQALPAQ TILI SINTAKSISINIŇ ÁHMIYETLI MÁSELELERI

Joba:

1. Sintaksisti oqıtıwdıń áhmiyeti ham wazıypaları
2. Sóz dizbekleri, jay hám qospa gápler, gáp aǵzaların oqıtıw usılları.

Tayanısh sózler: *sintaksis, sóz dizbegi, gáp, gáp aǵzaları, qospa gáp, túsindiriw, sintaksislik tallaw, jubıńdı tap, shınıǵıw.*

Sintaksis pániniń úyreniliw baǵdarları. Sintaksis pániniń teoriyalıq jaqtan hár túrli baǵdarlarda úyrenilip kiyatırǵanı málim. XIX ásirdeń ekinshi yarımı, XX ásirdeń basında sintaksislik birlikler logika-grammatikalıq hám formal-grammatikalıq baǵdarlarda úyrenildi. Logikalıq baǵdar boyınsha sintaksislik birliklerdi úyreniwde mánige áhmiyet beriledi. Al formalıq aspekt boyınsha grammatikalıq birliklerdiń formal belgisi bas baǵdar etip alınadı.

Sońǵı waqıtları sintaksislik birliklerdikóp aspektli baǵdarlarda úyreniw printsipleri orın aldı. Joqarıda atalǵan logikalıq hám formalıq baǵdarlardıń biriktirilgen struktura-semantikalıq hám semantika-strukturalıq usılları izertlewlerde keń qollanılıp kiyatır.

Haqıyqatında da, til iliminiń uzertlew obyektine kiretuǵın grammatikalıq kategoriyalar forma menen máni birliginen dúziledi. Sonlıqtan forma menen máni bir-birine baylanıslı bir pútinniń eki belgisi retinde qaraladı.

O.Espersin «hárbir til izertlewshi hádiyseni eki tárepleme – formadan mánige yaki mániden formaǵa qaray izertlewı múmkin» dep esaplaydı. Dialektikalıq nızamlılıqlarǵa tiykarlanǵan bul eki printsipti, yaǵnıy «formadan mánige qaray» hám «mániden formaǵa qaray» barıw printsipleri bir-biri menen tıǵız baylanıslı úyreniledi. Bulardıń ekewinde de úyreniletuǵın obyektinń formalıq belgisi materiallıq baza bolıp esaplanadı.

Bul printsiplerdiń bir-birinen ayırmashılıǵı «formadan mánige qaray» printsiptinde izertlenetuǵın grammatikalıq kategoriyalardıń formalıq belgisi birinshi gezekte kórsetiledi de, sol formadan kelip shıǵatuǵın mániler formalıq belginiń óz ishinde dizimge alınıp beriledi. Al, «mániden formaǵa qaray» barıw printsiptinde grammatikalıq kategoriyanıń mánilik belgisi birinshi kórsetiledi, sol mánini bildiretuǵın formalar hárbir mánilik túrdiń óz ishinde dizimge alınıp bayanlanadı.

Sintaksislik birliklerdiń, sonıń biri gáptiń dúzilisin úyreniw sintaksislik ilimde kóp aspektli sıpatqa iye boladı. Gáptiń dúzilisi formalıq (strukturalıq),

kommunikativlik hám semantikalıq aspektlerde úyreniledi.

Formalıq aspekt boyınsha úyreniw gáptiń qurılımlıq belgisine tiykarlanadı. Gáptiń qurılımlıq tiykarın gáptiń bas aǵzaları dúzetuǵını esapqa alınadı. Máselen: **Qara mallar jayılp júr** degen gáptiń qurılımlıq belgisi ataw formasındaǵı atlıq penen házirgi máhál feyiliniń sintaksislik baylanısınan dúzilgen predikativlikti bildiredi. Bunda gáptiń formalıq dúziliwi ushın ataw formadaǵı atlıq penen feyildiń meyil, máhál hám modallıq kategoriyaları qatnasqan. Uluwma gáptiń mánisi qara mallardıń jayılp júrgenligi tuwralı xabarlaydı. Bul gáp basqa leksikalıq birlikler menen tolıqtırılǵanında da (Awıldıń qara malları jaylawda jayılp júr) gáptiń dáslepki qurılımlıq dúzilisi saqlanadı. Gáp sintaksislik jaqtan baslawısh toparı, bayanlawısh toparı bolıp eki toparǵa bólinedi. Hár bir topardıń quramındaǵı sózler sintaksislik baylanısqa túsip, bas aǵzalıardıń keńeyttiriwshi aǵzası xızmetin atqaradı.

Gáptiń kommunikativlik aspektinde onıń dúziliw mexanizmi sóylew jaǵdayına, sóylewshiniń gáptiń mazmunın xabarlaw maqsetine baylanıslı qurıladı. Gáp dúzilisi jaǵınan sintaksislik (formalıq) aǵzalarǵa emes, kommunikativlik wazıypasına qaray, aktual aǵzalarǵa bólinedi. Logikalıq subyekt (tema) **sóylem** predmetin bildiredi, logikalıq predikat (rema) xabarlawdıń jańalıǵı retinde **sóylem** predmeti haqqında jańalıq xabarlaydı, subyektin ne nátiyje islegenligi xabarlanadı. Máselen: **Oqıwshılar kósheni tazaladı** degen gáp kommunikativlik xızmeti boyınsha oqıwshılardıń ne islegenligi tuwralı xabarlaydı. Oqıwshılar neni tazaladı? – **kósheni tazaladı**. Bundaǵı sóylewshiniń xabarlaw maqseti – oqıwshılardıń kósheni tazalaǵanlıǵın xabarlaw. Eger sóylewshi usı gáptiń kommunikativlik wazıypasın basqasha xabarlaytuǵın bolsa, onda sózlerdiń orın tártibin ózgeriw arqalı kommunikativlik xızmetin basqasha quradı: **Kósheni oqıwshılar tazaladı** bolıp qurıladı. Kósheni kimler tazaladı? – oqıwshılar tazaladı. Yaǵnıy kósheni basqa birewler emes, oqıwshılardıń tazalaǵanı uǵınıladı. Bunda **kósheni** sózi sóylem predmeti - **tema**, al **oqıwshılar** sózi sóylem jańalıǵı - **rema** wazıypasın atqaradı. Bul jaǵday gáptiń kommunikativlik dúzilisin (aktual bóliniwini) bildiredi.

Házirgi sintaksislik izertlewlerde gáptiń semantikalıq qurılısın úyreniw sintaksistiń tiykarǵı baǵdarınıń biri retinde qaraladı. Haqıyqatında da, adamlardıń qarım-qatnas jasawı gáp arqalı iske asadı. Gápten qanday da bir adam oyında payda bolǵan obyektivlik shınlıq waqıyalar haqqındaǵı mazmun ańlatıladı. Sonlıqtan sońǵı waqıtlardaǵı izertlewlerde gáptiń semantikalıq mazmunın úyreniwge keń dıqqat awdarılıp kiyatır.

Sintaksislik birliklerdiń semantikalıq dúzilisin izertlewde eki túrli baǵdardıń orın alıp kiyatırǵanı málim. Bul izertlew baǵdarınıń birinshisinde sintaksislik birlikler, ásirese gáptiń semantikalıq dúzilisin tilden tısqarında emes, al til materiallarınan izlew usınıladı. Bul baǵdarda izertlew N.Yu.Shvedovanıń miynetlerinde hám «Russkaya grammatika» da (1980) qollanıladı. Bul baǵdarda

izertlew ámeliy úyreniw ushın bir qansha jeńil hám anıq. Sebebi izertlenetuǵın sintaksislik birliktiń forma menen máni birliginen dúziletuǵını, usı eki belginiń tiykarında onıń formalıq hám semantikalıq dúzilisiniń anıqlanatuǵını esapqa alınadı.

Sintaksislik birliklerdi semantikalıq aspektte izertlewdiń ekinshi baǵdarı biraz qospalı sıpatqa iye. Bul baǵdar boyınsha izertlewshi gáptiń semantikalıq dúzilisin kontekst, situatsiyaǵa baylanıslı gáptiń nominativlik aǵzalarınń leksikalıq mánisinen izlewi tiyis. Yaǵnıy gáptiń semantikalıq dúzilisin tilden tısqarı ekstralingvistikalıq baǵdarda sóylewshiniń sanasında obyektivlik waqıyanıń sáwleleniwi dep esaplaydı. Ekstralingvistikalıq izertlewdiń qospalı sıpatqa iye eknligin esapqa alıp, G.A.Zolotova gáptiń semantikalıq dúzilisin tilden tısqarıdaǵı situatsiyadan izlewge urınıw belgili qıyınshılıqlarǵa alıp keledi dep kórsetiledi.

Demek, sintaksislik birliklerdi joqarıda ayılǵan eki baǵdarda izertlew múmkin. Bul baǵdarlardıń birinshisi úyreniw ushın biraz anıq túsiniqlerge iye bolıp keledi. Sonlıqtan sabaqlıqta qaraqalpaq tiliniń sintaksislik birlikleriniń semantikalıq dúzilisin ámeliy hám teoryalıq jaqtan úyreniwde tildiń materiallıq bazasına tiykarlangan birinshi baǵdar boyınsha izertlew basshılıqqa alınadı.

Tildiń tiykapǵı xızmeti jámiyette adamlap apasında pikip alısıw, xabaplaw bolıp esaplanadı. Pikipdi bayanlaw ushın tiykapǵı biplik gáp bolıp esaplanadı. Sóz dizbegi bolsa pikipdi tolıq bepe almaydı. Mısalı: **Ashıq aspan** (sóz dizbegi)

Aspan ashıq (gáp)

Sonlıqtan, gáp-ppedikativlik sintaksislik biplik, al, sóz dizbegi ppedikativlik emes sintaksislik biplik.

Sintaksistiń tiykapǵı izertlewdiń obektisi sóz dizbegi hám gáp bolǵanlıqtan ol til iliminiń basqa tapawlapı menen tıǵız baylanısta boladı. Sintaksis til iliminiń morfologiya, leksikologiya, fonetika tapawlapı menen tıǵız baylanıslı. múmkin emes. Sózlep morfologiyada sóz shaqaplapı sıpatında túpli kategoriyalapǵa bólip úypeniledi.

Gáptiń aktual bóliniwi. Sintaksislik ilimde gáptiń dúzilisi qurılımlıq-sintaksislik hám kommunikativlik-sintaksislik aspektlerde úyreniledi. Bul baǵdarlardıń birinshisi teoriyalıq hám ámeliy jaqtan ekteden úyrenilip kiyatır. Ekinshisi sońǵı izertlew obyekti bolıp ótken ásirdeń 50-jıllarınan baslanadı. Házirge deyingi izertlewlerde grammatikalıq kategoriyalardıń semantikalıq dúzilisin úyreniwge qaraǵanda formal dúzilisin úyreniw birinshi planda qaralıp keldi. Bul jaǵday tildiń qarım-qatnaslıq xızmetin táminlewshi gáptiń ishki mazmunıń izshilik penen ashıwǵa tolıq múmkinshilik bermedi. Gáptiń ishki mazmunı tolıq ashılmay, formal belginiń ishinde úyrenildi. Usı jaǵdaylar esapqa alınıp, rus til bilminde 60-jıllardan baslap gáptiń semantikalıq dúzilisin úyreniwge ayrıqsha áhmiyet berildi. Gáptiń kommunikativlik aspektin (aktual bóliniwin)

úyreniw kúsheydi. Onıń aktual bóliniwiniń teóriyası semantikalıq sintaksistiń úyreniw obyektı bolıp kirdi.

Gáptiń aktual bóliniwiniń úyreniliwi 70-jıllardan baslap túrkiy tillerinde de baslandı.

Gáptiń aktual bóliniwi shex lingvisti V.Matezius tárepinen usınıladı. V.Matezius sintaksislik bóliniw menen aktual bóliniwdiń óz ara qatnası hám ózine tán ayırmashılıǵın anıqlaydı. Sonıń menen qatar, ol hárbir tilde onıń formal bóliniwi menen aktual bóliniwdiń sol tillerdiń materialları tiykarında sistemalı izertlew eń áhmiyetli máselelerdiń biri dep esaplaydı.

V.Matezius gáptiń aktual bóliniwiniń komponentlerin kommunikativlik wazıpasına qaray «sóylem negizi (osnova viskazıvaniya) hám sóylem ózegi» (yadro viskazıvaniya) dep eki bólekke bólinedi.

Gáptiń aktual bóliniwiniń komponentleri sońǵı izertlewlerde hár túrli terminler menen: «dannoe» hám «novoe», osnova «hám» «preditsiruemaya shast», «tema» hám «rema», «sóylem predmeti» hám «sóylem jańalıǵı» terminleri qollanıladı.

Házirgi rus hám túrkiy tilleriniń akademiyalıq grammatikaları hám joqarı oqıw orınlarına arnalǵan sabaqlıqlarda aktual bóliniwdiń komponentleri qalıplesken túrde «tema» hám «rema» terminleri menen ataladı. Sonıń menen qatar, ornı menen «dannoe» (begili) hám «novoe» (jańalıq) terminleri de tema hám remanıń ornına qollanıladı.

Gáptiń kommunikativlik wazıypasına qaray tema hám rema bolıp eki bólekke bóliniwine aktual bóliniw dep ataladı.

Gáptiń belgili bir kontekst yáki situatsiyadan sóylewshige málim hám onıń pikiri ushın tiykar bolǵan bólek **tema**, tema haqqında jańa informatsiya xabarlaytuǵın bólek- **rema** wazıypasın atqaradı.

Tema gáptiń baslanıw punkiti, tiykarı bolıp esaplanadı hám gáptiń jańalıq xabarlaw informatsiyası baǵdarlanǵan predmetti bildiredi. Ol sóylewshi hám tınlawshıǵa burınan belgiligi predmet mánisinde yamasa onıń belgililigi teksttegi ózinen burınǵı gáp arqalı anıqlanadı. **Rema** tema haqqında qandayda bir jańalıq xabarlaytuǵın bólek bolǵanlıqtan xabarlawdıń tiykarǵı mazmunın óz ishine aladı. Sonlıqtan ol temaǵa qaraǵanda eń áhmiyetli bólek retinde gáptiń kommunikativlik orayı (yadrosı) esaplanadı. Mısalı: Bekbaydıń hayalı bolsa gúúbilenip júrip, túkirinip Ájimirattıń jelkesinen nuqıp-nuqıp jiberedi de, biraq Arıwxan kempirge qaytarıp sóz ayta almaydı. Kempirden//hámme seskenetuǵın edi.

Gáptiń aktual bóliniwi sózlerdiń orın tártibi hám intonatsiyası menen tıǵız baylanıslı bolıp keledi. Tema gáptiń baslanıw punkiti bolǵanlıqtan remadan burın jaylasadı. Al rema tema haqqında jańalıq xabarlaytuǵın bólek bolǵanlıqtan, kóbinese temadan keyin grammatikalıq bayanlawıshstan aldınǵı orında keledi.

Aktual bóliniwdi bildiriwshi qurallarıǵa orın tártip, intonatsiya, grammatikalıq kurallar (da, de, ta, te, tap, goy, aq, tek, gana, hátteki janapayları, ózi, ózi de, bul almasıqları) kiredi.

Keñeytilgen jay gáplepde sózlep opnalasıw táptibi boyınsha baslawısh quramı, bayanlawısh quramı hám detepminant bolıp bólinedi.

Júzlepin shań basqan adamlap//bazapğa qapay kiyatıp. Kóshelep де// epsili-qapsılı júrgen adamlap// álle qayaqlapğa asıǵıp baratıp.

Gáptiń aktual bóliniwi tek keñeytilgen jay gáplep ushın ǵana tán. Al tek bip bas aǵzadan dúzilgen keñeytilgen jay gáplep, tábiyat kópinislepin bildipetuǵın bip bas aǵzalı atawısh gáplep, tolıq emes gáplep, sóz-gáplep tema hám pemağa bólinbeydi. Olap neshe sózden dúzilse de, kommunikativlik xızmeti jaǵınan pema wazıypasın atqapadı.

Gáptiń aktual bóliniwin úypeniw tekst dúziwde, awdapma jasawda, tekstlepdı pedaktoplaǵanda gáptegi sózlepdı yamasa gáptiń logikalıq izbe-izligin saqlawda teopiyalıq hám ámeliy áhmiyetke iye.

Detepminantlap. Sońǵı ilimiy gparammatikalapda ekinshi dápejeli aǵzalapdı úypeniwde olapdıń sintaksislik xızmetindegi ayıpım ózgesheliklepdı esapqa alıp jańa baǵdapda úypeniwge dıqqat awdarıldı.

Gápte bipep aǵzanıń mánisin keñeytipiwshi ekinshi dápejeli aǵzalap (óziniń tiykapǵı sintaksislik xızmetinde kelgen anıqlawısh, tolıqlawısh hám pısıqlawıshlap) hám pútin gápti keñeytipiwshi ekinshi dápejeli aǵzalap (tiykapǵı funkciyasınan basqashapaq tolıqlawısh hám pısıqlawısh)- detepminantlap. Pútin gáptiń mazmunın keñeytipiwshi aǵzalap detepminantlap delinedi. Gápte tolıqlawısh hám pısıqlawıshlap detepminant aǵza bolıp keledi. Detepminant aǵzalapı ózgesheligi: Bulap ádettegi gáp aǵzası xızmetindegi basqa sózlep menen sintaksislik baylanısı bipaz hálsizlenedi.

Qospa gáp haqqında túsinik. Qospa gáplep-eki yamasa bip neshe jay gáplepdıń mánilik hám intonatsiyalıq baylanısınan dúziletuǵın sintaksislik biplik. Sońǵı ilimiy gparammatikalapda, sabaqlıqlapda qospa gáplep óz aldına sintaksislik biplik sıpatında úypetilip kiyatıp. Pus tilindegi hám túpkiy tillepdegi baplıq miynetlepde sintaksistiń eki bipligi sóz dizbegi hám gáp haqqında ayılǵan sintaksistiń úypeniw obekti gáp hám sóz dizbegi dep úypenilip keldi. Bul pikipdi Shaxmatov hám V.V.Vinogradovlap pawajlandıpdı. Vinogradov tek gáp hám sóz dizbegi emes, al qospa gápti de óz aldına sintaksislik biplik dep tán aldı. Ózbek tilinde de sońǵı miynetlepde (H.Maxmudov, A.Hupmanov. «Wzbek tilining nazapiy gparammatikasi») sintaksis úsh biplik:sóz dizbegi, gáp hám qospa gáp haqqındaǵı til iliminiń tapawı dep kópsetilgen. Usaǵan baylanıslı házipgi qapaqalpaq tili (sintaksis) sabaqlıǵında da qospa gáp óz aldına sintaksislik biplik dep úypeniledi. Qospa gáptiń qupamına kipgen jay gáplep óz aldına pikip tıyanaqlılıǵına iye bolmaydı, olapdaǵı pikip tıyanaqlılıǵı qospa gáp neshe jay gápten dúzilse de, sol gáptiń bip pútin baylanısı apqalı ańlatıladı.

ǵappı biydiń ashshı dawısı hámmeni tupǵan-tupǵan jepinde qaldıpdı: samal espedi, shóplep qıymıldamadı, atlap oqıpanbadı, tóbeden qus ushpadı, hátte bipewdiń demi bipewge esitilmedi.

Altı jay gápten qupalğan qospa gáp. Bul gáplep mánilik hám intonatsiyalıq jaqtan baylanısıp ulıwmalıq bip máni bildipip kelgen.

Qospa gáplep túpkiy tillepde, sonın ishinde qapaqalpaq tilinde apnawlı túpde izeptlengen. Ásipese, baǵınıńqılı qospa gáplep tuwpalı keń pikiplep ayılğan.

K.Bepdimupatovtıń «Stpuktupa ppidatochnogo ppedlojeniya v kapakalpaxskom yazıke», M.Áwezovtıń «Házıpgi dáwip qapaqalpaq tilinde baǵınıńqılı qospa gáplep hám olapdıń stpuktupası», A.Hajimovtıń «Házıpgi qapaqalpaq biplik. Qospa gáplep jay gápten qonısın tili sintaksisi», M.Dáwletovtıń «Qapaqalpaq tilindegi qospa gáplepdiń geypara teopiyalıq máselelepi» h.t.b. miynetlepde qospa gáplepdiń ózgesheliklepi, túplepi, baylanısıw usıllapı jóninde keń pikiplep ayılğan.

Ózbek tilinde ğ.Abdupahmanovtıń «Qwshma gap sintaksisi», M.Asqapovtıń «Hozıpgi zamon wzbek tilida qwshma gaplap» h.t.b. miynetlepde qospa gáplep apnawlı túpde izeptlengen.

Sońǵı waqıtları sintaksislik ilimniń anıqlawı boyınsha qospa gáplerdiń dástúrli úyrenilip kiyatırǵan eki bólimli klassifikatsiyasın úshke (dizbekli, baǵınıńqılı, dánekersiz) bolıp úyreniw tipologiyası orın aldı. Qospa gáptiń klassifikatsiyalanıwı tómendegi úsh printsipti tiykarlanadı: 1) qospa gáptiń quramındaǵı predikativlik komponentlerdiń dánekerli (yamasa dánekersiz) baylanısta keliwi. Bul belgi boyınsha barlıq qospa gápler dánekerli hám dánekersiz bolıp bólinedi; 2) qospa gáptiń quramındaǵı predikativlik komponentlerdiń dizbeklilik hám baǵınıńqılılıq bolıp qarama-qarsı qoyılıwı. Usıǵan muwapıq qospa gáp dizbekli qospa gáp hám baǵınıńqılı qospa gáp bolıp bólinedi; 3) qospa gáptiń baǵınıńqı komponentiniń pútin bas gápke yamasa onıń bir aǵzasına qatnaslı bolıp keliwi esapqa alınadı. Qospa gáptiń bul belgilerdiń tiykarında bóliniwı onıń formallıq (dúzilislik) tipologiyasına qatnaslı ekenligin kórsetedi. Demek, qospa gápler joqarıda atalǵan printsipler tiykarında *dizbekli qospa gáp*, *baǵınıńqılı qospa gáp* hám *dánekersiz qospa gáp* bolıp úshke bólinedi. Atalǵan printsipler boyınsha dizbekli qospa gáptiń dúziliw biraz anıq onıń quramına kirgen jay gápler dizbeklewshi dánekerler arqalı baylanısıp, *bir-birine ğárezsiz* teń mánililikke iye boladı. Olardıń jay gápleri arasındaǵı mánilik qatnaslar dánekerlerdiń mánilik baylanıstırıw ózgeshelikleri hám jay gáplerdiń mánilik baylanısıw mazmunına qaray anıqlanadı.

Baǵınıńqılı qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler sóz formaları, baǵındırıwshi dánekerler arqalı baylanısıp, biri ekinshisin túsindiriwshi baǵınıńqı baylanısta keledi. Onıń quramına kirgen jay gáplerdiń biri baǵınıńqı, ekinshisi baǵındırıwshi, bas gáp boladı. Sonlıqtan bul dúzilistegi gápler baǵınıńqılı qospa gáp dep ataladı.

Dánekersiz qospa gáp dizbekli hám baǵınıńqılı qospa gáplerden dáneker hám dánekerlik xızmettegi sózlerdiń qatnasısız intonatsiya arqalı baylanısıwı menen ayrılıp turadı. Qospa gáptiń bul túriniń quramındaǵı jay gápler intonatsiya, bayanlawısh formalar hám geypara leksikalıq qurallar arqalı baylanısıp, óz ara mánilik qatnasqa túsedi.

Dánekersiz baǵınıńqılı qospa gáptiń jay gápleri dáneker hám dánekerlik xızmettegi sózlerdiń qatnasız baǵınıńqı gáptiń bayanlawısh formalar hám intonatsiya arqalı baylanısqı, bir pútin qospa gápti dúzedi. Bulardıń quramındaǵı baǵınıńqı gáp penen bas gápti, tiykarınan, baǵınıńqı gáptiń bayanlawısh formaları hám bayanlawıshıtıń quramına kirgen basqa da grammatikalıq qurallar baylanıstıradı. Sonlıqtan baǵınıńqı gáp baǵınıńqılı qospa gápti formalıq hám semantikalıq jaqtan dúziwshi tiykarǵı xızmetti atqaradı.

Dánekersiz baǵınıńqılı qospa gáptiń jay gáplerin baylanıstırıwda betlik emes feyiller (hal feyil, kelbetlik feyil hám háreket atı) keń qollanıladı. Olar baylanıstırıwshılıq xızmeti menen qatar, hár túrli mánilik qatnaslardı da bildiredi.

Hal feyil forması arqalı baylanısqıw. Hal feyildiń **-ıp/-ip, -p,** jekke siyrek **-a, -e,** bolımsız **-may** formaları sol dórendi formasın ózgeripsten baǵınıńqı gáptiń bayanlawıshı boladı. Hal feyildiń bul formaları arqalı dúzilgen baǵınıńqı gáp bas gáp penen sın, waqıt, sebep, shárt mánilerinde baylanısqadı. Mısalı: Awıl aynalası kók lipasqa **dónip**, jazdıń sáni álle qashan kirip qalıptı.

Baǵınıńqı gáptiń **-ǵansha, -ǵalı,-ǵanday, -mastan, -ǵanlıqtan** formaları baǵınıńqılı qospa gáptiń jay gáplerin hár qıylı pısıqlawıshlıq mánilerde baylanıstıradı. Bunıń **-ǵalı, -ǵanday, -mastan** formalı túrleri geypara tirkewish hám basqa da kómekshi sózler menen dizbeklesip kelip te baǵınıńqı gáptiń bayanlawıshın dúzedi. Mánilik jaqtan waqıt, sın, sebep, maqset, shárt mánilerin ańlatadı: Poezd **kelgenshe**, qızı mektepten qaytatıwın edi.

Kelbetlik feyil forması arqalı baylanısqıw. Dánekersiz baǵınıńqılı gápti dúziwde kelbetlik feyildiń **-ǵan/-gen** forması ónimli qollanıladı. Bul forma baǵınıńqı gáptiń bayanlawıshın dúzip kelgende, keńislik seplik affiksli yamasa tirkewishli kelip bas gáp penen baylanısqadı. Mánilik jaqtan hár túrli pısıqlawıshlıq qatnastaǵı baǵınıńqılı qospa gápti dúzedi. Ol jańa birde qoy qorasın **kórip kelgende**, burshaq túwe lámde joq edi.

Háreket atı feyil formaları arqalı baylanısqıw. Háreket atı feyilleri de baǵınıńqı gáptiń bayanlawıshı bolıp kelgende, kelbetlik feyiller sıyaqlı, keńislik seplik formalı yamasa tirkewishli kelip bas gáp penen baylanısqadı. Bayanlawısh xızmetinde háreket atınıń **-ıw/-iw, -w** formaları keń qollanıladı hám mánilik jaqtan waqıt, sebep, maqset, qarsılas baǵınıńqılı qospa gáplerdi dúzedi: Gurskiy **ketiwden**, soldatlar tez kiyinip maydangá shıqtı.

Betlik feyil formaları arqalı baylanısqadı. Baǵınıńqı gáptiń bayanlawıshı feyildiń betlik formaları arqalı bildirilgende, baslawıshı menen bette, sanda kelisip baylanısqadı.

1. Baǵınıńqı gáptiń bayanlawıshı shárt meyildiń **-sa/-se** formasınan bolǵanda, baslawısh úsh bette, birlik kóplik sanlarda baylanısqadı. Mánilik jaqtan bas gápti, tiykarınan, shárt, geyde waqıt, sebep mánilerinde sıpatlaydı: Suw jerdiń ústine **shıqsa**, Qızılqum ırǵalǵan egislik boladı.

2. Baǵınıńqı gáptiń bayanlawıshı buyırıq meyildiń III bettegi –**sin/-sin** bolımsız forması arqalı dúzilip, bas gáp penen qarsılaslıq mánide qatnas jasaydı: Túrli qıyınshılıqlar, qanday sebepler ushıraspasın, bizler shártnamanı orınlawǵa minnetlimiz.

Dánekerli baǵınıńqılı qospa gáplerdiń semantikalıq dúzilisi dánekerlik xızmettegi basqa kómekshi sózler arqalı da ańlatıladı. Sonlıqtan olardıń baylanıstırıwshılıq xızmeti esapqa alınıp, baǵınıńqı gáp penen bas gápti baylanıstırıwshı qurallar xızmetine qaray úshke bólinedi: 1) arnawlı baǵındırıwshı dánekerler; 2) sintaksislik janapaylar hám 3) baylanıstırıwshı sózler.

1. **Baǵındırıwshı dánekerler arqalı baylanısıwı.** Arnawlı baǵındırıwshı dánekerler qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi mánilik jaqtan biri ekinshisin túsindirip keletuǵın baǵınıńqılıq jol menen baylanıstıradı. Bul dánekerlerdiń qatnası arqalı baylanısqa qospa gápler mánilik jaqtan *sebep, nátiyje* hám *shárt* mánili baǵınıńqılı qospa gáplerdi dúzedi:

Sintaksislik janapaylar arqalı baylanısıwı. Baǵınıńqılı qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi formalıq hám mánilik jaqtan baylanıstırıwda sintaksislik janapaylıq xızmettegi kómekshi sózlerde keń qollanıladı. Bul kómekshi sózlerdiń xızmetin **ma/me, da/de, dep, boldı** t.b. sıyaqlı kómekshi sózler atqaradı.

3. **Baylanıstırıwshı sózler.** Baylanıstırıwshı sózlerdiń xızmetin **dep, dese, dese de, degende, degen soń, boldı, kerek** t.b. sózler atqaradı. **Dep** kómekshi sózi shıǵısı jaǵınan **de** feyiliniń transformatsiyalanǵan forması. Ol kópshilik túrkiy tillerinde qospa gáptiń quramındaǵı baǵınıńqı gáp penen bas gápti óz ara mánilik jaqtan baylanıstıradı.

Qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń dánekerlik xızmettegi qatnaslıq sóz hám shárt meyil forması arqalı baylanısqa túri qatnaslıq baǵınıńqılı qospa gápti dúzedi. Qatnaslıq sózlerdiń xızmetinde **kim, ne, qanday, qayda, qaydan, qalay, qansha, qanshelli, ol, sol, sonday, sonda, sonnan, solay, sonsha, sonshelli hám** t.b. soraw hám siltew almasıqları, geypara ráwishler qollanıladı.

Dizbekli qospa gáp tuwralı túsiniq. Qospa gáptiń jay gápler iniń bir-birine ǵárezsiz, óz ara teń mánili dizbeklese baylanısqa túrine dizbekli qospa gápti dúzedi. Dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi dizbeklewshı dánekerler hám dánekerlik xızmettegi sintaksislik janapaylar baylanıstıradı.

Dánekersiz qospa gáp haqqında túsiniq. Sońǵı jılları sintaksislik izertlewlerden qospa gáplerdiń dástúriy úyrenilip kiyatırǵan eki bólimli (dizbekli hám baǵınıńqılı qospa gáp) klassifikatsiyası úshke (dizbekli, baǵınıńqılı hám dánekersiz qospa gáp) bo’linip úyrenilip kiyatır.

Dánekersiz qospa gáptiń túrleri. Dánekersiz qospa gáp sintaksistiń pútkilley jańa úyreniw ob’ekti emes. Ol dástúriy úyreniw boyınsha túrkiy tillerinde qospa gáptiń úshinshi túri retinde bóliniwın deyin geypara mánilik jaqınlıq belgilerine qaray dizbekli hám baǵınıńqılı qospa gáplerdiń dánekersiz túri rtind birlstirilip úyrenilip keldi. Hátte, geypara túrkiy tillerind, sonıń bir qaraqalpaq tilinde de

ilimiy miynet hám sabaqlıqlarda házirge deyin usı baǵdarda úyrenilip kiyatır.

Birgelikli quramlı dánekersiz qospa gápler. Birgelikli quramlı dánkersiz qospa gáptiń jay gápleri mánilik jaqtan óz-ara teń, birgelikli bolıp keledi. Olar bir-biri menen biriktiriwshi pauza, sanaw, salıstırmalı-qarsılas intonattsiyalar arqalı baylanısp, óz ara teń mánili mezgilles, qarsılas, salıstırmalı qatnaslardı bildiretuǵın qospa gáplerdi dúzedi.

Birgelikli quramlı dánekersiz qospa gápler. Mezgilles, qarsılas hám salıstırmalı qatnastaǵı qospa gápler bolıp úshke bólinedi.

Dizbekli qospa gáp tuwralı túsinik. Qospa gáptiń jay gápler iniń bir-birine gáressiz, óz ara teń mánili dizbeklese baylanısqan túrine dizbekli qospa gápti dúzedi. Dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi dizbeklewshi dánekerler hám dánekerlik xızmettegi sintaksislik janapaylar baylanıstıradı. Bul grammatikalıq qurallar arqalı baylanısqan qospa gáptiń jay gápleri mánilik jaqtan óz ara bir-birine jaqın bolǵan is-háreket, waqıyalardı bildiredi. Dizbekli qospa gáptiń quramına kirgen jay gáplerdiń arasında bir-birine baylanıslı mánilik qatnas ańlatılmasa, onday gápler bir pútin dizbekli qospa gápti dúze almaydı: Jumıs pitti de, xızmetkerler úylerine qayttı.

Qospa gáptiń quramına kirgen jay gáplerdiń biri ekinshisine gárezli bolmay, óz-ara qatnasta baylanısp kelgen sintaksislik konstruktsiyalar dizbekli qospa gáp delinedi.

Dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler dáneker sózler arqalı baylanısp keledi. Dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler biri ekinshisine gárezli bolmay teń baylanıadı hám pútin bir oy-pikirdi bildiredi. Mısalı: Qapı ashıldı da, awızda Qudaybergen kórindi.

Dizbekli qospa gápler quramındaǵı jay gáplerdiń baylanısıw usılına hám mánilik qatnasına qaray bir neshe túrlerge bólinedi.

Dizbekli qospa gápler dánekerlerdiń baylanıstırıw ózgesheligi hám olardıń quramındaǵı jay gáplerdiń mánilik qatnaslarına qaray dúzilislik-semantikaliq jaqtan; 1) mezgilleslik dizbekli qospa gáp; 2) qarsılas dizbekli qospa gáp; 3) salıstırmalı 4) awıspalı qospa gáp; 5) gezekles dizbekli qospa gáp túrlerge bólinedi.

Dánekerli mezgilles dizbekli qospa gáp. Mezglles dizbekli qospa gáplerdiń quramındaǵı jay gápler biri-biri menen da/de, ta/te, hám, jáne usaǵan biriktiriwshi dánekerler járdeminde baylanıadı.

Da/de, ta/te dánekeri jay gáplerdi baylanıstıradı hám hár qıylı máni ottenkaların beredi.

1) Bir waqıtta yamasa izbe-iz bolǵan waqıya, is-háreketti ańlatadı. Mısalı: Qudaybergen atın otlaqqa jiberdi de, ózi átirapqa qumarlıq penen názer tasladı.

2) Bir waqıtta yamasa izbe-iz bolǵan is-háreketti bildiredi hám qarsılaslıq máni ańlatadı.

Mısalı: Anası pátiyasın berip qaldı da, Qudaybergen esikten shıǵıp kete berdi. Hám dánekeri mezgilles dizbekli qospa gáplerdiń quramındaǵı jay gáplerdi baylanıstıradı hám bir waqıtta yaki izbe-iz waqıya, is-háreketti ańlatadı.

Mısalı: Murat ekewi salmanı bir maydan súzedi hám qazanda balık qaynap atırǵanın kóresen. Petr uyalǵaninan qıp-qızıl bolıp ketti, jáne mańlayınan shıp-shıp ter shıqtı.

Dánekerli qarsılas dizbekli qospa gáp. Qarsılas dizbekli qospa gápler bir-birine, qarama-qarsı mánidegi gáplerdiń dizbeklesiwinen dúzilip, sonıń menen birge dánekerler arqalıda baylanısp keledi. Olardı baylanıstırıwshı dánekerlerge biraq, lekin, al, sonda da, degen menen, sóytse de, hám t.b. Mısalı: Jigittiń qolın ıssı suw meen juwdı, lekin tanıwǵashuberek joq edi. Qayık jaǵaǵa keldi, biraq ishinen hesh kim túspedi.

Dánekerli awıspalı dizbekli qospa gáp. Awıspalı dizbekli qospa gáptin quramındaǵı jay gáplerdiń mazmunı is háreketiń birinde bolmasa ekinshisinde iske asatuǵın, yaki iske aspaytuǵının bildiredi. Quramındaǵı jay gápler tek dáneker sózler arkalı ǵana baylanıladı. Olardı baylanıstırıwshı dánekerlerge ya, yamasa, yaki bolmasa, ya bolmasa dánekerleri kiredi. Mısalı: Ya barlıq xalıq qırıladı, ya sen basındı tigesen. Erteń men Qonıratqa jóneymen, yamasa sen keteber Qudaybergenler betke.

Dánekerli gezekles dizbekli qospa gáp. Qospa gáptin quramındaǵı jay gáptin bayanlaytuǵın is háreketi birinen son biri almasıp, gezeklesip iske asıwın bildiretuǵın qospa gápler gezekles dizbekli qospa gápler delinedi. Gezekles qospa gáptin quramındaǵı jay gápler gá, geyde, birese, bazda, birde dánekerleri menen baylanıladı. Mısalı: Geyde ekewimiz de sóylemeymiz, geyde Murat mıldap qosık aytadı. Gezekles dizbekli qospa gáplerde ayırım jaǵdayda bir komponentli túsindiriwshi aǵza hızmetinde keledi. Mısalı: Qudaybergen Jarlıqbay batır menen tanıspıtı, qolı bos bolsa ol keledi, ya bul ketedi. Demek, dizbekli qospa gáplerdiń quramındaǵı jay gápler dánekersiz intonatsiya arqalı, dánekerler arqalı baylanısp keledi.

Salıstırmalı dizbekli qospa gáp. Dizbekli qospa gáptiń bul túrin al dánekeri arqalı baylanısqan jay gáplerdiń dizbegi dúzedi. Al dánekeri arqalı baylanısqan dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler salıstırmalıq máni bildirip kelgende, olardıń is-háreket, waqıyaları óz ara salıstırıladı. Bul jaǵdayda dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdegi tiykarǵı dıqqatqa alınǵan sózler óz ara salıstırıw arqalı salıstırmalılı qatnas bildiredi: Adamlar jerde dán ósirip jetistirse, al jer adamlardıń ózin ósirip jetistiredi (gazetadan).

Al dánekerli salıstırmalı dizbekli qospa gáptiń jay gápleriniń is-háreket, waqıyaları óz ara bir-biri menen jay salıstırılıp ta keledi: Biz paxta **beremiz, al** húkimet bolsa bizge aqsha, tawar, mashina sıyaqlı kerek jaraǵımızdı berip turadı.

Al dánekerli salıstırmalı dizbekli qospa gáptiń ózine tán ózgesheligi, onıń quramındaǵı jay gáplerdiń bayanlawıshları, kóbinese bir túbir sózlerden boladı. Bunday ózgeshelik **al** dánekeri qatnasqan basqa dizbekli qospa gáplerde ushıraspaydı.

Dánekersiz qospa gáp haqqında túsiniq. Sońǵı jılları sintaksislik

izertlewlerden qospa gáplerdiń dástúriy úyrenilip kiyatırǵan eki bólimli (dizbekli hám baǵınıńqılı qospa gáp) klassifikatsiyası úshke (dizbekli, baǵınıńqılı hám dánekersiz qospa gáp) bo'linip úyrenilip kiyatır.

Qospa gáplerdi joqarıdaǵı siyaqlı úshke bólip úyreniw házirgi haqıtta rus tiliniń izertlewlerinde, joqarı oqıw orınları hám mektep sabaqlarında qáliplesken túrde qollanılıp kiyatır.

Dánekersiz qospa gáplerdiń jay gáplerin baylanıstırıwshı qurallar.

Dánekersiz qospa gáptiń jay gápleri óz ara bir-birine jaqın bolǵan is-háreket waqıyalardı bilidiredi. Eger de olardıń komponntlernen bir-birine baylanıslı bir pútin mánilik qatnas anlasılmasa onday gápler qospa gáp bola almaydı. Demek, eki yamasa birnshe jay gáplerdiń baylanısı qospa gáp bolıw ushın bir pútin kommunikativlik birikti bildirip turıwı tiyis.

Dánekersiz qospa gáptiń dúziliwi ushın tómendegi leksikalıq, morfologiyalıq hám intonatsiyalıq qurallar qatnasadı.

1. Dánekersiz qospa gáptiń komponentleri leksikalıq korrelyat so'zdiń qatnası arqalı baylanıladı. Bul korrelyat sózler dáslepki jay gápte qollanıladı da, sońǵı jay gápte soǵan qatnaslı sóz yamasa sol sózdiń ózi tákirarlanadı. Korrelyatlar formalıq jaqtan bir formada yamasa hár túrli formalarda keliwi múmkin:

a) dáslepki jay gáptegi korrelyat sóz atlıq yamasa substantivlik almasıqtan boladı, sońǵı jay gápte sol sózge qatnaslı almasıq yamasa atlıq sóz qollanıladı. Esińizdeme, elime bilimli adamlar kerek dedimiz, sonı esapqa alıp sawatlı aqundı elińizge baspúkil jiberdik.

Geyde korrelyatqa qatnaslı sóz ekinshi jay gápte qollanılmay keliwi de múmkin. Bunday jaǵdayda ekinshi jay gápte ol almasıqı kórsetilmegen menen, onıń ornı belgili bolıp turadı: Kóksuwdiń átirapı jazda jasıl japıraqlı shóplerdi janılsa, (ol) qısta qáhárli qıstıń máxám boladı.

b) leksikalıq korrelyat gáp aǵzası xızmetind dáslepki jay gáptiń quramında kelip, pútin qospa gápke ortaqlı boladı: **Olardıń** betleri borlattay qızarıp, kózleri shoqtay janadı.

Bazda pútin qospa gáptiń mazmunına ortaqlı bolıp kelgen sóz túsirilip ayılıwı da múmkin. Bunday jaǵdayda korrelyat sózdiń ornı jay gáplerdegi tartımlanıp kelgen gáp aǵzaları arqalı málim bolıp turadı: Salısı quwramay ósti, zúraáti jaqsı boldı.

d) leksikalıq korrelyatlar hár bir jay gápte tákirarlanıp keledi. Kúni menen óz malın **ózi** baǵadı, qoraların, tólelerin **ózi** tazalaydı.

2. Dánekersiz qospa gáplerdiń jay gápleri morfologiyalıq korrelyatlar arqalı baylanıladı. a) Morfologiyalıq korrelyatlıq xızmetti qospa gáp komponentleriniń feyil bayanlawıshlarınıń bir bet, bir máhál formalarında, yaǵnıy formalıq jaqtan birgelki bolıp keliwi atqaradı: Shaqalar **qıymıldamaydı**, japıraqlar **sıldırlamaydı**.

b) morfologiyalıq korrelyatlar formalıq jaqtan birgelki bolmay, hár túrli formalarda kelipte jay gáplerdi baylanıstıradı. Biraq olardıń bayanlawıshlarıń máhállik mánileri birgelki bolıp keledi: Hár jer hár jerden qızıl quyırqlı qoraz

qırǵawıllar dúrildep ushsa, qulaqların gájımıyıp, gá tikireytip qoyanlar qashadı.

3. Dánekersiz qospa gáptiń quramındaǵı jay gaplerdiń qospa gápke birigiwi hám mánilik ózgesheliklerge iye bolıwında intonatsiya da tiykarǵı xızmetti atqaradı. a) jay gáppler dizbeklewshi intonatsiya arqalı baylanısp kelgende, mánilik jaqtan óz ara bir-biri menen teń, birgelikli bolıp baylanısađı. Hár úydiń qasınan úrgen iyttiń sestı shıǵadı, onı da samaldıń izine sittirmeydi.

b) dánekersiz qospa gáptiń jay gáppleri sebep, túsindirmeli t.b. intonatsiya arqalı baylanısp kelgende, mánileri óz-ara teń bolmaǵan, birin-biri túsindiriwshi, anıqlawıshı sıpatqa iye bolǵan birgeliksiz dánekersiz qospa qaplerdi dúzedi:

1. Kún jılıdı, tońlar jibisip basladı.

Quramındaǵı jay gáppleri dánekersiz yamasa dánekrlik xızmettegi sózlerdiń qatnasısız, intonatsiya, leksikalıq hám morfologiyalıq qurallar arqalı dúzilgen qospa gáptiń túrine dánekersiz qospa gáp delinedi. Dánekersiz qospa gáppler quramındaǵı jay gápplerdiń intonatsiya arqalı baylanısp ózgesheligi hám jay gáppler arasındaǵı mánilik qatnaslarına qaray, birgelikli quramalı hám birgeliksiz quramalı dánekersiz qospa gáppler bolıp ekige bólinedi.

Birgelikli quramalı dánekersiz qospa gáppler. Birgelikli quramalı dánekersiz qospa gáptiń jay gáppleri mánilik jaqtan óz-ara teń, birgelikli bolıp keledi. Olar bir-biri menen biriktiriwshi pauza, sanaw, salıstırmalı-qarısas intonatsiyalar arqalı baylanısp, óz ara teń mánili mezigilles, qarısas, salıstırmalı qatnaslardı bildiretuǵın qospa gápplerdi dúzedi. Mısalı: Kimler arnanıń jaǵasına kelip toqtadı, bular da katerden tústi.

Birgelikli quramalı dánekersiz qospa gáppler. Mezigilles, qarısas hám salıstırmalı qatnastaǵı qospa gáppler bolıp úshke bólinedi.

Mezigilleslik qatnastaǵı dánekersiz qospa gáp. Qospa gáptiń quramındaǵı jay gápplerdiń is-háreket, waqıyalarınń isleniwi mánilik jaqtan waqıtlıq mezigilleslikti bildiretuǵın túrleri mezigilleslik qatnastaǵı qospa gápti dúzedi. Olardıń is-háreket, waqıyalarınń isleniwi bir waqıtlı hám izbe- izli bolıp keledi.

1. Dánekersiz qospa gáptiń quramındaǵı jay gápplerdiń is-háreketleriniń isleniwi bir waqıtlı mezigilles bolıp kelgende, olardıń jay gáppleriniń bayanlawıshları tómendegi máhál formaları arqalı bildiriledi:

a) anıqlıq meyildiń ótken, házirgi máhál formalarında keledi. Erote klgn gúzdi waqtınan burın qıs baslandı, jer betine dizden qar jawdı.

b) dáslepki jay gápiniń bayanlawısh –p formalı hal feyil, sońǵı jay gáptiń bayanlawıshı házirgi máhál formasınan boladı. Bunday jaǵdayda sońǵı jay gáptiń házirgi máhál forması dáslepki jay gáptiń bayanlawıshına da qatnaslı bolıp, onıń máhállik mánisin anıqlaydı Otırǵanlardıń kimi otın jaǵıp, kimi otın kirgizip júr.

d) dáslepki jay gáptiń bayanlawıshı waqıtlıq mánidegi –sa//–se formalı shárt meyil, ekinshi gápti anıqlıq meyildiń házirgi máhál forması arqalı bildiriledi: Birewler kitap oqıp atırsa, qalǵanları óz-ara sóylesip tur.

2. Birgelikli quramalı dánekersiz qospa gáptiń jay gáppleriniń is-háreketi waqıtlıq jaqtan izbe-izli bolıp kelgende, olardıń bayanlawıshları, kóbinese anıqlıq

meyildiń hár túrli formaları arqalı bildiriledi hám máhállık jaqtan da hár túrli qollanıladı. Samaldıń órindegi qara bult siyrekledi, onıń ornına aq bul kórinde.

Qarsılaslıq qatnastağı dánekersiz qospa gáp. Birgelikli quramlı qarsılaslıq qatnastağı dánekersiz qospa gápler, kóbinese Ki komponentli bolıp, qarsılas mánili biriktiriwshi intonatsiya arqalı dúziledi. Olardıń quramındağı jay gáplerdiń is-hárekt, waqıyaları mánilik jaqtan bir-biri menen qarama-qarsı mánide qollanıladı. Bulardıń arasındağı qarsılaslıq máni tómendegishe bildiriledi.

1) dáslepki jay gáptiń subǵktiniń isleniwine sońǵı jay gáptiń subǵktiniń is-hárkti qarsılıq jasaydı. Bulardağı intonatsiya birinshi jay gápt bir jón kóterińki boladı da, ekinshisinde pásń aytıladı. Bunı kórgen Dármenbay juwırıp kele sala tastı qozǵaltpaqshı bolıp edi, Áwezov onıń aldın aldı.

2) jay gáplerdiń bayanlawıshları bolımlı-bolımsız formalarda keliwi arqalı qarsılaslıq máni ańlatadı. Amanlıq ári-beri tınlap baǵıp edi, olardıń tiykarǵı maqsetke oralatuǵın túri bolmadı.

3) Hárbir jay gápte leksikalıq antonimler qollanılıp ta qarsılaslıq máni ańlatıladı. Bizler alǵa qaray júrip kettik, olar keyin qayttı.

Salıstırmalı qatnastağı dánekersiz qospa gáp. Birgelikli quramlı salıstırmalı dánekersiz qospa gáptiń jay gápleriniń is-hárekt, waqıyyalar óz-ara salıstırmalılıq mazmunda dúziledi. Olardıń salıstırmalılıq mánileri tómendegishe ańlatıladı.

1) jay gápleriniń quramındağı predmetler, qubılıslar salıstırıladı: Pútkil adamzat jılına shama menen 3 miń kubkilometr suw ishedi—bul jerdegi dushshı suwdıń ulıwma kólemine qaraǵanda onsheli kóp emes.

2) jay gáplerdiń is-háreket, waqıyaları waqıtlıq jaqtan salıstırıladı. Bunday salıstırıwda hár bir jay gápte waqıt mánili sózler qollanıladı. 1962- jılı hár bir sıyırdan 482 kilogramm sút sawıp alınǵan bolsa, 1963-jılı hárbir sıyırdan 654 kilogramm sút sawıp alındı.

3) hárbir jay gáptiń quramında leksikalıq antonimler qollanılıwı arqalı salıstırıladı. Bul túrdegi salıstırmalı qospa gápte salıstırıwshılıq máni predmetlerdi, is-háreket, qubılıslardı bir-birin qarsı qoyıw arqalı salıstırıladı. Jaqsı adamda kek bolmas, jaman adam tek bolmas.

4) dáslepki jay gáptiń mazmunı sońǵı jay gápke salıstırıw arqalı salıstırmalı qatnas ańlatıladı. Bunday salıstırmalı qospa gáptiń jay gápleriniń bayanlawıshları bir túrdegi feyiller arqalı bildiriledi. Tawdı tastı jel buzır, adamzattı sóz buzır.

Birgliksiz quramlı dánekersiz qospa gápler. Birgliksiz quramlı dánekersiz qospa gáptiń jay gápleri mánilik jaqtan óz-ara teń bolmaǵan, biririn-biri túsindiriwshi gárezlilik sıpatqa iye boladı. Olardıń quramı, kóbinese eki komponentli bolıp, baǵındırıwshı intonatsiya arqalı dúziledi. Mánilik jaqtan intonatsiya hám jay gápler arasındağı mánisine qaray sebep-nátıyje, nátıyje, túsindirmeli, shártlik t.b. qatnaslardı bildiredi.

Sebep-nátıyje qatnaslı dánekersiz qospa gáp. Birgliksiz quramlı qospa

gáptiń bul túriniń is-háreket, waqıyaları óz ara bir-biri menen sebep-nátiyje mánilerinde baylanıadı. Sebepe-nátiyje qatnaslı qospa gáplerdi anıqlawda olardıń quramındaǵı jay gáplerdiń orın tártip arqalı bildiriletuǵın mánilik qatnasları hám intonatsiyalıq ózgesheliklerine qaraladı. Mısalı. Keypi birden ózgerdi, yadına bunnan kóp jıllar burınǵı waqıya tústi.

Nátiyje qatnaslı dánekersiz qospa gápler. Birgeliksiz quramlı nátiyje qatnaslı qospa gáplerdiń dáslepki jay gápinen anlasılǵan is-háreket, waqıyalardıń nátiyjesi sońǵı jay gáp arqalı bildiriledi. Hár waqıya nátiyje mánili jay gáp sońǵı pozitsiyada keledi. Onıń ornın dáslepki jay gáp penen almasıwǵa bolmaydı.

Nátiyje qatnaslı dánekersiz qospa gáplerde belgili bir sózlerge áhmiyet beriledi de, qospa gáptiń ulıwmalıq mazmunı sol sóz arqalı anıqlanadı. Bunday dánekersiz qospa gáptiń ekinshi jay gápinin basında bul almasıǵı leksikalıq korrelyatlık xızmet atqaradı.

Nátiyje qatnaslı dánekersiz qospa gápler házirgi jazba ádebiy tild rus tiliniń tásiiri arqalı rawajlanǵan publitsistikalıq shıǵarmalarda ushırasadı: 1971- jıldıń aqırı 1972-jıldıń basında Qızıljar tóbeliginde topıraqian bóget salındı, bul gazoprovodlardıń kompressor stantsiyalarına hám temirjolǵa suwdı úzliksiz berip turıwdı támiyin etti.

Túsindirmeli qatnaslı dánekersiz qospa gápler. Túsindirmeli qatnaslı qospa gáplerdiń dáslepki jay gápinin mazmunı sońǵı jay gáp arqalı túsindiriledi. Qospa gáptiń bul túriniń jay gápleri, tiykarınan, intonatsiya arqalı baylanıadı. Olardıń intonatsiyası hár túrli bolıp keledi.

1) túsindirmeli dánekersiz qospa gáptiń dáslepki jay gáp ulıwmalıq mánide boladı da, sońǵı jay gápler arqalı túsindiriledi. Intonatsiyalıq jaqtan dáslepki jay gáp xabar intonatsiyası menen, sońǵı jay gápler túsindirmeli sanaw intonatsiyası menen ayıladı, dáslepki jay gápten qos noqat arqalı bólinedi.

2) túsindirmeli dánekersiz qospa gáptiń dáslepki jay gápinin baslawıshı sońǵı jay gáp arqalı túsindiriledi. Bunday jaǵdayda dáslepki jay gáptegi baslawıshqa qatnaslı ekinshi jay gápte **bul, sol, ol da bolsa** almasıqları korrelyativlik xızmet atqaradı: Birewdiń muńlı dawısı sitildi–**bul** úy aldında sıyır sawıp otırǵan Gúlzardıń dawısı edi.

Shártlik qatnaslı dánekersiz qospa gáp. Shártlik qatnas bildiretuǵın dánekersiz qospa gáptiń dáslepki jay gápinin is-háreket, wazıyası ekinshi jay gáptegi is-hárekettiń isleniw ya islenbewi shártin anlatadı. Bunday qospa gáplerdiń jay gápleriniń birinshisi ekinshi jay gáptegi is-háreket, waqıyanıń kelip shıǵıw shártin bildiredi. Bul jaǵınan dánekersiz qospa gáptiń dáslepki jay gápinin bayanlawıshı shárt baǵınıńqılı qospa gáptiń baǵınıńqı gápinin bayanlawıshınıń bildiriliwi menen mánilik jaqtan sinonimles bolıp turadı. Olardı biriniń ornına birin almasıtıwıp qollanıǵanda anıq kórinedi.

Shártlik qatnastaǵı dánekersiz qospa gáptiń shárt mánidegi birinshi jay gápinin bayanlawıshı, kóbinese buyırıq meyil formalarınan boladı da, onıń

intonatsiyası kóterińki, al shártlengenlikti bildiretuǵın ekinshi jay gáptiń intonatsiyası páseń boladı. Mis: Jaqsını jatqa berme, dushpanıń kúler. Jamandı dosqa berme, eliń búliner.

Baǵınıńqılı qospa gáp haqqında túsinik. Baǵınıńqılı qospa gáplerdi dúziwshi jay gápler mánileri óz ara teń bolmaǵan, biri ekinshisin sıpatlawshı, túsindiriwshi baǵınıńqılıq qatnasqa iye boladı. Olardıń «baǵınıńqılı qospa gáp» dep atalıwınıń ózi de usı sıyaqlı ózgesheliklerine tiykarlanadı. Baǵınıńqılı qospa gápti dúziwshi jay gáplerdiń biri baǵınıńqı, ekinshisi baǵındırıwshı (bas) gáp dep ataladı. Baǵınıńqı hám bas gáp óz ara bir-biri menen mánilik, grammatikalıq hám intonatsiyalıq jaqtan baylanısqan bir pútin qospa gápti dúzedi.

Baǵınıńqılı qospa gáplerdiń bóliniw printsipleri. Baǵınıńqılı qospa gáplerdi klassifikatsiyalawǵa, tiykarınan, úsh printsiptiń-funksionallıq, formallıq hám struktura-semantikalıq printsiplerdiń qollanılıp kiyatırǵanı málim.

Funksionallıq printsip boyınsha baǵınıńqılı qospa gápler: baslawısh, bayanlawısh, tolıqlawısh, anıqlawısh hám pısıqlawısh baǵınıńqılı qospa gápler bolıp bólinedi. Pısıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáp jánede óz ishinde birneshe semantikalıq túrlerge ajratıladı.

Pısıqlawısh baǵınıńqılı qospa gápler tuwralı túsinik. Pısıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáp túrkiy tilleriniń qaysısında bolsa da, mánisi hám dúzilisi jaǵınan kóp qollanılat i jagklassifikatsiyalawǵa, tiykarınan, úsh printsiptiń-funksionallıq, formallıq hám struktura-semantikalıq printsiplerdiń qollanılıp kiyatırǵanı málim.

Funksionallıq printsip boyınsha baǵınıńqılı qospa gápler: baslawısh, bayanlawısh, atıladı.

Pısıqlawısh baǵınıńqılı qospa gápler tuwralı túsinik. Pısıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáp túrkiy tilleriniń qaysısında bolsa da, mánisi hám dúzilisi jaǵınan kóp qollanılatuǵın baǵınıńqılı qospa gáptiń bir túri.

Qaraqalpaq ádebiy tiliniń faktlerine tallaw jasap qaraǵanıımızda pısıqlawıtolıqlawısh, anıqlawısh hám pısıqlawısh baǵınıńqılı qospa gápler bolıp bólinedi. Pısıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáp jánede óz ishinde birneshe semantikalıq túrlerge ajırsh baǵınıńqılı qospa gáptiń funksional-semantikalıq belgilerine qaray: waqıt, orın, sın, salıstırmalı, muǵdar-dáreje, sebep, nátiyje, maqset, shárt hám qarsılas baǵınıńqı gáp sıyaqlı 10 túрге bólinetuǵınlıǵı anıqlandı. Baǵınıńqılı qospa gáp haqqında túsinik. Baǵınıńqılı qospa gáplerdi dúziwshi jay gápler mánileri óz ara teń bolmaǵan, biri ekinshisin sıpatlawshı, túsindiriwshi baǵınıńqılıq qatnasqa iye boladı. Olardıń «baǵınıńqılı qospa gáp» dep atalıwınıń ózi de usı sıyaqlı ózgesheliklerine tiykarlanadı. Baǵınıńqılı qospa gápti dúziwshi jay gáplerdiń biri baǵınıńqı, ekinshisi baǵındırıwshı (bas) gáp dep ataladı.

Bağınıñqı hám bas gáp óz ara bir-biri menen mánilik, grammatikalıq hám intonatsiyalıq jaqtan baylanısqañ bir pútin qospa gápti dúzedi.

Qapaqalpaq tilinde bağıınıñqılı qospa gáplep haqqında kóplegen ilimiy miynetlep jazıldı. H.A. Baskakovtıń «Slojnoe ppedlojeniya v kapakalpaksom yazıke», (Kapakalpakskiy yazık III t. Hukus, 1993), K.Bepdimupatovtıń «Stpuktupa ppidatochnogo ppedlojeniya v kapakalpaksom yazıke» (Hukus, 1992) M.Áwezovtıń «Házipgi dáwip qapaqalpaq tilinde bağıınıñqı qospa gáplep hám olapdıń stpuktupası» (Hókis, 1972), M.Dáwletovtıń «Qapaqalpaq tilinde qospa gáplepdıń geypapa teopiyalıq máselelepi» (Hókis, 1993) miynetlepinde apnawlı túpde sóz etiledi.

Bul miynetlepde bağıınıñqılı qospa gáplep, olapdıń qospalanğan jay gáplepden ózgesheligi, túplepi haqqında pikiplep ayılğan. Óytkeni, bağıınıñqılı qospa gáplepdıń komponentlepin ajıpatıw bipaz qıyınshılıq tuwdıpadı.

Qupamındağı jay gáplep bas gáp, bağıınıñqı gáp dep júpitiledi hám bas gápke bağıınıp keledi. Bip-bipiniń mánisin túsindipedi, tolıqtıpadı, anıqlaydı. Bağıınıñqılı qospa gáptiń qupamındağı bas gáp hám bağıınıñqı gápi bip-bipi menen háp qıylı feyil formalapı, kómekshi sózlep, qatnasıqlı sózlep, intonatsiya, opın táptip apqalı baylanısadı, kóbinese, kelbetlik feyil, shápt meyil, hal feyil, hápek et atı feyil formalapı apqalı baylanısadı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Sintaksisti oqıtıwdıń áhmiyeti ham wazıypaları nede?.
2. Sóz dizbeklerin oqıtıwda qanday metodlardan paydalanasız?
3. Jay hám qospa gáplerdi hám onıń túrlerin oqıtıwda qanday metodlardan paydalanasız?

IV. ÁMELIY SHÍNÍGÍWLAR

Búgingi kúni muǵallimniń sabaqtı qanday usılda hám metodka jobalastırıp ótıwı óziniń erkine qaldırıldı. Óytkeni muǵallım hár kúngi sabaǵına dóretiwshilik qatnas jasap, biri ekinshisine uqsamaytuǵın, metodikalıq jaqtan durıs shólkemlestirilgen sabaqlardı ótip barsa, oqıwshılardıń sol pánge bolǵan qızıǵıwshılıǵı kún-kúnennen artıp barıp, tiyisli bilim kónlikpelerin aladı.

Tálim-tárbiya barısın durıs shólkemlestiriw, hár bir ótiletuǵın sabaqqa jańasha jantasıw, dóretiwshilik qatnas jasaw barlıq oqıtıwshılardan talap etiledi. Tálim-tárbiyada burınǵısınsha bes etaplı oqıtıw usılı óziniń nátiyjesin bermey atırǵanlıǵı pedagogikada dálillendi. Jáne de sabaq qurılısınıń bir qıylı dúzilıwı oqıwshılardıń oylawın, issheńligin kemeytetuǵını tábiyiy! Negizinde qaysı sabaq bolmasın onıń aldına oqıwǵa úyretiw, tálim-tárbiya beriw, sanasın rawajlandırıw, tilin ósiriw, biliw menen kónligıwın qalıplestiriw qusaǵan tiykarǵı wazıypalar qoyılıwına baylanıslı sabaqtıń qurılısına onı durıs shólkemlestiriwge ayırıqsha itibar beriw kerek boladı. Sabaqtı durıs metodikalıq jaqtan jobalastırıw dóretiwshilik penen islense oqıwshılardıń issheńligi artıp, pánge, ótilip atırǵan temaǵa qızıǵıwshılıǵı kúsheyip baratuǵını sózsiz.

Solay eken búgingi kúni sabaqtı shólkemlestiriwde qoyılatuǵın tiykarǵı talaplardan biri hár bir ótiletuǵın taza temanıń ilimiy maǵlıwmatlarǵa tiykarlangan bolıwı hám oqıwshılardıń imkanıyatın esapqa alǵan halda temanıń kólemin belgilew, onıń quramalılıǵın anıqlaw ótilgen tema menen baylanıstırıw, oqıwshılardıń beriletuǵın tapsırma menen óz betinshe jumislardıń izbe-izligin anıqlaw, sabaqta kerek bolatuǵın zatları belgilew hám qosımsha kórgizbeli qurallar menen bayıtıw jáne de xabar texnologiyalarınan paydalanǵan halda sabaqta mashqalalı shárayat jaratıw bolıp tabıladı.

Sonıqtan da sabaq hám mektep turmısındaǵı júz bergen kemshiliklerdi názerde tutıp, oqıtıwdıń teoriyası menen ámeliyatına talapshań hám dóretiwshi muǵallımlardıń tájriybesi menen isindegi jetiskenliklerin basshılıqqa alıp, múmkinshiligi bolǵanınsha olardı oqıw procesine endirip barıwımız kerek.

Birinshiden, klassta erkin psixologiyalıq ortalıq payda etiw, oqıwshılardıń húrmet, isenim bildiriw hám dóretiwshilik uqıbın rawajlandırıwǵa shárayat jaratıw;

Ekinshiden, oqıw iskerliginiń joqarı motivin keltirip shıǵarıw hám ol oqıwshılardıń oqıw materialınıń áhmiyetin ǵana bildirip qoymastan, al muǵallım tárepinen usınılǵan bilim menen kónligıwdıń metodı menen usılları ekenligine isenimin oyatıw;

Úshinshiden, oqıwshılardıń bilim alıwda belgili bir juwmaqqa keletuǵın isenimin metod hám usıllar menen qurallandıırıw, bul oqıwshılardıń nátiyjeli oqıwına, tálim-tárbiya alıwda jetiskenlikke, dóretiwshilikke jetkeretuǵın paydalı

jollardıń biri bolıp esaplanadı.

Tórtinshiden, oqıwdıń ámeliy baǵdarda alıp barılıwı, oqıwshılardıń bekkem, nátiyjeli bilim alıwına, bılıwına, oqıw isiniń jeńillesiwine, kónligiwine, oqıwshınıń óz kúshine isenimine alıp keledi.

Besinshiden, barlıq oqıwshılardıń joqarı dárejede bilim alıp, onı jańa jaǵdayda qollana biliw hám múmkinshiligine jaǵday tuwdırıw, sabaqta oqıwshılardıń dóretiwshilik iskerligin durıs, nátiyjeli shólkemlestire biliw hám buǵan olardıń óz miynetiniń nátiyjesine qanaatlandıra bilgendey jaǵdaylar keltirip shıǵarıw.

1-ÁMELIY. TIL SESLERIN IZERTLEWDIŃ ARTIKULYACIYALIQ, AKUSTIKALIQ, LINGVISTIKALIQ ASPEKTLERI

Dawıslı seslerdiń jasalıwında háreketshen xızmet atqaratuǵın tildiń hám erinniń qatnasına qaray dawıslılar úsh túrli bolıp klassifikatsiyalanadı.

1. Tildiń jazıq jaǵdayına qaray dawıslı fonemalar til aldı-e, til ortası- á, i, ó, ú, til artı- a, ı, o, u bolıp úshke bólinedi. Til aldı hám til ortası fonemaları fonema sıpatında bir-birine qarama-qarsı qoyıladı. Olardıń bári de dawıslılardıń únleslik nızamı boyınsha jıńishke dawıslı fonemalar, al til artı dawıslıları juwan dawıslı boladı.

2. Tildiń tik jaǵdayına qaray ashıq (túsińki) qısqıq (kóterińki) hám orta kóterińki bolıp bólinedi. Ashıq dawıslılar a, á qısqıq dawıslılar ı, i, u, ú, e, al o, ó dawıslıları ashıq dawıslılarǵa qaraǵanda qısqıq, qısqıq dawıslılarǵa salıstırǵanda ashıq bolǵanı ushın aytıluwı jaǵınan orta kóterińki delinedi.

3. Erinniń qatnasına qaray dawıslı sesler erinlik -o, ó, u, ú, hám eziwlik a, á, ı, i, e bolıp ekige bólinedi.

1-shınıǵıw. Teksttegi dawıslılardı tildiń jazıq jaǵdayına qaray toparlarǵa ajıratıńız: Juwan dawıslıları bar sózlerdi bir bólek, jıńishke dawıslıları bar sózlerdi bir bólek terip jazıńız.

Biybixan kabinadan shıqqanda, onıń tal shıbıqtay ósip kiyatırǵan boyı, at jaqlı, qır murınlı, qara páren shırayı oynap turǵan qumar ala kózleri, sallanıp kiyingen kiyimleri ózine bir túrli jarasıp turdı. Esiktiń aldındaǵı keń maydan adam menen tolǵan. Aq saqallı ǵarrılar, jas jigitle, qızlar, hár túrli adamlar. Eki qabat úlken sarayǵa birew kirip, birew shıǵıp atır. Usı qozǵalısqa kóshedegi qızıl bayraqlar «Xosh keldińiz!» «Dala qaharmanlarına sálem!» degen súrenler barlıǵı qosıla Biybixandı qarsı alǵanday boldı. Biybixan kóziniń qıyığı menen aynalanı bir sholıp, úlken sarayǵa kirip ketti. (N.D.).

2-shınıǵıw. Tildiń jazıq jaǵdayı boyınsha dawıslı fonemalar qalay qarama-qarsı qoyıladı? Dawıslılardı juwan jıńishkeligine qaray jubaylastırıp kórsetiń hám sózlerde keltiriń.

3-shınıǵıw. Tildiń tik jaǵdayı boyınsha dawıslı fonemalar qalay qarama-qarsı

qoyiladı? Dawıslıların ashıq-qısıqlıǵına qaray jubaylastırıp kórsetiń hám olardı sózlerde keltiriń.

4-shınıǵıw. Tekstten jalǵan diftongların astın sızıp kórsetiń. Olardıń fonemalıq quramın (difonema, monofonema) aytıp beriń.

Shegaranıń ústi suw serpkendey tınıshlıq. Hátteki qamıslıqtıń úpelegi de qıymıldamaydı. Áyne usı waqıtta dáryanıń arǵı betindegi qamıslıqtıń sıtırlısı menen suwdıń beti shaypalǵanday boldı. Maqset Bazarbaev bar dıqqatın qamıslıqqa awdarıp, avtomattıń awzın suwǵa qarattı. Sebebi onıń oylawınsha shegaranı buzǵan hár qanday qıyanetshi aydın suwdı keshpey ótiwi múmkin emes edi. Sonıń arasında biytárep zonadaǵı jayılım suwdıń betinde kishkentay iyrim menen kóbikler payda bolıp, astınan bir Adam zońq etip shıqtı. Sol zamatı ol adam suw astına súńgidi (A.B.).

5-shınıǵıw. E, O, Ó háripleriniń qanday diftonglardı ańlatatuǵının túsindirip beriń.

6-shınıǵıw. E, O, Ó diftonglarınıń fonemalıq quramın (eki fonemadan turatuǵınlıǵın) dálillep beriń.

7-shınıǵıw. Rentgenogramma hám palatogramma súwretleri arqalı dawıslı fonemalardıń artikulyatsiyasın túsindirip beriń.

8-shınıǵıw. Dawıslı fonemalardıń spektrogrammalarında birinshi ham ekinshi formantlardıń (F1, F2) jaylasıwındaǵı nızamlılıqlardı aytıp beriń.

9-shınıǵıw. Dawıslıların fonetikalıq hám fonematikalıq tablitsasın dúzip, olardıń óz ara ayırmashılıǵın atap kórsetiń.

10-shınıǵıw. Tómendegi tekstti kóshirip, monoftongların astın bir, diftongların astın eki sızıń.

Paroxod teńiz suwın shımbırlatıp jolǵa tústi. Kem-kemnen júristi tezletip, teńizge túsken sayın suwların da tınıshı buzıla basladı. Usı barısta teńiz kórinisi júdá qızıq, ushı qıyırı joq kók suw, pútkil dúnya tek suwdan ibarat sıyaqlanıp turadı. Lámgershilikte kúnniń ıssılıǵı da ózgeshe bolıp ketedi eken. Lekin hawa jaǵımlı. Al tündege ráhát óz aldına. Jigitler birinshi túndi jaqsı uyqılap ótkerdi. Hámmeniń waqtı xosh, kóterińki. Oyin-kúlki, qosıq, ayaq oyun. Lekin, túske jaqın samal kúsheye basladı. Kesheden bergi tolqınlar oyınshıqtay bolıp qaldı. Samal arqa betten paroxodtıń júrisine qarsı esip turǵanlıqtan úlken gúdicey tolqınlar biriniń izinen biri kelip tumsıqtan urǵanda, paroxod sekirip-sekirip, suw arasınan shapshıp ketedi. Palubadaǵı jigitlerdiń kimi qorjınına asılıp, kimi qaltasına jabısıp ulı-shuw, qum-quwıt boldı da qaldı. Murat saqlıq etip qorjınım álle qashan-aq palubanıń bir temirine baylap taslaǵan edi. Onısı aqıl bolǵan eken. Ol hesh nársesin joǵaltqan joq. . Al, basqalar «Way-way nan ketti», «Way-way qalta ketti» dep baqırısıp atır. Kayutadaǵılardıń da awhalı jaqsı emes qusaydı, oǵan da ashıq áyneklardan suw kirip shuwlap atır (A.Á.).

11-shınıǵıw. Teksttegi dawıssızlardı jasalıw ornına qaray terip alıp (erinlik, til aldı, til ortası hám t.b. dawıssızlardı), bólek-bólek jazıń hám olarǵa sıpatlama berıńiz.

Jol boyında atlılarǵa da, piyadalılarǵa da jolıǵıp atır. Ápiwayı adamlar óz jóni menen kelmekte. Jas gezinde usı «Qurama» awıldıń burınǵı laqabın esitip bir ret kórgeni bar edi. Sonlıqtan joldaǵı gezleskenlerdiń hesh qaysısına jol soramadı. Awılǵa tuppá-tuwrı tawıp keldi. Ol awılǵa aralasqanda, quyash batıwǵa meyillenip, batıstı qızıl boyawǵa boyap jibergen waqtı edi. Qanshama jol júkse de jaslayınan shınıqqanlıqtan ba, sharshaǵanın da sezbedi. Onıń awılǵa qoyǵan maqseti sharshatatuǵın da emes edi.

12-shınıǵıw. Tekstti kóshirip jazıp til aldı dawıssızlardıń astın bir, erinlik dawıssızlardıń astın eki sızıń.

Esengeldi azanda arız aytıw ushın sarayǵa ketti. Arız aytatuǵın esikte kishkene bir tesik bar. Usı ójirede náwbet kútken adamlar otır. Bir ǵarrınıń náwbeti kelip edi, tesikten ishke telmirip, «Taqır arızım bar» dedi. Juwap bolmaǵan soń ǵarrı artqa ókshesi menen bes altı adım keyin sheginip barıp, taǵı sol tesikke qol qawsırıp júginip keldi.

«Taqır arızım bar». Ishten taǵı saza bolmadı. ǵarrı biyshara ólimge moyınsınǵan kisidey sısq otıra qaldı da taǵı da jan aybat penen aqırǵı mártebe arızınaǵa umtıldı. Úshinshi kelgende ǵana, «ayt» degen dawıs shıqtı.

13-shınıǵıw. Teksttegi dawıssızlar jasalıw usılı jaǵınan qanday ekenin túsindirıńiz.

Kózge túrtse kórgisiz tún. Aldımızda náhán rashtan basqa hesh nárese kórinbeydi. Rashtıń basındaǵı jantaq aqbaslar erbeyip qarawıtıp, bir náhán aǵashtay bolıp kórinde.

Qubladan húwlep samal esedi, biraq biyik rashtan samaldıń kúshi artıqmash tásir etpeydi. Samaldıń órindegi biz qarap turǵan awıldıń iyteriniń anda-sanda shaw-shuw etip úrgeni de, buzawlardıń móniregeni de, jılqınıń kisnegeni de, eshki-ılaqlardıń mańıraǵanı da ap-anıq esitiledi. Óytkeni, ol sestı húwlep esken samal bizge kúshli hám anıq etip jetkeredi (M.D.).

14-shınıǵıw. Tekstten dawıssızlardı terip alıń. Jabısıńqı dawıssızlardı bir bólek, juwısıńqı dawıssızlardı bir bólek jazıńız.

Atabek endi abaylańqırıp háreket etiwge tırıstı. Eki qolın aldına sozıp, «jolbarıs palwannıń» bir múshesi ilinse, julıp alatuǵınday barmaqların jayıp aybat shekti. Qońratlı palwan ele pısnaytuǵın emes, dushpanın ańlıǵan qasqırday kózleri ot janıp júre. Olardıń bir-birin ańlısıwı uzaq dawam etti. Jolbarıs palwan ara-tura jaqınlap, birden páseyedi, usı waqıtta tutıwǵa umtılgan Atabek jáne dústómenine qulayjaq bolıp, tentireklep barıp qáddin dúzeydi, jáne shırpa tutıladı (T.Q.).

15-shınıǵıw. M, n, ń, r, s, z, t, d dawıssız sesleriniń jasalıwında sóylew aǵzalarıńızdıń háreketin baqlap, háreketsheń sóylew aǵzalarıń xızmetin aytıp berińiz.

16-shınıǵıw. Tekstten dawıssız seslerden dáslep sonorlardı ajıratıńız. Qalǵan shawqımlı dawıssızlardı únli hám únsizlerge ayırıńız. Olardı terip alıp bólek-bólek jazıńız.

Onıń kelte qaytarǵan juwabın: «Jumis waqtında kóp sóylesip turıwǵa waqtım joq» degenin aytpay-aq sezdik. Men onıń ıqlas penen qızıǵıp islep atırǵan jumısına, onıń kelbeti kelip qalǵan pishimine kóp qarap turdım. Orta boylı, qır murınlı, biyday reńli pishimi hár bir qozǵalıstı onıń bir talay jasqa barıp qalǵanına qaramastan, onseri beldi toltırıp shıǵarǵan topıraqları jigirma bes jasar jigitti kózge elesletedi. Ásirese úsh kúnnen beri jumıstıń pátı qızıp ketti. Sebebi ullı kanal pitiwge jaqınladı. Keshe Shımbay, Shabbaz, Qıpshaq, Xojeli rayonlarınıń qazıwshıları óziniń paylı jumısların pitkerdi. Búgin basqa rayonlar da pitkermekshi. Erteń minaw tereń qazılǵan, keń arna menen suw aydamaqshı (N.D.).

17-shınıǵıw. Dawıssızlarǵa jasalıw ornı, jasalıw usılı, dawıstıń qatnası jaǵınan hámme tárepleme sıpatlama berińiz: b, v, g/ǵ, d, j, z, y k/q, l, m, n, ń, p, r, s, t, w, f, x, h.

18-shınıǵıw. Q/k, ǵ/g dawıssızlarınıń fonematikalıq qásiyetlerin túsindirıń. Ne ushın q hám k, ǵ hám g sesleri hár qıylı fonemalar dep kelgen? Ne ushın q menen k seslerin bir únsiz fonemanıń reńkileri, ǵ menen g seslerin de bir únli fonemanıń reńkleri dep sanaymız?

19-shınıǵıw. Qanday fonetikalıq jaǵdaylarda jabısıńqı dawıssızlar juwısıńqı dawıssızǵa aylanıp aytıladı? Mısallar keltiriń.

20-shınıǵıw. Jazıwda únli dawıssız hárıp benen jazılatuǵın, al awızeki sóylew tilinde únsiz ses túrinde aytılatuǵın sózlerdi keltirip jazıń.

2-ÁMELIY. HÁZIRGI QARAQALPAQ TILI LEKSIKASÍ HÁM FRAZELOGIYASÍNÍN ÁHMIYETLI MÁSELELERI

Sóz mánisiniń awısıw usılları

Tayanısh túsinipler: Sóz hám onıń mánileri, sóz mánisiniń awısıwı, kóp mánilik, awısqań mániler hám olardıń túrleri. Metaforalar, metonimiyalar, sinekdoxalar.

Jumis túrleri

1. Tekstten metaforalıq, metonimiyalıq hám sinekdoxalıq usıl arqalı awısqań sózlerdi tabıń hám túsindirip beriń.

- Sen meni tulıpqa móniretip, ózińdi-óziń aldarqatpa, inim. Paydası shamalı. Jalańayaqlar, zamanğa qanşa ókpeli bolsa, hayallar onnan miń ese ziyat ókpeli. Ele meni ayttı derseń, sol qatınğa bas jip tiyse, seniń menen bizge xoja qorlıgın kórsetedi. (T.Q.)

Onıń ústine dayımnıń bir kewli qalsa, qayıp jibispeytugın, sonsha jıl aq duzın ishıp, qolında óskenlikten jaqsı bilemen. (Sh.Seytov «Iǵbal soqpaqları»)

Men bir tırnaq kórip edim, jaw juttı. Jalǵızdan qalǵan mına qarshıǵadan da ayrılayın dep turman. (Q.Sultanov»Aq dárya»)

Sarı murttıń qamshını siltep úyrengen qolı bul saparı da qáte jibergen joq. (I.Yusupov «Seydan ǵarrınıń gewishi»)

Er jigit basına múshkil is túshti,

Yúrek-baǵrım ǵamını otına pishti.

Ziywarıń xoshlasar qádirini bilip

Kózini jaslatar, baǵrını tilip. «Bozataw»

Tilewbergen, İbrayım tolqınlattı janımdı: olardı oqıp XAr dayım, kewlime yosh aǵıldı. (T. Qabulov).

- Biz de bendemiz. Ondaı maldı erkinshe otlatıp jata bermespiz.

Jumagúl oqıwǵa ketkennen keyingi Tájim murt penen Dúysenbay arasındaǵı ǵáptiń mazmunı, mine usınday boldı. (T.Q.)

Suw anası –bulaq, jol anası-tuyaq, sóz anası- qulaq.

Tekserme kim de bolsa sorap ultın,

Kewildiń soramay senashpa qulpın. (A.Tasqınbaev).

Tozǵan zaman jıǵılıptı,

Ádillik penen tolıptı. (S. Májitov).

Qara jarma alıp kelip berdi.

İs qaradan awıp, aq jaqqa dóndi.

Izǵar alıp zaya bolar,

Qara jawın nóser kelse («Tórt máwsim» S.Májitov).

Shıǵır aydap, tógin jayıp,

İste hámme aqsaq, mayıp,

Aq shıǵıp, azıq molayıp,

Sharwalar más gezer bolsa. (Sonda)

2. Tóمندegi terminlerdiń anıqlamasın jazıń.

1. Tuvra máni –
2. Awısqan máni –
3. Polisemiya –
4. Polisemantikalıq sóz –
5. Sózdiń tiykarı –
6. Semema(semantema) –
7. Semantika –
8. Semantizatsiya –
9. Metafora –
10. Metaforizatsiya –
11. Metonimiya –
12. Sinekdoxa-

3. Sorawlarǵa juwap beriń.

1. Sóz mánisi degenimz ne?
2. Sózdiń tuvra mánisi degenimiz ne?
3. Sózdiń awıspalı mánisi degenimiz ne?
4. Kóp mánili sózler degenimiz ne?
5. Bir mánili sózler degenimiz ne?
6. Sóz mánisiniń qanday awısw usılları bar?
7. Metaforalıq usıl arqalı sóz mánisi qalay awısadı?
8. Metonimiyalıq usıl arqalı soz mánisi qalay awısadı?
9. Sinekdoxalıq usıl arqalı sóz mánileri qalay awısadı?
10. Sóz mánisiniń awıswı arqalı qanday kórkemlew quralları payda boladı?

Tema : Sinonimler. Antonimler. Omonimler.

Tayanış túsinikler: Sinonimler, sinonimlik qatar, dominanta, antonimler, antiteza, omonimler, omofomalar, omograflar.

Jumis túrleri

1. Tóمندegi sózlerdiń sinonimlik qatarların dúziń: aytıw, sońǵı. alıs, namıs, shıraylı, dárriw, eski, hawa, mol, ıqlas, miynet, taǵam.
2. Kóp mánililik tiykarında payda bolǵan sinonimlerge kórkem shıǵarmalardan mısallar tabıń.
3. Kontekstlik antonimlerge kórkem shıǵarmalardan mısallar tabıń.
4. Omonimlerge kórkem shıǵarmalardan mısallar keltiriń. Omonimiyalıq qubılıstıń polisemiyaǵan parqın usı mısallar arqalı túsindirip beriń.
5. Sinonimler, antonimler, omonimler boyınsha hár qaysısına besewden test sorawların dúziń.

Tema : Tabu hám evfemizmler

Tayanış túsiniqler: Tabu, evfemizim, kakofemizim

Jumıs túrleri

1. Tabu sózleri degenimiz ne?
2. Tabu sózleri ne sebeplerden payda bolǵan?
3. Úrp-ádetke baylanıslı qanday tabu sózlerin bilesiz?
4. Evfemizmler degenimiz ne?
5. Evfemizmlerdiń tilde payda bolıwında kanday sebepleri bar?
6. Evfemizmlerdiń mánilik jaqtan qanday ózgeshelikleri bar?
7. Evfemizmlerdiń sinonimler dóretiwge qatnası bar ma?
8. Tabu hám evfemizim terminleri qanday sózlerden payda bolǵan?
9. Tabu hám evfemizmlerdiń sózlik quramdı bayıtıyada qanday áhmiyeti bar?
10. Evfemizmlerdiń kórkem shıǵarma tilin bayıtıwda qanday áhmiyeti bar?

Sózlik quram, ózgelik qatlam.

Jobası

1. Qaraqalpaq tiliniń leksikalıq quramı
 2. Basqa tillerden kirgen sózler hám olardıń qollanıwı
 3. İshki hám sırtqı resurs.
 4. Gónergen sózler.
 5. Qaraqalpaq tilindegi arab-parsı tillerinen kirgen sózler.
- Tayanış túsiniqleri.

Qollanıw órisi boyınsha qaraqalpaq tili lesikası, túrkiy tillerge ortaқ sózler, rus tili arqalı kirgen sózler.

Tapsırma

1. Arab tilinen kirgen adam atların jazıp, olardıń mánilerin túsindirip beriń.
2. 11-12-shınıǵıwları jazba túrde, al 13-14-shınıǵıwları awızsha túrde juwap beriń.
3. Házirgi waqıtta ilim, texnikaǵa baylanıslı sırttan kirgen sózlerdi atap beriń.

Qadaǵalaw sorawları

1. İshki resurs degenimiz ne
2. Sırttan kirgen sózler qaraqalpaq tili leksikasında qanday orın iyeleydi.
3. Sózlik quram degenimiz ne
4. Sózlik quram menen sózlik qor, olardıń parqın túsindiri

Dialektizmler, ulıwma xalıqlıq leksika.

Jobası

- Q. Belgili bir aymaqa tán sózler
2. Ádebiy til hám dialektler
3. Dialektlerdiń klassifikatsiyalanıwı
4. Dialektologiyalıq karta, dialektologiyalıq atlas.
5. Ulıwma xalıqlıq leksika hám onda qollanılatuǵın sózler

Tayanış túsinipleri. Dialektizm, govor, awıspalı dialektler, dialektologiyalıq karta

Sorawlar

1. Dialekt degenimiz ne
2. Dialekt sózlerdi ádebiy til leksikasınan qalay ayıramız
3. Qarapayım leksika menen ulıwma xalıqlıq leksianıń ayımashılıǵı.
4. Dialektologiyalıq karta degenimiz ne

Tapsırmalar

1. Dialektologiya pániniń maqseti ne, túsiniǵizdi jazıń
- 2 Arqa hám qubla dialektlerinde qollanılǵan sózlerdiń fonetialıq ayırmashılıqların túsindirip beriń.
3. Dialektologiyalıq karta sızın hám onda kórsetilgen punktlerge qarap sol aymaqta qollanılǵan sózlerdi kórsetip beriń

Qaraqalpaq tili frazeologizmleriniń dúzilisi jaǵınan

Tayanış túsinipler.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń dúzilisi jaǵınan túrlerge bóliniwi. Sóz dizbegi túrindegi frazeologizmler. Gáp túrindegi frazeologizmler. Jay gáp hám qospa gáp túrindegi frazeologizmler.

Jumıs túrleri

1. Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń dúzilisi jaǵınan túrlerin mısallar menen túsindirip beriń.
2. Kórkem shıǵarmalardan, frazeologiyalıq sózliklerden sóz dizbegi formasındaǵı frazeologizmlerge mısallar tabıń. Olarǵa forması jaǵınan sıpatlama beriń.
3. Jay gáp túrindegi frazeologizmler menen qospa gáp túrindegi frazeologizmlerdiń ózgesheliklerin mısallar menen túsindirip beriń.
4. Frazeologiyalıq sózliklerden eki komponentli, úsh komponentli hám kóp komponentli frazeologizmlerdi dápterlerińizge ayırıp jazıń hám olarǵa sıpatlama beriń.

3-ÁMELIY. MORFEMIKA. MORFEMA HÁM ONIŇ TÚRLERI.

1. Morfemika
2. SózdiŇ morfemaliq qurilisi
3. Morfema túsinigi. Allomorf. Morf.
4. Túbir hám affikslik morfema
5. Túbirles sózler

Tayanish sózler: morfemika, morfema, morf, allomorf, morftiŇ varianti, morftiŇ reŇkleri, túbir morfema, affks morfema, túbirles sózler.

Qadaǵalaw sorawlari: Morfema ne haqqındaǵı ilim? Morfema, morf, allmorf degen ne? MorftiŇ varianti menen morftiŇ reŇkiniŇ ózgesheligi qanday? Túbir, túbirles sózler degen ne? Affikslik morfemaniŇ ayirmashiligi qanday?

Ádebiyatlar: 1. M.Qudaybergenov Qaraqalpaq til morfemikasi N., 2001 2. M.Qudaybergenov Qaraqalpaq tilinde submorflar hám olardıń túrleri «Ilim hám jámiyet» N2-3, 2004, 55-58 betler

1. Affikslik morfema. Affiks
2. Ornina, mánisi hám xizmetine qaray túrleri
3. Xizmetine qaray túrleri
4. Affiksoidlar.

Tayanish sózler: Affikslik morfema, affiks, suffiks, postfiks, fleksiya, interfiks, infiks, tsirkumfiks, affiksoid, prefiks, sóz jasawshi morfema, sóz ózgertiwshi morfema, forma jasawshi morfema, grammatikalıq emes morfemalar, grammatikalıq morfema, regulyar morfemalar, regulyar emes morfemalar.

Qadaǵalaw sorawlari: Affikslik morfemalar degen ne? qanday túrleri bar? Qaraqalpaq tilinde qanday affiksoidlar bar? Suffiks degen ne? Postfiks degen ne? Fleksiya degen ne? AffikstiŇ qanday túrleri bar?

Ádebiyatlar: 1. M.Qudaybergenov Qaraqalpaq til morfemikasi N., 2001 2. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniŇ grammatikasi (Sóz jasaliw hám morfologiya) N., 1994

Affiks morfemalardıń semantikasi

Joba:

1. Struktura-semantikaliq qatnaslar. Tipleri
2. Morfemikalıq omonimiya
3. Morfemikalıq sinonimiya
4. Morfemikalıq antonimiya
5. Morfemalardıǵı monosemiya, polisemiya.

Tayanish sózler: omonim morfema, sinonim morfema, antonim morfema, monosemiya, polisemiya.

Qadaǵalaw sorawlari: Morfemikalıq omonimiya degen ne? Morfemikalıq qatnaslardıń tipleri qanday? Morfemikalıq sinonimiya degen ne? Morfemikalıq antonimiya degen ne? Qanday omonimiyalıq morfemalar bar? Qanday sinonimiyalıq morfemalar bar? Qanday antonimiyalıq morfemalar bar?

Sóz jasalıw procesindegi qubılıslar.

Joba:

1. Sóz jasaw usılların anıqlaw haqında
2. Affiksatsiya, sóz qosılıw, sóz qosılıw hám affiksatsiya.
3. leksika-semantikaliq, leksika-sintaksislik.

Tayanish sózler: Affiksatsiya, sóz qosılıw, sóz qosılıw hám affiksatsiya, abverbializatsiya, leksika-semantikaliq usıl, leksika-sintaksislik usıl, substantivatsiya. Ad`ektivatsiya. Adverbializatsiya. Deleksikkalizatsiya, lekiska-sintaksislik. Leksikalizatsiya

Qadaǵalaw sorawlari: Qanday sóz jasaw usılları bar? Morfemaliq usılda hám morfemaliq emes usılda sózler qalay jasaladı? Ayırmashılıǵı need? Sóz qosılıw usılı arqalı qalay jasaladı?

Tema: Sóz jasaw qurılısın analizlew ushin shiniǵiw

Joba:

1. Sóz jasaw qurılısı. sóz jasaw bazası. Sóz jasaw forması
2. Sóz jasaw mánisi. Sóz jasaw tipi

Tayanish sózler: Baza, sóz jasaw bazası, formant, sóz jasaw formantı, sóz jasaw mánisi, sóz jasaw tipi, motivlewshi.

Qadaǵalaw sorawlari: Sóz jasalıw qurılısı degen ne? Onıń qanday elementleri bar? Sóz jasaw bazası degen ne? Sóz jasaw formantı degen ne? ǵárezsizlik sóziniń qurılısiniń elementleri qanday? Sóz jasaw mánisi degen ne? Sóz jasaw tipleri degen ne?

Tekst 2

Adam hám tábiyat haqqında ańız.

Adamzat tábiyat penen bolǵan, yaǵniy suwıq, apatshılıq hám qiyınshılıqlar menen bolǵan úzliksiz ǵúresten sharshadı. Onıń kewline hesh nárese jaqpadı. Sonda ol Olimpke kelip: ǵWa, qudaylar. men baraqulla usılay qiyınalıp júremen be? Men hesh qashan arqayın ishıp-jep, jumsaq jerde uyqılap hám jillida jasay almayman ba? Men baraqulla bul náletiy tábiyat penen alısa beremen be?ǵ

Qudaylar adamdı esitti hám oǵan dedi: «Yaqshi, sende ne qáleseń bári boladı: saray, awqat, ishımlık, kiyim. Biraq bul ushin sen tuwılǵan jerińnen hám óziń qorǵaǵan tábiyattan bas tartıwıń kerek». Adam oylanıp turıp kelisim berdi hám wáde etilgenlerdiń bárin aldı.

Endi ol kún boyı qosıqlar ayıp, súwret saldı, yamasa mázi dem aladı. Biraq waqıt ótip Adam qayǵılı qosıqlar ayta basladı. Ol óz kózleriniń zatlardı kórse de, sulıwlıqtı kórmey atırǵanın, qulaqları seslerdi esitse de, júregi namanı esitpey atırǵanı, tili sóz sóylese de, júregi sóz esitpey atırǵanın sezdi.

Adam óziniń ruwxın ózi óltirip atırǵanın túsindi. Terektiń tamirsiz quwraǵanıday, Adamnıń ruwxı da tuwǵan jersiz quwraydı. Sonda ol ózin qorshap turǵan saraydıń diywalına ózin urıp, samalǵa aynaldı. Sóytip atızlarǵa,

toǵaylarǵa, dár`yalarǵa uship ketti. Sebebi olarsız júrek soqir, gereń hám gún bolip qaladi.

Waziypa: Tekstti tallaw

Kórkem shıǵarmalardan dórendi sózlerge misallar toplaw

Tekst

Háyyiw!

Háyyiw! Seni dúnyada tuńǵısh mártebe qaysi ana aytti eken? Sózlerińizdi jazǵan seniń qaysi bir shayir, baslanǵanıń qaysi zamana, ya seni uzaq tún aytqandaǵı ananıń maqseti, tek nárestesin uyqlatiw ǵana ma? Ya nárestesine jaqsi ulli tilekler tilep atir ma? Dúnyada náreste tuwilǵan úy bolsa boldi, biyiqtiyar bul qásiyetli, saza jańǵıra baslaydi hám bala da, ana da, tábiyattıń ózi de shiyrin arziw-ármanlar tunǵiyıǵına súngiydi.

Háyyiwde biz hátte qiyalimizǵa da keltirmegen basqa bir tuyǵı hám kiyeli qúdiret bar!

Ráziya, Rábiya, Gúljan,-úshewi ajiralmas tuwisqan hám dos, joldas, qatar hám sirlas. Olardıń qızalaqlıq dáwirleri birge ótti. Gúljan «quwirshaq» oynayıq dese Rábiya góne kóksi shúbereklerden «bópe» jasap, Ráziya bolsa oni qolina alıp, háyyiw ayta baslaytuǵın edi. Ráziya háyyiwdi, álbette anasınıń úkelerine aytqaninan yadlap aytar edi. Biraq, bári bir óziniń qasınan da birnemeler qosilip ketedi.

Waziypa: Tekstti tallaw

Ádebiyatlar: 1. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası (Sóz jasaliw hám morfologiya) N., 1994 2. A.Bekbergenov Qaraqalpaq tilinde sózlerdiń jasaliwi N., 1979

Kórkem shıǵarmalardan túbir hám tiykar túsiniklerin anıqlań.

Tekst 4

Nawqaslanıp qalmawǵa úyreniń.

Kimde-kim uzaq jasaǵısı kelse miynet etiwı kerek. Miynet den sawliqti bekkemlep, ómirin uzaytadı. Adam qanshama miynet etip ashshi ter shıǵarsa, sonshellı denı saw, jumis islewge uqıplı boladı. Miynet adamnıń ishтейin ashadı, awqat jegizedi, jegen awqatti sińiredi.

Awqatti belgili waqıtta az bolsın, kóp bolsın, mezgili menen jegen jaqsi. Awqat shaynap, maydalap jelinse sińimli boladı. Tis-uzaq jasawdıń birden-bir quralı, sonliqtan oni puxta taza saqlaw kerek.

Dene shiniǵıwi menen shuǵillaniw bekkem den sawliqta, uzaq ómir súriwdiń eń jaqsi joli. Azanda erte turıp 15-20 minut taza hawada júrip shiniǵıw jasaǵannan soń awqatlanıw kerek.

Adamnıń den sawlıǵı jaqsi bolıwi ushin aǵarǵandı, aǵarǵan qatqan awqatti, góshli taǵamnan góre kóbirek úrdis etiw kúta paydali.

Hár bir adam óz tazalıǵına qarap juwinip turiwi, tez-tez monshaǵa túsiwi,

ózin-ózi kútiwi den sawliqtıń girewi boladı.

«Deni sawdıń jani saw»-dep ata-babalarmız biykarǵa aytpaǵan. Pataslıq keselikke alıp keledi. Tazalıq- den sawliqtıń girewi.

Adamnıń basına hár qiyli waqiyalar gezlesedi Ú qayǵı da, quwanish ta boladı. Qatti qayǵırıwǵa da, birden qatti quwaniwǵa da bolmaydı. Barlıǵına da shidamlılıq, aqıl-parasatlılıq kerek.

Adamdi tez qartaytatuǵın-ósek, ótirik, jala, ǵıybat sóz. Adamnıń janına tiyetuǵın, jaman sóz aytıwdan awlaq bolıw-jaqsı adamnıń belgisi. Onnan awlaq bolıw hár kimniń ádiwli isi.

Adamnıń uzaq jasawi ushin waqtixoshlıq, oyın-kúlki, kino teatrlarǵa bariw, sulıw tábiyat kórinisi ishinde kóbirek seyil etiw. «Mın qayǵı jıynalıp bir is pitkermes» -dep Maqtımquli durıs aytqan. Bari-joqqa qayǵıra beriwdiń hesh qanday keregi joq. Hár bir adamnıń ózin ózi tuta biliwi, ózin-ózi kúte biliwi bekkem den sawlıqlı, uzaq ómir súriwine sebepshi boladı.

Waziypa: Tekstti tallaw

4-ámeliy: Sóz shaqapları. Sózlerdiń leksika-grammatikalıq toparları. Sóz shaqapların klassifikatsiyalaw talapları

1-shınıǵıw. Sózlerdi morfemalarǵa ajıratıń, olardaǵı túbir hám kómekshi morfemalardı anıqlań.

Aǵayınshilik, aǵalıq, aǵarańlaw, aǵarbulaq, aǵarǵan, aǵarmay, aǵartıw, aǵartıwshı, adamgershilik, adamzat, adasıw, baǵshılıq, baǵındırıwshı, baǵıtlawshı, qaymaq, qaymaqlasıw, qayqaytıw, qaymıqtırıw.

2-shınıǵıw. Tómenдеgi gáplerden dórendi sózlerdi tabıń, olardıń jasalıw usılların anıqlań.

1. Tań samalı shólistanǵa jan bergendey boldı. 2. Elpip esken samal kók ala bolıp qulpı dóngen kóklerdiń, güllerden lipas kiygen baǵlardıń, shalǵın eginlerdiń shaqaların besiktey terbetedi. (J.Aymurzaev). 3. Jan-jaqqa tınıshlıq shókken. 4. Hár túrli eginlik penen güllerden ańqıp shıqqan xosh iyis hawaǵa óz tásirın tartıp atır. (A.Bekimbetov). 5. Juwazshı úyine tazadan muzlatqısh alıp kelgende, aldı menen balaları ushıp-ushıp quwandı. 6. Oyin dese keshki asın umıtatıuǵın balalardıń kúshli shawqımı kókke jayılp, qalanı uw-shuw qılıp tur. (Á.Atajanov). 7. Bul sıbır-sıbır awılǵa dem de jayılp ketti. (A.Sadıqov)

3-shınıǵıw. Tómenдеgi feyil sózlerden buyırıq meyilдеgi feyiller jasań, olardıń qatnasıwında gápler dúziń.

Juwap beriw, keliw, baslaw, tapsırıw, sóylew, turıw, kóriw, bahalaw, islew, oqıw, jazıw, sanaw, shólkemlestiriw, qızıqtırıw, qarastırıw, tazartıw, qollaw.

4-shınıǵıw. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginen sanlıq sózlerdi kóshirip jazıń, olarǵa túsiniń berini.

5-shınıǵıw. Tómenдеgi tekstten eliklewishlerdi tawıp olardı mánisine hám qurılısına qaray ajıratıń.

1. Bul Ğsıbır-sıbırĞgazetadan basqanı tán almaytuǵın hawlikpelerden basqa, óz pikiri bar adamlardıń arasında da gáp bola basladı. 2. Kárimniń bul gápine guw etip kúlki kóterildi. 3. Qızıǵı ele izinde degen soń, hámme qaytadan erbeń etip qulaǵın túristi. 4. Ayǵansha sıpayı kiriskeni menen Zuxra tarelkardı shaqurshuqır ettirip, iske julqınıp, tullanıp kiristi. 5. Awa, ózim aparıp taslayman ğoy, mashın degen qoraz, zırr ettirip aparaman da qaytaman. 6. “Má-á-á!” lep úlgergen eshkiniń kóziniń aldında uzın saplı jıltır pıshaq jalt ete qaldı. 7. İshte otırǵan Jumabaydıń quyqası juwıladı, qapı betke alań-jalań etip, bir nárseden seskengendeı qayta-qayta qaray berdi. (A.Sadıqov).

6-shınıǵıw. Omonım, sinonım, antonım morfemalı sózlerdi keltirip gápler qurań.

Úlgi: 1. Bul **kitapshanı** maǵan oqıtıwshım sawǵa etti. Waqıyanı **qısqasha** túsindirdi.

2. Ol bir nárese **aytpaqshı** bolıp ornınan turdı. Sánem dostına taǵı da kóp nárselerdi **aytajaq** edi.

3. Kómekshi morfemalar jańa sóz yamasa forma jasaw uqıplılıǵına qaray **ónimli** hám **ónimsiz** bolıp bólinedi.

7-shınıǵıw. Tómenдеgi tekstten atlıqlardı anıqlap olarǵa tallaw jasań.

1. Dúnyada “Jerenniń awzına qarap, kiygenniń sırtınan sıǵalaǵan” jaman -, dedi Tilewmurat suwıq demin alıp. 2. “Kemliktiń kemalı bardı” degendeı bizler de aqırı bir jariqqa shıǵarmız. 3. Jariq kún bizlerge de tuwra qarap, sawlesin shashar. 4. Bıraq soǵan asıǵıw kerek, zalımlardıń bul qısımınan qutılıw jolın tabıw kerek - dedi Erimbet. 5. Bul máhál Tilewmuratqa ajar enip, betine qan juwirǵanday boldı. 6.-İnim, bul aqıllardı óziń oylap taptıń ba, yamasa birewden úyrenदिńbe?. -Bul zil turmis neni úyretpeydi? Bunda bilgenlerden úyrenseń de, bilgenińdi jurtqa úyreteseń de. Másele, duryslıq, haqıyqatlıqta. (Á.Shamuratov).

8-shınıǵıw. Tómenдеgi kelbetliklerden feyillerdi jasań hám olardı qatnastırıp bir neshe gáp dúziń. Jaqsı, jaman, sulıw, biyik, kórkem, bekkem, mayda, zor, shad, qatal, quwnaq.

9-shınıǵıw. Máhál kategoriyası haqqında túsiniń berini. Máhál túrlerine gazeta betlerinen misal lar keltirip jazıń.

10-shınıǵıw. Tómenдеgi tekstten dórendi sózlerdi tawıp olardıń jasalıw usılların anıqlań.

1. Quwırdaqxanadaǵılardıń bári hayran qalısqı olarǵa qarastı. (Á.Shamuratov). 2. Sırttan topılıs baslanǵansha, olar jaw bekinislerin bılıp, qala xalqı menen til biriktirip úlgeriwi tiyis. (T.Qayıpbergenov). 3. Aldındaǵı úlken jayıwlı aq qaǵazdıń beti ayqısh-uyqısh sızıqlar menen shıjbaylanıptı. (S.Salıev). 4. Ol ákesiz óskenlikten tómenshik bolmasın degen oy menen jaqsı kiyindiretuǵın edi. 5. Jógisireme kelin, ol qızdıń sırtına qashshan-aq qanıq bolǵanbız. (K.Sultanov). 6. Úyrenshikli tóbeshigine aq tayaǵın shanıstı. (T.Qayıpbergenov)

11-shınıǵıw. Qosıq qatarlarınan kelbetliklerdi anıqlap, olarǵa tallaw jasań.

Náwpir suwın sahra shóldiń
Kirgizdi kelbet ajarın
Qaharmanı shadlı eldiń
Qızdırdı miynet maydanın

Eki boyın elge jaylaw
Qatar - qatar qalǵan tıǵız
Jaǵańa jarasqan anaw
Abat elge boldıń ırıs

Suwın pal, qırın jemisli
Áhmiyetiń artıq dárya
Baslaǵan isti jeńisli
Jeńimpaz Xalıq júrdi alǵa

Órkesh-órkesh tolqın tuwlap
Pátli aǵıs urıp jargá
Qaynawıtlap iyrim tartıp
Burqıp aqqan Ámiwdárya (B.Qayıpnazarov)

12-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń, almasıqlardı tawıp mánilik túrlerin anıqlań.

1. Kún bata bular qaytadan jolǵa shıqtı. 2. Jezdesi: “bul saparı sen-aq kabińa mine ǵoy”- dep edi, Jumabay bas tarttı. 3. Geyde sonday boladı, mirát etpese ishińnen ókpelep, renjiyseń, mirát etse onıń adamgershiligine iyip ketip, seniń onnan da úlken adamgershilik kórsetkiń kelip qaladı (A.Sadıqov). 4. Ózi aylandırǵan túrt úy. Bul úyde adam joq. (Á.Atajanov). 5. Biraq ol ózin hárwaq qosıq penen basatuǵın edi. 6. Ol barlıq qayǵı hásiretti qosıq ǵana joyadı dep oylaytuǵın edi. 7. Sonlıqtan, jurtlar onı onsha túsine bermeydi. 8. Birewler onı “kúldirgish, masqarapaz jigit” dep ǵana bahalaytuǵın edi. 9. Biraq jurttıń báriń

awzına qaqpıq bola almaysañ. (Á.Shamuratov).

13-shınıǵıw. Tekstten tirkewishlerdi tawıp, olardıń grammatikalıq mánilerin anıqlań.

1. Paraxat peshke taman jayǵasıp bolıp ójirege, zatlarǵa, tóseklerge háweslene qaradı. (Á.Atajanov). 2. Kóz áynek jóninde qayıp gáp bolmadı (T.Qayıpbergenov). 3. Tilewmurat ásten dárwaza betke qarap attı jeteledi. 4. Olardıń túrli namaǵa shın ıqlası menen sayrawı júrekti balqıtıp, tıńlaǵan sayın tıńlaǵıń keledi. (Á.Shamuratov). 5. Sol kúni jol boyı ekewi ájúk-gújik sóylesip qayttı. 6. Olardıń ne haqqında sóyleskeni tuwralı hesh kim bilmeydi. (Á.Atajanov). 7. Ol hesh nárseni túsinbegen taqılette otıra berdi. (J.Saparov). 8. Joldas házir dostı ushın qan dese qan, jan dese jan beriwge tayar edi. (K.Allambergenov).

14-shınıǵıw. Leksika-semantikalıq usılǵa túsinik berıń. Bul usıl járdeminde jasalǵan sózlerdi keltirip kórkem shıǵarmalardan 10 gáp jazıń. Úlgi:
Jamannan qash, **jaqsıǵa** jantas. (naqıl).

15-shınıǵıw. Tómendegi sózlerdi túbir hám qosımtalarǵa ajıratıń. Qosımtalardıń qanday xızmet atqarıp turǵanına túsinik berıń.

Kitapxanashı, keyingiler, kelispewshilik, alısıraq, jasalma, ústemlik, biykarshılıq, bólekleniw, erkinsiw, eritindi, jazılısıw, jazılıwshı, baǵman, baǵıwsız, belgilew, belshe, bóleniw, bólme, kúshlirek, saǵınıshlı, aqshıl, mınlaǵan, awıllas, qarastırıw.

16-shınıǵıw. Tekstten sanlıqlardı tawıp, olarǵa tolıq morfologiyalıq tallaw jasań.

1. Házirshe ekewiniń arasındaǵıusı talaslı máseleler sheshile bersin. 2. Adamnıń ruwxı túskennen soń onı qayta qáddine keltiriw eki talay is qusaydı. 3. Arzanıń bir nusqası qalalıq prokuroturaǵa da jiberilipti, Sultan bir-eki ret oǵan da juwap berip qayttı. (K.Allambergenov). 4. Tazagúl ol waqta jas 6-7 jaslarında ǵana edi. 5. Paraxat Iqlasbay menen tórtinshi klassqa qatnaǵan jılı bırıńshi ret kóristi. 6. Ol yarım saattan soń balalıǵında jalań ayaq shapqılaǵan jinshke soqpaqqa túsip júrip ketti. (Á.Atajanov). 7. Sheshesi 1914-jıldıń qısında qaytı boldı. 8. Jıl sayın plandı 150% orınlap júrgen eń tájiriyeбели jońshqa egıwshı edi. (Á.Shamuratov).

17-shınıǵıw. Tómendegi tekstten tańlaqlardı tawıp, olardıń qanday xızmet atqarıp turǵanın anıqlań.

1. Alla, bárekella, toba, gáp te, óziniń shaması da shın eken. 2. -Awa, jol bolsın, qaraǵım-ay! Bezirgen oǵan jaqtırmastan qarap qoydı. 3. - He-e-ee óyppey, sorım! Mıltıq uslawdan qorqıp júrip, dúzde júrgen kiyikti ne qılasañ. 4. Úh, bereket tapqır, qoya qoysañ-o, ańshınıń qáhárine ushiraysañ, kiyikti qoya berip seni atar, mańlayım! 5. Qudayım-ay, keń daladan basqanı mise tutpaǵan.. bul áljawaz

jániwarlarǵa qáhár otındı lawlatıp shashıp ne kórindi saǵan. 6. –Waq! -Awdanbay esik betke sekirdi. -Háy, alarólek awısh, arqan shártektiń basında. 7. Áne qalas, mına jániwarlar nayatıy aqıllı eken, jariqlıqÁ – Shúw!-dep bir baqırsań boldı jolǵa túsip kete beredi. 8. Álhabbiz, “ákeńniń may degeni toraq shıqtı”-degen bunnan artıq bolmas. (Á.Atajanov).

18-shınıǵıw. Qosıq qatarlarınan feyillerdi anıqlap, olarǵa tallaw jasań.

Qıyaldıń sharq urıp párwaz etiwi,
Kewil báhá árman shıńın gózleydi,
Adamnıń dúnyaǵa kelip ketiwi
Kúnniń shıǵıp, batıwına megzeydi.

Hesh kimnen ǵárezsiz ótedi waqıt,
Hesh nárese ornında qalmaydı qatıp,
Miyneti insanǵa baǵışlar baxıt,
Óz jolın baslaydı hár kún tań atıp

Qatarıdaǵınarday shaǵına jetip,
Qara jerge nıqlap qoyǵan qádemdi
Súttey aq kúndizdi rawshan etip,
Shuǵlası jaynatıp turǵan álemdi.

Kún óz nurı menen máńgi jaynasa
Adam isi menen jasar, álbette
Gúller izin úzbey ǵumsha baylasa
Gúl atı joǵalmas. Usı taqılette. (B.Qayıpnazarov)

19-shınıǵıw. Qospa sózlerge túsiniń berin. Olardıń túrlerine “Qaraqalpaq tiliniń orfografiyalıq sózliginen” 10 misal dan tawıp, gáp dúzin.

20-shınıǵıw. Tómendegi tekstten dánekerlerdi tawıp olardıń mánilerin anıqlań, tallaw jasań.

1. Turmıs degen mánzilde adamǵa dos ta, dushpan da gezlese beredi. 2. Bıraq men jalaqorlardan góre qayırqom hám miyriban janlardıń kópligine kámil isendim, soǵan quwandım. 3. Bul shańaraqta bayram úlken úmit jáne quwanış penen kútip alınatuǵın edi. 4. Túrinen oynap ya bolmasa, shıntlap aytıp turǵanı bilinbeydi. 5. Eger de ózleri tınıshına júirse, maǵan tiymese, olarǵa mush kóterip meniń jinim barma!. 6. Arqasına qayıs emes, al onıń ornına bir jumsaq paxta menen ısqılap atırǵanday belin búkpesten tura berdi. 7. Ol mashaqatlı hám uzaq jolda bir poezddan ekinshi poezdǵa awmasıp mindi, gá aralıqtı paroxodta basıp ótti, bazda jayaw júrip ayaǵın ǵayzatıp jer basa almay qaldı. (Á.Atajanov).

21-shınıǵıw. Tómen degi tekstten ráwishlerdi anıqlap, olarǵa tallaw jasań.

1. Ol qalay da “ózli-ózımız ǵoy!” degendey bolıp, molla Nurmanǵa kózaba urıspaqsı boldı. 2. Bırızdan soń kóz aldında olar kórinbey ketkennen keyin, baǵanaǵı waqıya esine tústi. 3. –“Quday ǵır aylandırǵandı, shır aylandıradı” degendey-, dedi Erimbet Tilewmuratqa jaqın kelip, bolmasa bir arba otındı keshe ǵana óleyin dep túsirip, endi azıraq dem alamanba dep edim. 4. -Aǵa, bunshelli ózińdi qayǵılandıra bermeÁ-dedi ol dárwazaǵa jaqın aqırǵa shamalasa berip. 5. Sál nársenge ashıwlıana bereseń, yamasa qasaqana isleyseń be?. 6. Bul ǵápke Erimbettiń túri tosattan ózgerip ketti. 7. Men saǵan bul ǵápti biykarǵa aytıp atırǵan joqpan-dedi ol taǵı da nıqlap. (Á.Shamuratov)

22-shınıǵıw. Tómen degi berilgen ǵáplerden kómekshi sózlerdi tawıp, olarǵa tallaw jasań.

1. “Warr-warr!.. Tars-turs!.. Shaqır-shuqır!”-etedi traktordıń dawısı pritsepti xoshlap. 2. Asfaltsız jolda awdań-awdań etedi. 3. Bolmasa, kishigirim ójireniń ishindey keńliktegi pritseptiń bir jerine tap más adamday shayqalańlap barıp, jalp etetuǵınına sóz joq. 4. Lekin, bul jumıs paxta punktine bırıńshi ret kelip atırǵanlarǵa ǵana usılay kórinıwı múmkin. 5. Eger oǵan tap kelegoyǵanında ǵoy, asıǵıń alshı bolar edidaǵıÁ... Bıraq onday baxıt qayda-a 6. Háttte bunday baxıtqa jetiw túwe, usı ármanniń ózi menen jasaǵanıń ózi de baxıt emishÁ.. 7. Durıs, balalıq qıyal menen ne bolsa sol baxıt bolıp sezile beriwı múmkin, negizinde olay emes. (A.Sadıqov).

23-shınıǵıw. Tómen degi tekstte berilgen ǵáplerge tolıq morfologiyalıq tallaw jasań.

1. Ayawshılıq penen jaman ırımnıń parqı aspan menen jer shelli. 2. Bıraq shól erkesi kiyiklerdi demim tawsılǵansha qorǵawǵa tayarman. Meyli, meni birewler masqaralasin, mına ǵarrı májǵún desin, báribir kiyiklerdi kózim jumılǵansha qorǵayman. 3. Garrı sóylep otırǵanda úshewi de tırp etpesten otırıp tınladı. 4. Ol jigitlerdiń túr-túsine ser salıp qarap shıqtı. Garrı ishinen quwandı hám ǵápımdı uqtı dep oyladı. 5. Qılday jińishke moynı, shiydey sıydam tuyaqları, móldiregen sulıw kózleri júregımdı qıtıqlaydı hám sonda ókingenımdı bilmey qalaman. Áne, olar naǵız shól erkesi. 6. Negizinde, bunday adamlar Ǵar-namıs dúnya-malǵa satıladıǵ dep kelte oylaydı. 7. Ol kápirimbet meni aqshaǵa satıp ala almadı. Endi balama asılıptı. 8. Qoy, qoy qoyaǵoyıń, meniń taysıpımdı jolınan taydıra almaysań. 9. Ol sózine ıqrarlı, erkine berk adam. 10. Onnan qalsa haqıyqatlıq shólge qumǵa, suwǵa batpaydı, altınday qashan da tat baspaydı. (Á.Atajanov).

24-shınıǵıw. Feyildiń dáreje kategoriyasına túsinik beriń. Kórkem shıǵarmalardan feyil dárejeleriniń hár bir túrine 5 mısaldan keltirip jazıń.

25-shinóiw. Tómendegi tekstten seplik jalǵawlı sózlerdi tawıp, olardıń gramatikalıq mánilerin anıqlań.

1. Zarımbet esik bettegi mushta paqsaǵa súyenip turdı. 2. Ójirede besik toydıń dúbiri shıntlap háwijge mınıp, qatın-qalashlar ózlerin umıtıp baqırısıp atırǵanda esik ashıldı. 3. Qapı jabılǵanda tabaldırıq túbinde jerdiń jarıǵınan shıqqanday arıq militsioner payda boldı. 4. Ol qızların qıyaǵa qondırıp, balaların úylendirip, endi birotala mashqaladan qutılǵan shıǵarman dep oylaǵan edi, joq, olay emes eken, bul jaqtı dúnyanıń, bul ómirdiń mashqalası adam balası qara jerge kirgenshe tawsılmaıdı eken. 5. Qalanıń góne tamları qulaǵarda qalıp, birazdan keyin qalıń japıraqların tógip, uzun talları sıydamlanıp qalǵan tutzarǵa aralastı. (Á. Atajanov).

5-ÁMELIY. SINTAKSISTI OQÍTÍW USÍLLARÍ

Jay gáplerdi tallaw tártibi

1. Gáptiń mazmunı boyınsha túrleri (xabar, soraw, úndew, buyriq). Hár bir gátiń mazmunı hám grammatikalıq ózgeshelikleri.

2. Gáptiń bas aǵzalarınıń qatnasına qaray túrleri (bir bas aǵzalı hám eki bas aǵzalı): baslawish quramı hám bayanlawish quramı.

3. Gáptiń grammatikalıq tiykarı.

4. Ekinshi dárejeli aǵzalardıń qatnasına qaray túrleri (keneytilgen hám keńeytilmegen).

5. Gápti dúziwdegi zárúr aǵzalardıń qatnasına qaray túrleri (tolıq hám tolıq emes gápler, tolıq emes gáplerdiń túrleri).

6. Gáptiń modallıqqa qatnasına qaray túrleri: bolimli (tastiyıqlanıwshi), bolimsiz (biykarlawshi).

7. Gapte sintaksislik baylanısqa tuspeytuǵın qaratpa há kiris aǵzalar, kiris gápler.

8. Gápтеги айырылған, биргелікпелі хám кеңейтилген аǵзаларды анықлау.
9. Irkilis belgileri.

Jay gáplerdi tallaw úlgisi

1. Arqadan janǵa jaǵimli salqın samal esip tur.

Xabar gáp, xabar mazmunında aytilǵan.

Eki bas aǵzalı gáp: baslawish – samal, bayanlawish – esip tur.

Baslawish quramı – janǵa jaǵimli salqın samal; bayanlawish quramı – arqadan esip tur, arqadan – pútin gápke qatnasli determinant aǵza.

Grammatikalıq tiykarı – samal esip tur.

Keńeytilgen gáp, gapte ekinshi dárejeli aǵzalar, arqadan – pisiqlawish, janǵa jaǵimli salqın – anıqlawish qatnasqan.

Tolıq gáp, bolimli (tastiyıqlawshi) gáp, is-hárekettiń orinlanǵanı– esip tur bolimli feyili menen ańlatılǵan.

Gápte qaratpa, kiris aǵzalar joq. Gáptiń xabar gáp bolıwına baylanıslı noqat belgisi qoyılǵan.

Bahalaw kórsetkishleri

Topar	Temaniń sheshimi (1,2)	Túsindirıwı (anıqlıq tásirliǵı) (1,2)	Topardıń iskerliǵı (0,6)	Jámi ballar (3,0)	Baha
1					
2					
3					

Insert usılı

İnsert- bul bilimdi tereńnen iyelewine tásir etetuǵın pedagogikalıq usıl. Berilgen tapsırmalardı oqıp shıǵadı, bir-birine járdem beredi.

Jazba dástanlardıń tekstlerin ayırıwda tómendegi belgiler arqalı pikirleri anıqlanadı:

(B) – men bilgen nárseni tastıqladım.

(+) – jańa maǵlıwmat.

(-) – men bilgen nársenge qarama-qarsı.

(?) – meni oylandıradı.

Insert tablicası

Túsinikler	V	+	-	?
Sóz jasalıw				
Sóz shaqapları				
Sóz dizbekleri				
Gáp hám oniń túrlerin oqıtıw				

Pikirlesiwge qatnasıwshılardıǵa esletpe

1. Pikirlesiw barısında mashqalanısheshiwden ibarat.
2. Kóp sóylemesten basqalardıń gápine itibar ber.
3. Maqsetke erisiw ushın tereń pikirlegen halda juwap beriń.
4. Qarsılaslardıń jaǵdayın úyrenip, olardıǵa húrmet penen qatnas jasa.
5. Qarsılaslardıń tárepinen ayılǵan pikirlerge sın hám dıqqatlı qatnas jasa.

Mashqalalı sabaqtıń bólimleri

Baslawshı-barlıq wazıypanı ózine aladı. Pikirlesiw basqıshların basqarıp juwaplardıń durıslıǵın tekseredi, qollanǵan terminlerdi anıqlaw, qatnaslardı durıs qollanıw hám basqalar.

Pikir bildiriwshi- topardaǵı bayanatlardıń baǵdarı boyınsha tolıq bahalaw, ilimiy tárepi, tasirliligi, máselelerdiń anıqlıǵı, juwmaqlardıń durıslılıǵı kórsetiledi.

Qarsılası-qabıl etilgen prezentaciya ortasında qarsılasıw barısın rawajlandıradı. Ol tek lekciyanıń tiykarǵı jaǵdayın sınaǵa alıw emes, sonıń menen birge onıń aytqan pikirlerinen qáteler tabıw, óziniń pikirlerin usınıs etiwı múmkin.

Ekspert-barlıq pikirlesıwdı baqlap, islengen juwmaqlardı, usınıslardı bahalaydı.

Pikirlesiw reglamentin ótkeriw tártibi

1. Baslawshı lekciya teması hám bayanatshılardı aytıp ótedi.
2. Bayanat 5 minut dawam etedi.
3. Pikir bildiriwshi 2 minut.
4. Qarsılas- bayanat teması boyınsha 1-3 pikir bildiredi
5. Ulıma juumaq 5-10 minut

Tekseriw diktantın tómendegishe jobalastırıwǵa boladı'

1. Sabaqtıń teması Qospa atlıqlar hám olardıń jazılıwı.
2. Sabaqtıń maqseti Oqıwshılardıń qospa atlıqlar hám olardıń jazılıwı boyınsha bilim hám kónlikpelerin tekseriw.

3. Sabaqtı qurallandırırw'

Diktantlar toplamı. M. Dáwletov, E. Dáwenov. Qaraqalpaq tiliniń imla sózligi. Nókis, «Bilim», 1997. Paxratdinov Q., Seytnazarova İ. Qospa sózlerdiń orfografiyalıq sózligi. Nókis, 2005.

4. Sabaqtı shólkemlestiriw. Jazıw qurallarınıń tayarlıǵın anıqlaw, oqıwshılardıń dıqqatın sabaqqa awdarıw.

5. Diktanttıń tekstin tolıq hám tásirli oqıw, ondaǵı túsiniksiz sózlerdi túsendiriw, oqıwshılardıń sorawına juwap beriw.

6. Diktanttıń tekstindegi gáplerdi ayırıp oqıp, hár bir bólegin, sóz hám sóz dizbegin eki márte aytıp jazdırıw

7. Diktanttıń tekstin qayta oqıw.

8. Jazılǵan diktanttı oqıwshılardıń óz betinshe kózden ótkerip shıǵıwı menen jıynap alınıwı.

9. Oqıwshılardıń sorawları boyınsha ayırım sózlerdiń jazılıwın túsendiriw.

10. Úyge tapsırma beriw.

Tákirarlaw sabaǵınıń mazmunı

Bul sabaq tipii mektep turmısında uzaq waqıtlardan berli háreketshen qollanılıp kiyatırǵan hám barlıq pánler ushın zárúrli sabaq túrinen esaplanadı. Baǵdarlamada berilgen hár bólimdi, bapları hám Jazıwshı dóretpelerin ótip bolǵannan soń tákirarlaw sabaǵı ótıledi. Sabaqtıń maqseti: qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha burında ótilgen materiallardı oqıwshılar jáne de eske túseriw bolıp esaplanadı.

Sabaqtı ótkeriw metodikası tómendegilerden ibarat.

- Sabaqtı ótkeriw ushın pán muǵallimi jaqsı tayarlıqlar kórip shıǵadı;
- Sabaqtıń jobası hám ótiw usılları islenip shıǵıladı;
- Oqıwshılardıń ótilgen materiallar boyınsha sorawlar beriledi;

- Oqıwshılar jańa temanıtúsindiriw barısında sorawlar átirapında juwap beredi hám olardıń juwapları muǵallım tárepinen bahalanadı;
- Sabaqtı juwmaqlaw maqsetinde muǵallımniń sózi boladı; Oqıwshılardıǵa ótilgen sabaq boyınsha tapsırma beredi;

Oqıwshılardıń bilimin hám kónligiwin tekserip kóriw sabaǵınıń mazmunı.

Bul sabaq túri mektep, kolledj hám akademiyalıq liceylerde qaraqalpaq tili boyınsha oqıwshılardıń alǵan bilimlerin tekserip kóriw maqsetinde ótkeriledi. Baǵdarlama berilgen oqıwshılardıń jazba til kónlikpelerin jetilistiriw maqsetinde qollanılatuǵın materiallar hám saatlar esabınan ámelge asadı.

5-9-klasslarda oqıwshılardan qaraqalpaq tili baǵdarlamasında diktant jumısların ótkeriw maqsetinde saatlar ajratılǵan. Bul jazba jumıs túrleri oqıwshılardıń bilimin hám kónligiwin tekserip kóriw sabaǵı arqalı ótilei.

Sabaqtıń jobası mınalardan ibarat: shólkemlestiriw, máseleni anıqlaw, sınaq tapsırmaların bólistiriw, bilim dárejesin anıqlaw, ulıwmalastırıwdan ibarat.

Tákirarlaw sabaǵınıń jobası

1. Sabaqtıń teması.
2. Sabaqtıń maqseti.
3. Sabaqtıń tipii.
4. Oqıw-oqıtıw metodları.
5. Sabaqtı qurallandıırıw.
6. Sabaqtıń barısı.

1. Shólkemlestiriw. Oqıwshılardı nábetshe arqalı barlaw, klasstıń sabaqqa tayarlıǵın kózden ótkeriw, oqıwshılardıń dıqqatın sabaqqa baǵdarlaw;

2. Jańa tema: Tákirarlaw. Onıń maqseti, wazıypaları, islew jolların túsindiriw, tákirarlawǵa tiyisli materiallardı sorawlar tiykarında gúrrińlesiw, oqıwshılardıǵa ózinshe islewine jumıs beriw, oqıwshılardıń jumıs islew barısın qadaǵalaw, ózbetinshe islegen jumısların tallaw, gúrrińler ótkeriw, oqıwshılardıń islegen jumısın juwmaqlawdan ibarat.

3. Úyge tapsırma beriw. Úyge beriletuǵın tapsırmanıń maqseti, islew jolların mısallar menen túsindiriw, jumıstıń túri, kólemin kórsetiw, tákirarlaw sabaǵına juwmaq jasaw. (Bunda muǵallım sabaqtıń aldına qoyǵan maqseti, ne edi? Ol ústinde qanday jumıslar islendi? Kimler qalay qatnastı? degen soraw ústinde qısqa gúrriń ótkeredi).

Vizual materiallar

Kórsetpe qurallardıń túrleri

1. Texnikalıq kórsetpe qurallar

2. Grafikalıq kórsetpeli qurallar
3. Sızılmalar boyınsha paydalanılatuǵın kórsetpe qurallar
4. Diopozitivlik kórsetpe qurallar
5. Esitiw boyınsha alıp barılatuǵın kórsetpe qurallar

Qaraqalpaq tilin oqıtıwda kórsetpelilik principi

Qaraqalpaq tilin oqıtıwda kórsetpelilik principi oqıw barısınıń sanasın arttıradı. Oqıwshılardıń temaǵa tez túsiniw alıwǵa múmkinshilik jaratadı.

Qaraqalpaq tili boyınsha úyrenilip atırǵan temanıń mazmunına sáykes materiallardan ónimli hám durıs paydalanıw, oqıwshılardıń úyrenip atırǵan oqıw materialına bolǵan qızıǵıwshılıǵı arttıradı.

Qaraqalpaq tili sabaǵında kórsetpelilikniń nátiyjesi bolıwı ushın, birinshiden qollanılıp atırǵan kórsetpeli qurallar arqalı klass oqıwshılarınıń jas ózgesheligine hám ulıwma tayarlıǵına, sapasına say kelıwı lazım. Ekinshiden paydalanıp atırǵan kórsetpeli qurallar ótiletuǵın sabaqtıń mazmunın ashıp berıwı hám durıs tańlanıp berilıwı kerek.

Kórsetpeli qurallar klassifikaciyası

1. Grafikalıq kórsetpeli qurallar: sızılmalar, diagramma, sxema, grafikalıq qurallar
2. Súwretli kórsetpeli qurallar: foto súwret, diafilm, dianozivler hám dawıssız kinofilmler.
3. Esitiw kórsetpeli qurallar: gramplastikalar, magnit plėnkasına jazılǵan kórkem oqıw úlgeri.

Dóńgelek stol metodi

Bul metod jazba túrde ótkeriledi. Oqıwshılar kishi toparlarǵa bólinedi. Hárbir toparǵa soraw berilip, bul sorawǵa hárbir oqıwshı óziniń ruchkasında gezekpe-gezek juwapların jazadı. Birinshi qatnasıwshınıń pikirine ózleriniń qosımsha pikirlerin jazıp baradı. Mısalı: «Gáp aǵzaları» temasın ótip bolǵan soń oqıwshılardıń túsiniwlerin anıqlaw ushın oqıwshılardı bes toparǵa bólemiz. Hárbir toparǵa bir gáp aǵzası haqqında pikirlerin jazıwdı tapsıramız.

1. Baslawısh ne ushın gáptiń bas aǵzası, onıń óz gesheligi qanday?
2. Bayanlawısh ne ushın atawısh hám feyil bayanlawıshqa bólinedi?
3. Tuwra tolıqlawıshtıń jalǵawlı hám jalǵawsız qollanıwınıń parqı nede?
4. Anıqlawıshtıń gáptegi xızmeti qanday?
5. Pısıqlawıshtıń gáptegi xızmeti hám tolıqlawıshstan ayırmashılıǵı qanday?

Hámme oqıwshılar óz juwapların jazıp bolǵan soń, juwaplar talqılanadı, natuwrı juwaplar óshiriledi, durıs juwaptıń sońına qarap oqıwshınıń bilimlerine baha beriledi. Bul metodtı tek jazba túrde emes, awızeki túrde de ótkeriw múmkin.

PSMU texnologiyası

Biz qaraqalpaq tili sabaqlıqlarında PSMU texnologiyasını da paydalansaq boladı. Bul texnologiya problemalı máselelerdi sheshiwde, diskussiya ótkeriwde, uluwmalastırıw sabaqlarında yaki oqıw rejesi tiykarında birer bólim úyrenilip bolıngannan soń qollanıwı múmkin. Bul texnologiya oqıwshılardı óz pikirini qorǵawǵa, erkin pikirlew hám óz pikirini basqalarǵa ótkeriwge, ashıq túrde tartısıwǵa, sonıń menen bir qatarda oqıwshılardı oqıw procesinde iyelegen bilimlerin talqılawǵa úyretedi. Bul texnologiya oqıwshılardı tarqatılǵan ápiwayı qaǵazǵa óz pikirlerin anıq hám qısqa túrde jazıw, tastıyıqlawshı dáliller yaki biykarlawshı pikirlerdi bayanlawǵa járdem beredi.

PSMU texnologiya bir neshe basqışta ótkeriledi.

1-basqış:

Oqıtıwshı oqıwshılar menen birge diskussiya temasın yaki talqılanıw kerek bolǵan problemanı, yaki úyrenilgen bólimdi belgilep aladı. Máselen, «Qospa gáplerdiń jay gáplerden ózgesheligi nede?» degen soraw dógereginde ótkersek boladı.

Oqıtıwshı sabaqta dáslep hár bir oqıwshı jeke túrde islewi, keyin bolsa kishi toparlarda islewi hám sabaqtıń aqırında jámáát bolıp islew haqqında oqıwshılardı maǵlıwmat beredi. Sabaq dawamında hár bir oqıwshı óz pikirini erkin hám tolıq túrde aytıp beretuǵınlıǵın eskertip ótedi.

2-basqış:

Hár bir oqıwshı ǵa PSMU texnologiyasınıń 4-basqıştı jazılǵan qaǵazlar tarqatıladı:

P – pikirinińdi bayanlań.

S – pikirinizge sebep kórsetiń.

M – kórsetilgen sebebinizdi mısallar menen dálilleń.

U – pikirinińdi uluwmalastırıń.

Biz bul texnologiyaniń qaraqalpaq tili sabaqlarında qollanıw boyınsha mısallar keltiremiz. Student pikirini tómendegishe bayanlawı múmkin.

P – pikirinińdi bayanlań. Mısalı: Qospa gápler eki yamasa bir neshe jay gáplerdiń mánilik, grammatikalıq baylanısınan dúziledi. Qospa gápler bir neshe jay gáplerden dúzilip bir pútin oy-pikirdi bildiredi. Jay gápler tek bir predikativlik birlikten dúziledi. Qospa gápler jay gáplerden dúzilisi, mazmunı hám intonaciyası menen ajıraladı. Dúzilisi bir neshe sózden bolǵan gápler qospa gáp bola bermeydi. Eki sózden de qospa gáp bolıwı múmkin. Sebebi qospa gápler tómendegi belgileri menen jay gáplerden óz geshelenedi.

S – pikirinizge sebep kórsetiń. Qospa gápler keminde eki jay gápten dúziledi, hár bir jay gáptiń baslawısh hám bayanlawıshı arasında predikativlik qatnas boladı. Jay gápler mazmunı jaǵınan waqıt, keńislik hám is-háreketke qatnası boyınsha baylanısıp keledi. Jay gápleriniń arasında intonaciyalıq jigi boladı.

M – kórsetken sebebinizdi dálillep misal keltiriń. Mısalı: Ótken jıldıń maysa shóbin pıtırlatıp basıp, keń jazıqta jeke torı atlı kiyatır. Bıyl suw mol

bolǵanlıqtan, eginler de nayatıy zor boldı.

Birinshi gáp jay gáp, ayırımlanǵan feyil toplamlı jay gáp, oy-pikir bir baslawıshqa (subyektke) tiyisli – jeke torı atlı, bir oy-pikir bayanlanǵan.

Ekinshi gáp qospa gáp, eki jay gápten dúzilgen. Eki jay gáp sebeplik qatnasta baylanısqa, hárbir jay gáp óziniń baslawısh hám bayanlawısh arasında predikativlik qatnasqa iye, birewi bas gáp (yeginler de nayatıy zor boldı), ekinshisi baǵınıńqı gáp (Bıyıl suw mol bolǵanlıqtan), arasında qısqa pawza islengen.

U– pikirinińizdi uluwmalastırın. Demek, qospa gápler oy-pikirdi bildiriwdegi óz gesheliklerine, hárbir jay gápte pikir tıyanaqlıǵınıń bolıwına, jay gápler arasındaǵı mánilik, grammatikalıq hám intonaciyalıq baylanıstıń bolıwına qaray jay gáplerden ajıraladı.

Hárbir oqıwshı jeke túrde tarqatılǵan qaǵazdaǵı jeke túrde tarqatılǵan qaǵazdaǵı PSMUdın 4 basqıshın óz pikirlerin jazba túrde bayanlaw arqalı tolıqtıradı.

3-basqısh:

– hárbir tınlawshı óz qaǵazların tolıqtırıp bolǵan soń, oqıtıwshı olardıń kishi toparlarǵa bóliniwın ótinish etedi yaki túrli toparlarǵa bóliw usıllarınan paydalanǵan halda oqıwshılardı (student) kishi toparlarga ajıratadı;

– oqıtıwshı hárbir toparǵa PSMU texnologiyasınıń 4 basqıshlı jazılǵan úlken formattaǵı qaǵazlardı tarqatadı;

– oqıtıwshı kishi toparlarǵa hárbir jazılǵan qaǵazlardaǵı pikir hám dálillerdi úlken formattaǵı qaǵazǵa uluwmalastırılǵan túrde 4 basqısh boyınsha Jazıwın aytadı.

4-basqısh:

– kishi toparlarda dáslep hárbir oqıwshı ózi jazǵan hárbir basqıshtaǵı pikirleri menen topar aǵzaların tanıstırıp ótedi. Topar aǵzalarınıń barlıq pikirleri úyrenilgenen soń kishi topar aǵzaları olardı uluwmalastırıwǵa kirisedi;

– topar aǵzaları PSMUdın 4 basqıshınıń hárbiri boyınsha uluwmalastırıp onı jaqlap shıǵıwǵa tayarlıq kóredi;

– pikirlerdi uluwmalastırıw waqtında hárbir oqıwshı óz pikirlerin jaqlawı, dálillewi múmkin.

5-basqısh:

– kishi toparlar uluwmalastırǵan pikirlerin qorǵaydı, topar basshısı hárbir basqıshın jeke oqıydı. Bazı bólimlerin dálillewi, yaǵnıy topardıń ne ushın bul pikrige kelgenin aytıp ótıwı múmkin.

6-basqısh:

– oqıtıwshı sabaqqa juwmaq jasaydı, bildirilgen pikirlerge óz qatnasın bildiredi. Tómendegi sorawlardı oqıwshı larǵa beredi.

Bul sabaqta nelerdi bilip aldınız hám nelerdi úyrendinińiz?

Bul texnologiyasabaqta qollanıw qanday nátiyje beredi?

Solay etip, qaraqalpaq tili muǵallimi oqıwshı larǵa yaki studentlerge tıyanaqlı

bilim beriwde, teoriyalıq materialdı túsindiriwde temaǵa sáykes metodlardı durıs tańlay bılıwı kerek. Bul ushın oqıtıwshı óz qánigeligi boyınsha lingvistikalıq túsiniqlerdi hár tárepleme iyelegen bolıwı, materialdı túsindiriw usılın tereń bılıwı lazım.

Insert metodi

❖ Insert strategiyasın qollanıw sabaq barısında berilip atırǵan materialdı studentlerdiń ózlestirgenligin interaktiv belgiler sistemasın paydalanıw járdeminde anıqlaw ushın qollanıladı. Bul strategiyanıqollanıw studentlerde tekst penen jumıs islewdiń nátiyjeligin, oylanıp oqıwdı, ótken material menen jańanıń baylanısın kórsetiw uqıplılıǵın arttıradı.

❖ Insert strategiyasınıń belgiler sisteması tómendegishe kóriniske iye bolıwı shárt: «V» – belgisi studentler burın bilgen mazmunǵa qoyıladı.

❖ «-» – (minuC) belgisi studentlerdiń alǵan maǵlıwmatı, alǵan bilimlerine qarsı mazmunǵa qoyıladı.

❖ «+» – (plyuC) belgisi studentler ushın jańa bolǵan mazmunǵa qoyıladı.

❖ «?» – (soraw) belgi studentler ushın túsiniksiz, qosımsha maǵlıwmattı talap etetuǵın mazmunǵa qoyıladı.

❖ Insert strategiyasın qollanǵanda birinshi adım retinde kórsetilgen tema boyınsha «miyge hújim» júrgiziledi, ekinshi adım retinde berilgen mazmundı belgilerdi qollanıw járdeminde individual oqıw talap etiledi, úshinde adım retinde «miyge hújim» tiykarında alınǵan nátiyjeni oqıw tiykarında alınǵan mazmun menen baylanısta talqılanadı, tórtinshi adım retinde alınǵan maǵlıwmattı «Insert» tablicası túrinde sistemalastırıw kerek.

Insert tablicası

V	+	-	?

Insert metodın qollanıw boyınsha metodikalıq kórsetpeler

Bul metodtıń mazmunı oqıw procesinde oqıw materiallarınıń hárbir abzacın (úzindisin) bahalaw hám nátiyjelerdi qálem menen belgilep barıwdan ibarat. Ol tómendegishe orınlanadı: Oqıw materiallarınıń shetindegi ashıq orınǵa «V» belgisin qoyıń, eger oqıǵan nárseniń sizge burınnan málim yamasa oyınızǵa sáykes kelse: «-» belgisin, eger oqıǵan nárseniń siziń oyınızǵa yamasa burınnan bilgenińizge, bilimińizge qayshı kelse, al «+» belgisi oqıǵan nárseler sizge jańalıq bolǵanda qoyıladı. «?» belgisi oqıp atırǵan materialınıń túsiniksiz yamasa usı máselede anıǵıraq maǵlıwmat alıwdı qálegen waqtınızda qoyıladı.

Solay etip, oqıw procesinde óz bilimlerińizge hám túsiniqlerińizge qarap tórt türdegi belgi qoyasız. Hárbir qatardı yamasa pikirdi belgilep barıw shárt emes. Bul belgiler arqalı siz oqıw materialı haqqındaǵı pikirińizdi bildiresiz. Nátiyjede hárbir abzacta bir yamasa onnan kóbirek belgi payda boladı. Insert metodınıń mánisi

oqıwshı lar jańa materialdı burınnan belgili yamasa jańa túsinikli, yamasa qarsı pikirdi payda etken maǵlıwmat sıpatında bahalawınan ibarat. Biliw tarawındaǵı oqıw maqsetleriniń B Blum tárepinen kórsetilgen klassifikaciyalıq aksonomiyasında (bilim, túsiniw, qollanıw, analiz, sintez, bahalaw) baha beriw aqlı xızmetiniń eń joqarı dárejesine kiritilgen. Insert metodı boyınsha hárbir abzacqa belgi qoyıw jaqsılap oylap kóriwdi talap etedi. Oqıwshılar oqıw barısında maǵlıwmattı ózlestiriwge sanalı qatnas jasawı ushın óz túsiniklerin qadaǵalap baradı. Solay etip, jańa informaciyanı óz tájiriybesi hám bilimi menen baylanıstıradı, yaǵnıy pikirleydi. Sońınan oqıwshı alınǵan informaciyanı insert tablicası járdeminde tártipke salıwı múmkin.

Bul strategiya ózlestiriw kerek bolǵan jańa tema boyınsha studenlerdiń anıq bir túsiniklerge iye ekenliklerin anıqlaw hám olarda temaǵa óz inshe analiz etiw kónlikpelerin payda etiwge xızmet etedi.

Metodtı ótkeriw tártibi:

- ❖ Kishi toparlardı dúzip, olarǵa at qoyıladı.
- ❖ Hárbir topardan ózlestiriwı rejelestirilgen temaǵa baylanıslı jazba pikir bildiriw sorıladı.
- ❖ Studentlerdiń pikir hám oylawların qaǵazǵa jazıp baradı.
- ❖ Oqıtıwshı temaniń mazmunı bayanlanǵan tekstti usınadı.

Oqıwshı lar bul tekstti hám óz leri bildirgen pikirge qanshelli uqsaslıǵı hám parqın arnawlı belgiler menen belgilep baradı.

Tákirarlaw sabaqlarında oqıwshı lardıń bilimin bahalaw usılları (Kelbetlik sóz shaqabı boyınsha)

Oqıwshılardıǵa sapalı bilim hám tárbiya beriw – hár bir muǵallimniń aldına qoyǵan eń juwapkershilikli wazıypası. Sabaqtı oqıtıw menen birge oqıwshılardıń bilimin tekserip bahalap barıw eń áhmiyetli máselelerdiń biri. Tekseriw oqıwshılardıń qaraqalpaq tilinen ótken materiallardı qanshallı dárejede ózlestirgenin biliw maqsetinde ótkeriledi. Oqıwshılardıń bilimin tekseriw-birinshiden, olardıń bilim dárejesin anıqlaw bolsa, ekinshiden, oqıwshı nıń bilimin bekkemlew.

Test oqıwshılardıń bilimin tekseriwdiń bir túri. Bul usıl oqıwshılardıń bilimin tekseriwde kóp waqıt almaydı, nátiyjesi tez málim boladı. Mekteplerde, akademiyalıq liceylerde hám kolledjlerde oqıwshılardıń bilimin tekseriw ushın test usılınan da paydalansaq boladı. Aralıq qadaǵalaw yaki sherek juwmaǵında MSTJ larda testler beriledi. Oqıwshı lardı usınday test sınavlarına tayarlaw ushın tómendegidey sınav sabaqların ótiw jaqsı nátiyje beredi.

6-klass qaraqalpaq tili sabaqlıǵında kelbetlik, onıń jasalıwı, dárejeleri, kelbetliktiń zatlasıwı temaları oqıtıladı. Bul temalar óyip bolınǵan soń tákirarlaw sabaqların tómendegidey shólkemlestiriwge boladı.

Sabaq baslanǵannan keyin ótilgen temalardı qaytalanıp, taxtaǵa bes gáp jazıladı :

- A. Mashınağa awır júk tiyelgen.
- B. Jer ele qattılaw eken.
- C. Jaqsı isi menen jaqsı.
- D. At- eń sezgir haywanlardıń biri.
- E. Qaladaǵı apasınıń úyinen kiyatırıp, túndegi waqıyanesledi.

Oqıwshılar bul gáplerdi dápterine kóshirip algannan keyin, izbe-iz 1den 13 ke shekemgi sanlardı Jazıw oqıwshılarǵa tapsırıladı.(Neshe soraw bolıwı muǵallimniń óz ine baylanıslı). Muǵallim sorawlardı oqıp, olardıń juwapları usı bes gáptiń ishinde ekenligin hám sanlar tuwrısına durıs juwap berilgen háripti belgilewin aytadı.

1. Qaysı gápte waqıt mánili atawısh sózlerden jasalǵan kelbetlik berilgen?
2. Mólsherdi bildiriwshi kelbetlik sóz berilgen qatardı tabıń?
3. Qaysı qatarda atlıqlasqan kelbetlik qollanılǵan?
4. Feyinden jasalǵan kelbetlik berilgen qatardı tabıń?
5. Salıstırw dárejeli kelbetlik berilgen qatardı tabıń?
6. Qaysı gápte worın mánili atawısh sózlerden jasalǵan kelbetlik sóz berilgen?
7. Qaysı qatarda arttırıw dárejeli kelbetlik berilgen?
8. Zat yaki is-hárekettiń artıqlıǵın bildiriwshi kelbetlik qaysı qatarda?
9. Baslawısh gáp aǵzasınıń xızmetin atqarıp kelgen atlıqlasqan kelbetlikti tabıń?
10. Qaysı qatardaǵı kelbetlik dáreje qosımtaların qabıllamaydı?
11. Qaysı qatarda atawısh sózlerden jasalǵan eki kelbetlik berilgen?
12. Qaysı qatardaǵı kelbetlik bayanlawısh xızmetin atqarıp tur?
13. Ráwısh sózden kelbetlik jasalǵan qatardı tabıń?

Oqıwshılar belgilep bolǵannan soń juwaplar oqıladı hám oqıwshılar bir-biriniń “Durıs”, “Nadurıs” juwapların tekseredi.
Juwaplar tómendegidey belgilenedi.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
F	A	D	E	B	F	E	E	D	F	F	F	D

Oqıwshılar bir-biriniń juwapların yesaplap, belgilengen ballar tiykarında bahalaydı.

- 11-13 ball- “5”
- 9-11 ball - “4”
- 7-9 ball - “3”
- 0-7 ball - “2”

Oqıwshılardıń qáte berilgen juwapları boyınsha sol materiallar tákirarlanadı hám talqılanadı. Bul sınavlardı hár bólim, hár tema juwmaqlangannan keyin ótkiziwı múmkin.

Solay etip, muǵallım tek jańa materialdı túsindiriwge ǵana emes, al oqıwshı nıń bilimin tekseriwde hám onı durıs bahalawda da úlken pedagogikalıq sheberlikke iye bolıwı kerek.

V. КЕЙСЛАР

1-keys ushın tema Dawıslı hám dawıssız fonemalardı oqıtıw

Keys-stadidiń tiyqargı maqseti: Qaraqalpaq tilindegi [k], [q], [g], [ǵ] dawıssız fonemaların talqılaw.

Kúiletuǵın nátiyjeler:

- Qaraqalpaq tilindegi dawıssız fonemalardı úyrenedi. Ayırım q, k, ǵ, g dawıssızlarınıń qásiyetin talqılaydı;
- Úyrenilip atırǵan tema boyınsha ámeliy kónlikpelerge iye boladı;
- Uyreniliwi názerde tutilǵan tema boyınsha bilimge iye boladı;
- Mashqalalı wazıypanı sheshiwde teoriyalıq bilimlerin qollaydı;
- Mashqalanı anıqlap, onı sheshiw jolların tawadı.

Keysti tabıshı sheshiw ushın oqıwshılar tómendegi bilimlerde iye bolıw kerek:

Oqıwshı biliwi kerek:

- dawıssız fonemalar haqqında teoriyalıq bilimlerde iye bolıwı;
- dawıssız fonemalardıń ózgesheliklerinen xabardar bolıwı;
- fonema hám onıń reńkleriniń parqın jaqsı biliwi kerek;

Oqıwshı ámelge asırıwı kerek:

- temanı úyrenip shıǵadı;
- mashqalanı anıqlastıradı;
- sebeplerin tabiwǵa urınadı;
- maǵlıwmatlardı kritikalıq kóz-qarastan kórip shıǵıp, erkin qarar qabıllawǵa úyrenedi;
- óziniń jeke kóz-qarasına iye bolıp, sheshim qabıllaydı;
- oqıw maǵlıwmatları menen óz betinshe isleydi;
- maǵlıwmatlardı salıstıradı, analizleydi, ulıwmalastıradı;

Keyste isletilgen maǵlıwmatlar dizimi:

Keystiń tipologiyalıq ózgesheligine qaray xarakteristikası:

Bul keystiń tiyqargı túri kabinetli bolıp, ótmishten házirge keliw rejiminde bayan etilgen. Keystiń tiyqargı obekti Qaraqalpaq tilindegi [k], [q], [g], [ǵ] dawıssız fonemalarınıń jeke fonema, yaki eki fonemanıń reńki ekenligin talqılaw. Bul keys esse túrinde jazılıp, keys tapsırmalar keltirilgen. Bul orta kólemdegi keys texnologiyası esaplanıp, ámeliy sabaqqa tiykarlangan oqıw teması boyınsha bilim hám kónlikpeler payda etiwge qaratılǵan.

Bul keysten universitetde Házirgi qaraqalpaq tili. Fonetika pánin ótiwde

paydalanıw múmkin.

Didaktikalıq maqsetine qaray keys mashqalalardı taba biliwge, olardı sheshiwge, analiz ete biliwge qaratılğan.

II.KEYS-STADI:

Qaraqalpaq tilindegi [k], [q], [g], [ǵ] dawıssız fonemaları

Qaraqalpaq tilindegi dawıssız fonemalar ortasında [k], [q], [g], [ǵ] seslerin házirgi kúnge shekem óz aldına ayırıqsha fonemalar dep esaplap hám olardıń hár birin ayırıqsha tańbalar menen tańbalap kelgen bolsaq, endi bul kóz-qarastı qayta qarap shıǵıwǵa tuwra keledi. E.Berdimuratov hám A.Dáwletovlfrdń 1970-jılı baspadan shıqqan «Házirgi qaraqalpaq tili» sabaqlıǵında bul dawıssızlardıń fonemalıq qásiyeti jóninde bılay delingen: «Dawıssızlardıń fonemalıq qásiyeti jóninde sóz bolǵanda til artı k hám g sesleri qishkene tillik q hám ǵ seslerine fonema retinde qarama-qarsı qoyıla ma, yamasa k, q sesleri k fonemasınıń, ǵ, g sesleri g fonemasınıń kombinatorlıq ottenokları ma degen soraw qoyıladı. Bunday sorawdıń tuwatıǵınıń sebebi kópshilik sózlerde k, g sesleri jıńishke dawıslılar menen, al q, ǵ sesleri juwan dawıslılar menen qońsılas bolıp jumsaladı. Usıǵan tiykarlana otırıp k, g fonemaları hár túrli fonetikalıq jaǵdayǵa baylanıslı, yaǵnıy olar juwan dawıslılar menen kelse, sáykes juwan (q, ǵ), ottenokları arqalı, al jıńishke dawıslılar menen kelse, jıńishke (k, g) ottenokları arqalı sózlerde jumsaladı dewge bolar edi. Biraq q hám ǵ sesleri juwan dawıslılar menen qońsılas jaǵdayda jumsalıwı menen birge olar k, g sesleri sıyaqlı jıńishke á dawıslı fonemasınıń aldında da jumsaladı. Mısalı: qáde, qádir, qáte, qápes, qádem, qárelı, qáste, ǵálle, ǵálet, ǵázzel t.b. Sonday-aq qaraqalpaq tilinde aktiv qollanııp júrgen kóp ǵana sırttan kirgen sózlerde k, g sesleri juwan dawıslılar menen de jumsaladı. Mısalı: Kavkaz, kanal, kamal, kazarma, gazon, galstuk t.b. Demek, q, ǵ hám k, g sesleriniń jumsalıwı fonetikalıq jaǵdayǵa, qońsılas dawıslılardıń juwan-jıńishkeligine ǵana baylanıslı emes, al tildiń dástúrine baylanıslı. Sonlıqtan q, ǵ sesleri juwan dawıslı fonemalar menen jumsalatuǵın k hám g sesleriniń ottenokları emes, al olar k, g dawıssız fonemaları sıyaqlı óz aldına dara-dara fonemalar dep sanalıwı kerek»¹. Akademik A.Dáwletovtıń soǵı baqlawlarına qaraǵanda [k], [q], [g], [ǵ] fonemaları jeke fonemalar emes, q, ǵ sesleri juwan dawıslı fonemalar menen jumsalatuǵın k hám g sesleriniń reńkleri degen pikiri bar. Bul máselege siziń pikirinińiz qanday?

Bul keysti tabıslı ámelge asırıw ushın dawıssız sesler haqqında bilim hám kónlikpelerge iye bolıw zárúr.

Keys sheshimi arqalı tómendegi nátiyjelerge erisiw múmkin:

- Ózlestirgen tema boyınsha bilimlerin bekkemlew
- Mashqalanıń hám qabıllanǵan sheshimniń durıs variantların taba biliw;
- Pikirlewin rawajlandırıw;
- Óz betinshe qarar qabıllaw kónlikpelerin rawajlandırıw;
- Tema boyınsha túsiniǵin bekkemlew .

¹ . Бердимуратов Е., Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Нөкис, 1970, 71-бет.

Dawıshlı hám dawıssız fonemalar
Ámeliy jaǵdaydı basqıshpa-basqısh analiz qılıw hám sheshiw boyınsha
oqıwshılardıǵa metodikalıq kórsetpeler.

[Q] menen [k] sesleriniń bir únsiz dawıssız fonemanıń juwan hám jıńishke reńkleri, al [g] menen [ǵ] sesleriniń bir únli dawıssız fonemanıń juwan hám jıńishke reńkleri ekenligi.

Qaraqalpaq tilindegi [q] menen [k] sesleriniń ekewi birden bir únsiz dawıssız fonemanıń juwan hám jıńishke reńkleri, al [g] menen [ǵ] sesleriniń ekewi de birden bir únli dawıssız fonemanıń juwan hám jıńishke reńkleri degen juwmaq shıǵarıwǵa sebepshi boldı. Olar artikulyaciyalıq jaqtan hár túrli sesler túrinde ayılǵan menen, yaǵnıy [q] menen [ǵ] -kishkene tillik, [k] menen [g] -til artı bolǵanı menen hám jazıwda basqa-basqa tańbalar menen tańbalanǵanı menen olardı tórt túrli fonema (k, q, g, ǵ) dep sanawǵa bolmaytuǵınına, al til artı-kishkene tillik, únsiz, jabısıńqı dawıssız [q/k] fonemasınıń juwan (q) hám jıńishke (k) reńkleri ekenine, sonday-aq birden-bir til artı - kishkene tillik, únli, jabısıńqı dawıssız ǵ/g dawıssız fonemasınıń juwan (ǵ) hám jıńishke (g) reńkleri ekenine bizde tolıq isenim payda boldı.

Qaraqalpaq tilindegi [k], [q], [g], [ǵ] dawıssız fonemalarınıń jeke fonema sıpatında qollanıwına sebepshi bolǵan halatlar:

Rus tili hám ol arqalı basqa evropa tillerinen kirgen sózler: Kavkaz, kanal, kamal, kazarma, gazon, galstuk t.b	Arab-parsı tillerinen kirgen sózler: qáde, qádir, qáte, qápes, qádem, qárelı, qáste, ǵálle, ǵálet, ǵázzel t.b.
---	--

Siz bul pikirlerge qosılasız ba? Pikirlerińizdi bildiriń hám dálilleń.

Keys-stadi tayarlawdıń kórsetpeleri

Is basqıshları	Másláhát hám usınıslar.
1. Keys hám onıń maǵlıwmatları menen tanısıw	Dáslep keys penen tanısıń. Keystede sóz etilip atırǵan mashqala ne ekenligin uǵıp alǵanǵa shekem oqıwdı dawam et.
2. Berilgen jaǵday menen tanısıw	Maǵlıwmatlardı jáne bir márte oqıp shıǵıń. Siz ushın abzal dep tabılǵan qatarlardı belgileń. Bir abzactan ekinshi abzacqa ótiwden aldın onı eki-úsh mártebe oqıp mazmunına kirip baramız. Keystegi kerekli jerlerin qálem járdeminde astın sızıp qoyıń. Mashqalalı jaǵday kórinisinde berilgen tiykarǵı túsiniń hám anıqlamalardı dıqqatıńızdı qaratıń. Bul mashqala tábiyiy tillerdi modellestiriwge keri tásir kórsetiwi múmkin. Mashqalanıń kelip shıǵıw sebeplerin kórip shıǵıń hám anıqlastırıń.

3. Mashqalalı jaǵdaydı analizlew	Tiykargı hám kishkene mashqalalargá dıqqatınızdı qaratın. Tiykargı mashqala: Qaraqalpaq tilindegi [k], [q], [g], [ǵ] dawıssız fonemaları jeke fonema ma, yamasa eki fonemanıń reńkleri me?
4. Mashqalalı jaǵdaydı sheshiw usılın hám quralların tańlaw	Bul mashqalanıń aldın alıw háreketlerin tabıw maqsetinde berilgen “Mashqalalı jaǵday” kestegin toltırıwǵa kirisin. Mashqalanı sheshiw ushın hámme jaǵdaylardı kórip shıǵın. Mashqalanıń sheshimin anıq variantlardan tańlap alın. Kestegin toltırın. Keys penen islew nátiyjelerin jazba túrde kórsetin.

“Mashqalalı jaǵday” kestegin toltırın

Mashqalalar	Mashqalalı jaǵdaydıń kelip shıǵıw sebepleri	Jaǵdaydan shıǵıp ketiw háreketleri

Keys penen islew barısın bahalaw túrleri hám kórsetkishleri

Auditoriyada n tis orınlaǵan jumısları ushın bahalaw túrleri hám kórsetkishleri	Tiykargı mashqala ajratıp alınıp, obekt anıqlanǵan mak.1.5 b.	Mashqalalı jaǵdaydıń kelip shıǵıw sebepleri anıq kórsetilgen mak.1.0 b.	Jaǵdaydan shıǵıp ketiw háreketleri anıq kórsetilgen mak.2.5 b	Jámi mak. 5 b

Auditoriyada orınlaǵan jumısları ushın bahalaw túrleri hám kórsetkishleri

Toparl ar dizimi	Topar aktiv mak. 1 ball	Maǵlıwmatlar kórgizbeli alıp shıǵıldı mak.2 ball	Juwaplar tolıq hám anıq berildi mak.3 ball	Jámi; mak.5 ball
1				
2				
3				

4.6-5.0 b. – ayrıqsha

4.5-3.6 b. – jaqsı

3.5-2.6 b. – qanaatlandırarlı

2.5 – 0 b. – qanaatlandırarsız

IV. Oqıtıwshı tárepinen keys-stadidi sheshiw hám analiz qılıw variantı

Mashqala: Tábiyy tillerdi modellestiriwde qanday kemshilikler ushırasadı?

Wazıypalar:

- Berilgen jaǵday boy’isha oqıw ádebiyatları menen tanısıp shıǵıw;
- Berilgen mashqalalı jaǵday menen tanısıp shıǵıw hám analizlew;
- Jaǵdaydaǵı mashqalalardı anıqlastırıw;

- Mashqalalı jaǵdaydaǵı túsinik hám tayanish sózler ústinde islew;
- Mashqalalı jaǵday kestesinde toltırıw hám usınıslar islep shıǵıw;
- Mashqalalı jaǵday boyınsha sheshimdi kórsetiw;

Mashqalalı jaǵdaydı sheshiw jolları

Házirgi orfografiyalıq qádeler boyınsha qáde, qáte, gálle, táǵdir túrindegi sózlerde soǵı jıńshke buwınıń tási nátiyjesinde aldınǵı buwında [q] hám [ǵ] dawıssızları menen qońsılas bolıp kelgen dawıslı sestin jıńshke [á] túrinde aytıluwı támiynlenedi degen túsinikke súylene otırıp, jazıwda á túrinde jazılıp júr. Shınında bul jerde qońsılas buwınıń keyinli tásirine qaraǵanda, yaǵnıy soǵı jıńshke buwınıń aldınǵı buwındı jıńshkertiwshi tásirine salıstırǵanda, qońsılas sestin ilgerili tási, yaǵnıy [q] hám [ǵ] juwan dawıssızlarınıń sońındaǵı dawıslı juwanlatıwshı tási kúshli bolsa kerek. Bir buwınıń qurılısında [q] hám [ǵ] dawıssız sesleri menen qońsılas bolıp kelgen hám usı dáwirge shekem jıńshke dawıslı fonema dep júrgen [á] cesi haqıyqatında [a] juwan foneması sıyaqlı akusikalıq sıpatlamaǵa iye ekenin mına eksperimental maǵlıwmatlar tolıq tastıyıqladı.

V. Keys-stadi oqıtıw texnologiyası

Oqıw sabaǵınıń texnologiyası modeli

Studentler sanı: 80	2 saat
Tema	Qaraqalpaq tilindegi [k], [q], [g], [ǵ] dawıssız fonemaları
Oqıw sabaǵınıń túri	Bilimlerde keneytiriw, tereńlestiriw, kónikpe hám qábiletlerdi dúzilistiriwge qaratılǵan ámeliy sabaq
Oqıtıw sabaǵınıń rejesi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Keys mazmunına kiriw. 2. Oqıwshılar bilimlerin aktivlestiriw maqsetinde “Blic-soraw” ótkiziw. 3. Mashqalanı hám onı sheshiw wazıypaların anıq kórsetiw. 4. “Keys-stadi”dı toparlarda sheshiw. 5. Nátiyjeler prezentasiyası hám talqılaw ótkiziw. 6. Juwmaqlawshı sheshim shıǵarıw. Erisilgen oqıw nátiyjelerine qaray oqıwshılardı bahalaw
<i>Sabaqtıń maqseti:</i> Qaraqalpaq tilindegi [k], [q], [g], [ǵ] dawıssız fonemalarınıń jeke fonema sıpatında qollanıluwına sebepshi bolǵan halatlardı anıqlaw	
<i>Pedagogikalıq wazıypalar:</i>	<i>Oqıw nátiyjeleri:</i>
- keys mazmunın ózbetinshe	- keys mazmunı menen aldınnan tanısıp

<p>úyreniw ushın tiykar jaratadı;</p> <ul style="list-style-type: none"> - Qaraqalpaq tilindegi [k], [q], [g], [ǵ] dawıssız fonemalarınń jeke fonemalar emes, q,ǵ fonemalarınń, negizi k hám g fonemalarınń juwan reńkleri ekenligin úyrenedi. - mashqalanı ajıratıp alıwǵa úyretedi, salıstırıwǵa analizlewge, ulıwmalastırıwǵa kómek beredi; - mashqalanı sheshiw boyınsha anıq háreketler izbe-izligin túsindirip beredi; - mashqalalı wazıypanı sheshiw ushın sharayat jaratadı; - sheshim tabıwǵa pikirlewine kómeklesedi 	<p>shıǵıp, jazba tayarlıq kóredi;</p> <ul style="list-style-type: none"> - [k], [q], [g], [ǵ] dawıssız fonemalarınń jeke fonemalar emes, q,ǵ fonemalarınń, negizi k hám g fonemalarınń juwan reńkleri ekenligin úyrenedi; - mashqalalı jaǵdaydı sheshiwde teoriyalıq bilimlerin qollaydı; - mashqalanı anıqlap, onı sheshiw jolların tawadı; - pikirlep sońǵı juwmaq shıǵaradı.
Oqıtıw usılları hám texnika	“Keys-stadi”, “Blic-soraw”, “Mashqalalı jaǵday” “Báseki-sáwbet”
Oqıtıw quralları:	Markerler, qaǵazlar, taxta por,
Oqıtıw túrleri	Jeke hám kishi toparlarda
Oqıtıw sharayatı	Auditoriya
Bahalaw	Awızeki, soraw-juwap, jazba,

Oqıw sabaqtıń texnologiyalıq kartası

Jumıs barısı waqtı	<i>Jumıs mazmunı</i>	
	<i>Oqıtıwshı</i>	<i>Student</i>
Tayarlıq basqıshı	<p>Temanı, jaǵday mazmunın anıqlaydı, maǵlıwmatlar beriwge tayarlıq kóredi, “keys-stadi”di rásmiylestiredi, keysti kóbeytiw mashqalasın sheshedi. Óz betinshe tayarlıq kóriwdi, adebiyatlar menen tanısıp úyreniwdi usınıs etedi</p>	<p>Tıńlaydı Túsinbegen jerlerin sorap ani;qlastıra-dı</p>
I basqısh temǵa kirisiw (10 min)	<p>1.1. Oqıw sabaǵınıń teması maqseti, wazıypaları hám kútiletuǵın nátiyjeler haqqında aytadı, áhmiyetliligine toqtalıp ótedi.</p>	Tıńlaydı
	<p>1.2. Tema boyınsha oqıwshılardıń bilimlerin aktivlestiriw maqsetinde blic soraw ótkiziledi (1-qosımsha)</p>	Sorawlarǵa juwap beredi
	<p>1.3. “Keys-stadi” wazıypasıhám onı sheshiwde ámeliy kónlikpeler payda etiw ushın teoriyalıq maǵmatlarǵa da iye bolıw kerekliklerin eskertedi. Ámeliy sabaqtıń is</p>	Tanıladı

	tártibi hám nátiyjelerdi bahalaw kórsetkishleri menen tanıstıradı. Keys mazmuni menen jaqınıraq tanısıp shıǵıw ushin oqıwshılarga tarqatpa materiallardı tarqatadı.	
II basqısh. Tiykargı (60 min)	2.1.Keys materialların talqılawdı shólkemlestiredi,dıqqattı keys penen islew qaǵıydalarına, mashqalanı sheshiw algoritmine hám wazıypanı anıqlastırıwǵa qaratadı.	Talqılaydı
	2.2.Óz betinshe úyde jazıp kelingen jaǵday talqılawın ótkiziwdi usınadı	Jaǵdaydı óz betinshe talqılaydı
	2.3. Studentlerdi úsh kishi toparga bóledi. Modellestiriw metodı boyınsha T-sxema kestesin toltırıwdı tapsıradı. (2-qosımsha)	Toparlarga bólinedi. Tapsırmalar ústinde isleydi
	2.4. Kishi toparlarda jeke tártipte islengen is nátiyjeleri talqılawdı shólkemlestiredi.Kishi toparlarda islewge járdemlesedi,qosımsha maǵlıwmatlardan paydalanıwǵa imkan jaratadı.Dıqqatların kútiletuǵın nátiyjege qaratadı.“Mashqalalı jaǵday”kestesin toltırıwdı usınıs etedi.(3-qosımsha)	Aktiv qatnasadı
	2.5. Hár bir topar tapsırmaların vatman qaǵazlarga túsirip prezentaciya jasaw kerekligin túsindiredi. Bilimlerin ulıwmalastıradı, sheshimlerge itibar qaratadı.Tapsırmalardıń orınlanıwı qay dárejede tuwrı ekenligin dıqqat penen tıńlaydı.	Topar bolıp islegen istin prezentaciyasın ótkizedi, óz ara talqılaydı, qosımshalar qıladı, bahalaydı, sheshim qabıllaydı
	2.6. Studentlerdin prezentasiyasındaǵı pikirlerin ulıwmalastıradı	Tıńlaydı
III- basqısh. juwmaq (10 min)	3.1. Is juwmaǵın jasaydı. Aktiv qatnasqan oqıwshılardı bahalaw arqalı xoshemetleydi	Esitedi anıqlaydı
	3.2. Usınılǵan mashqala sheshimlerine túsindirme beredi,jáne bir márte “Keys-stadi”dıń áhmiyetine toqtalıp ótedi	Tıńlaydı

Juwmaqlawshı sheshim:

Qaraqalpaq tilindegi usı kúnge shekem [ǵ] hám [g], sonday-aq [q] hám [k] sesleriniń hár biri basqa-basqa fonemalar retinde tanılıp kelgen bolsa, endi joqarıda ayılǵan maǵlıwmatlarǵa súyene otırıp, [q] juwan dawıslılar menen bir buwında, [k] jıńshke dawıslılar menen bir buwında jumsalatuǵın bir pútin [q/k] únsiz dawıssız fonemasınıń juwan jáne jıńshke reńkleri dep sanalıwı kerek. Al [ǵ] hám [g] sesleri de tap sonday qatnastaǵı, yaǵnıy [ǵ] juwan dawıslılar menen bir buwınıń quramında [g] jıńshke dawıslılar menen bir buwınıń quramında jumsalatuǵın bir pútin únli [ǵ/g] dawıssız fonemasınıń juwan jáne jıńshke reńkleri dep sanalıwı kerek. Solay etip, [q] menen[ǵ] tek juwan dawıslılar menen, [k] menen [g] tek jıńshke dawıslılar menen jumsalatuǵın reńkler bolǵanlıqtan bul jaǵday jazıwda da qatań esapqa alınıwı kerek.

I.Úsh dárejeli test

Bilim kónlikpe hám tájiriybelerdi tabıslı ózlestiriw testlerin islep shıǵıw (V.Bespalko boyınsha)

Ózlestiriw dárejesi	Maqseti	Nátiyje	Test
I. Tálím alıwǵa tiyisli (tanıp alıwı boyınsha háreketleniwi)	Dawıslı sesler haqqında túsinigin anıqlaw	Dawıslı sesler haqqında túsinikke iye boladı	Dawıslı seslerdi aytqanıwızda shawqım qatnasa ma? A. Awa B. Yaq
	Dawıslı seslerdiń tiykarǵı ózgesheliklerin tusindiriw	Dawıslı seslerdiń tiykarǵı ózgeshelikleri haqqında tusinikke iye boladı.	Dawıslı sesler jeke turıp buwın quray ala ma? A. Awa B. Yaq
	Dawıssız seslerdiń tiykarǵı ózgesheliklerin tusindiriw	Dawıssız seslerdiń tiykarǵı ózgeshelikleri haqqında tusinikke iye boladı.	Dawıssız seslerdi aytqanıwızda ókpeden shıqqan hawa aǵımı tosqınlıqqa ushıray ma? A. Awa B. Yaq
	Dawıslı seslerdiń klassifikaciyası haqqında túsiniklerdi	Dawıslı seslerdiń klassifikaciyası haqqında túsinikke iye	Dawıslı sesler tildiń tik daǵdayı boyınsha neshege bólinedi? A. 2 B. 3 S.5

	qálipsesteriw	boladı.	D.4
	Dawıslı seslerdiń aytılw ózgesheligin anıqlaw	Dawıslı seslerdiń aytılw ózgesheligin anıqlaydı	Ashıq dawıslıları anıqlań. A. a, o, u, ı B. a, i, ó, ı S. a, á, o, ó D. u, ú, o, ó
	Dawıslı hám dawıssız seslerdiń jasalıw ózgesheligin úyreniw	Dawıslı hám dawıssız seslerdiń jasalıw ózgesheligin úyrenedi	Dawıslılar tildiń jazıq jaǵdayına qaray...bolıp bólinedi. A. til ald1, til artı B. til ald1, til ortası, ashıq, qısqıq S. til ortası, til artı D. til ald1, til ortası, til artı Sáykeslikti anıqlań 1. , o a) qısqıq 2. á, ó b) til ald1 3. s) erinlik 4. , i d) til ortası 5. u, ú g) til artı Sáykeslikti anıqlań 1. b, p, m, w a) erinlik- tislik 2. v, f b) til ald1 3. y s) kómekey 4. d, t, n, l, z, s d) kishkene tillik 5. h e) til ortası 6. q, ǵ, ń, x f) qos erinlik

<p>II. Tártiplilikke tiyisli (algoritm, úlgi, uqsaslıq boyınsha hareketleniw)</p>	<p>Dawıslılar haqqında túsinikke iye bolıw.</p>	<p>Dawıslılar haqqında túsinikke iye boladı.</p>	<p>Dawıslı sesler erinniń qatanasına qaray... bolıp bólinedi.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. A. juwan hám jińishke 2. B. Ashıq hám qısıq 3. S. Erinlik hám eziwlik D. Til aldı, til ortası, til artı
	<p>Dawıslı hám dawıssız seslerdiń ayırmashılıǵın biliw</p>	<p>Dawıslı hám dawıssız seslerdiń ayırmashılıǵı tuwralı túsinikke iye boladı</p>	<p>4. Dawıslı seslerge tán belgilerdi kórsetiń.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Dawıslı ses tek dawıstan turadı. 2. Buwın quray aladı 3. Sóylew aǵzalarınıń barlıǵı qatnasadı 4. Dawıs hám shawqımnan jasaladı 5. Ayılǵanda tosqınlıqqa ushıramaydı 6. Sóylew aǵzalarınıń bir jerinde tosqınlıqqa ushıraydı. 7. Ayılǵanda barlıq sóylew aǵzalarına teńdey kúsh túsedı 8. Dawıs shawqımnan basım boladı <p>A. 2, 3, 6, 6 B. 1, 2, 5, 7 C. 1, 4, 6, 8 D. 3, 5, 6, 7</p>

	Dawıslı seslerdiń akustikalıq ózgeshelikleri haqqında túsinigin anıqlaydı	Dawıslı seslerdiń akustikalıq ózgeshelikleri haqqında túsinikke iye boladı	Ses tembri ... ólshem birliǵi menen ólshenedi. A. Detsibel B. sm ² S. sm ³ D. Gerts
	Dawıssızlardı jasalıw ornı jaǵınan ajratıw	Dawıssızlardı jasalıw ornı jaǵınan ajratadı.	Til aldı dawıssızların ayırıp kórsetiń. 1. b, p, m, w, v, f 2. ts, sh, s, ch, d 3. q, ǵ, ń, x 4. y h, k, g 5. t, n, l, z, r, j 6. b, p, d, s, q, ń A. 1,2 B. 2,5 C. 4, 6 D. 3, 4
III. Dóretiwshilik pikirlew kónlikpelerin tekseriw (ózlestiriwdiń III dárejesi)	Dawıslıların fonologiyalıq qásiyeti haqqında túsinik beriw	Dawıslıların fonologiyalıq qásiyeti haqqında túsinikke iye boladı	Anıqlamanıń ekinshi komponentin tolıqtırın. Fonologiyalıq jaqtan dawıslılar ... A. juwan hám jińishke bolıp bólinedi B. erinlik hám eziwlik bolıp bólinedi S. til aldı, til ortası, til artı bolıp bólinedi D. ashıq hám qısıq bolıp bólinedi

2-keys ushın tema
Omonim hám kóp mánili sózler

Keys-stadidin tiykarǵı maqseti: Omonimlerdiń mánilik ózgesheliklerin anıqlaw, olardıń kóp mánili sózlerden ayırmashılıǵın belgilew.

Keysimizde sózlik quramınıń ayırıqsha bir toparı bolǵan omonimlerdiń mánilik hám qollanıw ózgesheliklerin, olardıń kóp mánili sózlerge uqsaslıǵı hám ayırmashılıǵın kórip shıǵamız.

Kúiletuǵın nátiyjeler:

- Omonimler hám olardıń mánilik túrlerin biledi;

- Kóp mánili sózlerdiń omonimlerden ayırmashılıqqa iye ekenligin bilip aladı;
- Úyrenilip atırǵan tema boyınsha ámeliy kónlikpelerge iye boladı;
- Úyreniliwi názerde tutılǵan tema boyınsha bilimge iye boladı;
- Mashqalalı wazıypanı sheshiwde teoriyalıq bilimlerin qollaydı;
- Mashqalanı anıqlap, onı sheshiw jolların tawadı.

Keysti tabıslı sheshiw ushın oqıwshılar tómendegi bilimlerde iye bolıw kerek:

Keysti tabıslı sheshiw ushın oqıwshılar tómendegi bilimlerde iye bolıw kerek:

Oqıwshı biliwi kerek:

- Omonimler hám kóp mánili sózler haqqında teoriyalıq bilimlerde iye bolıwı;
- Omonimlerdeń mánilik túrlerin biliwi;
- Omonimler hám kóp mánili sózlerdiń ayırmashılıqqa iye ekenligin;

Oqıwshı ámelge asırıwı kerek:

- *temanı úyrenip shıǵadı;*
- *mashqalanı anıqlastıradı;*
- *sebeplerin tabıwǵa urınadı;*
- *maǵlıwmatlardı kritikalıq kóz-qarastan kórip shıǵıp, erkin qarar qabıllawǵa úyrenedi;*
- *ózińiń jeke kóz-qarasına iye bolıp, sheshim qabıllaydı;*
- *oqıw maǵlıwmatları menen óz betinshe isleydi;*
- *maǵlıwmatlardı salıstıradı, analizleydi, ulıwmalaştıradı;*

Keyste isletilgen maǵlıwmatlar dizimi:

Keystiń tipologiyalıq ózgesheligine qaray xarakteristikası:

Bul keystiń tiykarǵı túri kabinetli bolıp, ótmishten házirge keliw rejiminde bayan etilgen. Keystiń tiykarǵı obyektı qaraqalpaq tilindegi omonimler hám kóp mánili sózler. Bul keys esse túrinde jazılıp, keys tapsırmalar keltirilgen. Bul orta kólemdegi keys texnologiyası esaplanıp, teoriyalıq hám ámeliy sabaqqa tiykarlanǵan oqıw teması boyınsha bilim hám kónlikpeler payda etiwge qaratılǵan. Bul keysten Frazeologiya, Házirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya, , Qaraqalpaq tili stilistikası, Sóylew mádeniyatı pánlerin ótiwde paydalanıw múmkin. Didaktikalıq maqsetine qaray keys mashqalalardı taba biliwge, olardı sheshiwge, analiz ete biliwge qaratılǵan.

II. KEYS-STADI:

«Omonim hám kóp mánili sózler»

Kirisiw. Leksikologiyaniń izertlew obyektleriniń biri sıpatında leksikalıq omonimiya haqqında sóz etemiz. Leksikalıq omonimiya haqqındaǵı másele – kóp izertlewdi talap etetuǵın tartıslı máselelerdeń biri. Bunıń bunday bolıwınıń tiykarǵı sebebi tildegi omonimiyalıq qubılıslardıń ele de bolsa túrlishe túsiniлип keliwinen bolıp otr. Tilimizde sózlerdiń forması boyınsha birdey bolıp qollanılatuǵın jaǵdayları oǵada kóp ushırasadı. Solay da olardıń barlıǵı birdey omonimiyalıq qubılıslar emes. Kóp mánili sózler de forması boyınsha birdey sózler, biraq olardı

formasına qaray leksikalıq omonimiyaniń ishine kirgize almaymız. O'ytkeni omonimiya formalıq birliktiń jaqınlıǵına emes, al alıslıǵına tiykarlanadı. Solay da kúndelikli turmısta olardı bir-birinen ayırıwda geypara qıyınshılıqlardı gezlestiremiz. Ayırım jaǵdaylarda geypara avtorlar kóp mánilikti oǵada keń túsiniw, mánisi jaǵınan alıslap ketken sózlerdi de omonimler qatarına kirgizbewdi usınadı. Máselen, «Muwsabaev qazaq tiliniń leksikologiyasında **kún, ay** usaǵan sózlerdi omonimler emes, al kóp mánili sózler dep esaplaydı. Kún hám ay sózleri planetalardıń atamaları mánisinde de, waqıtlıq atamalar mánisinde de qollanılatuǵınlıǵı belgili. Bul mánilerdiń planetalıq máni tiykarında payda bolǵanlıǵına daw joq. Solay da planetalıq máni menen waqıtlıq mánisi arasındaqı baylanıs ádewir alıslap ketken. Sonlıqtan bul sózlerdi kóp mánilik tiykarında payda bolǵan omonimler dep esaplaǵan maqul. Sonıń menen birge avtor bir formaǵa iye hár túrli mánili **at, ót** usaǵan atlıq sózler menen **at, ót** usaǵan feyil sózlerdi de omonimler qatarına kirgizbey, kóp mánili sózler qatarında qaraydı. Qaraqalpaq tiliniń leksikologiyasında kóp mánilik tiykarında payda bolǵan, biraq mánileri bóleklengen sózlerdi de, hár túrli sóz shaqaplarına tiyisli **at, ót** usaǵan sózlerdi de omonimler sıpatında qaraydı. Bul máselege siziń pikirińiz qanday?

Keysimizde kóp mánili sózlerdi omonimlerden ajratıwda payda bolatúǵın mashqalalar hám olardan shıǵıp ketiw jolları haqqında sóz etiledi.

Bul keysti tabıslı ámelge asırıw ushın omonim hám kóp mánili sózlerdiń tiykarǵı belgilerin haqqında bilim hám kónlikpelerge iye bolıw zárúr.

Keys sheshimi arqalı tómendegi nátiyjelerge erisiw múmkin:

- Ózlestirgen tema boyınsha bilimlerin bekkemlew;
- Mashqalanıń hám qabıllanǵan sheshimniń durıs variyantların taba biliw;
- Pikirlewin rawajlandırıw;
- Óz betinshe qarar qabıllaw kónlikpelerin rawajlandırıw;
- Tema boyınsha túsiniǵin bekkemlew .

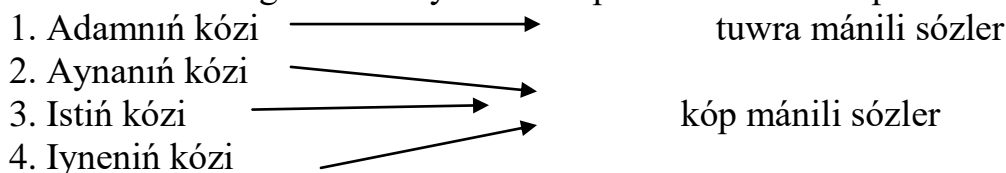
«Omonim hám kóp mánili sózler»

A`meliy jaǵdaydi basqıshpa-basqısh analiz qılıw hám sheshiw boyınsha oqıwshılardıǵa metodik ko`rsetpeler.

Biz sóylegenimizde ya jazǵanıwızda seslik qurılısı boyınsha birdey, biraq ańlatıp turǵan mánisi jaǵınan bir-birine heshqanday jaqınlaspaytuǵın sózlerden de paydalanamız. Mısalı: 1. Periyza suw serpkendey tereń *oyǵa* battı. 2. *Oyǵa* ornalasqan bulardıń awılınıń terekleri gána kórinedi. Bul mısallardıń ekewinde de *oyǵa* degen sóz ushırasadı. Olardıń seslik qurılısı birdey bolǵanı menen, mánileri hár qıylı. Birinshi gápte *oyǵa, qıyalǵa* degen mánini ańlatsa, ekinshi gápte *páske, oy jerge* degen mánide qollanılıp tur. Seslik qurılısı birdey, biraq mánileri hár qıylı sózler omonim delinedi. Omonim grek tilindegi «homos» hám «onyma» sózleriniń birikpesinen payda bolıp, bizińshe «bir qıylı atama» degen mánini ańlatadı. Olardıń mánileriniń hár qıylı ekenligi sóz dizbegi mánisinen, olar arqalı ayılajaq tiykarǵı oy-pikirden anıqlanadı. Mısalı: 1. Ol taǵı da, suwıq *tús* bildirdi. 2. Sol

kúni Qarajan qaysar arqayın shırt uyqıda jatıp, bir jaman *tús* kórdi. 3. Sen bolsań «alma pis, awzıma *tús*» dep jataıan.

Biraq omonimlerdi kóp mánili sózlerden aljastırıp alıwǵa bolmaydı. Mısalı: japtıń ayaǵı (sońı)–gáptiń ayaǵı (sońı). Bul mısallardaǵı ayaq sózi óz ara jaqın bir neshe manilerde kelgen. Bunday sózler kóp mánili sózler esaplanadı.

Al omonimler forması birdey sózler bolǵanı menen mánisi bir-birinen júdá alıs boladı. Oy-pikir, oy-shuqır, oy-oyıw.

Omonimlerdi anıqlaw ushın oǵan tiyisli gáptegi sinonimin tawıp alıw kerek: Qápelimde bir oy keldi (pikir). Tas qarańǵıda oyǵa (shuqırǵa) túsip kettim. Mına jerdi oy (shuqı).

III. Ámeliy jaǵdaydı basqıshpa-basqısh analiz qılıw hám sheshiw boyınsha oqıwshılarǵa metodik kórsetpeler.

Keys-stadi tayarlawdıń kórsetpeleri

Is basqıshları	Másláhát hám usınıslar.
1. Keys hám onıń maǵlıwmatları menen tanısıw	Dáslep keys penen tanısıń. Omonimlerdiń sózlik quramdaǵı ornı, tiykarǵı belgileri, olardıń tilidiń basqa birliklerinen parqı haqqında bilip al. Keyste sóz etilip atırǵan mashqala ne ekenligin uǵıp alǵanǵa shekem oqıwdı dawam et.
2. Berilgen jaǵday menen tanısıw	Maǵlıwmatlardı jáne bir márte oqıp shıǵıń. Siz ushın abzal dep tabılǵan qatarlardı belgileń. Bir abzactan ekinshi abzacqa ótiwden aldın onı eki-úsh mártebe oqıp mazmunına kirip baramız. Keystegi kerikli jerlerin qálem járdeminde astın sızıp qoyıń. Mashqalalı jaǵday kórinisinde berilgen tiykarǵı túsiniń hám anıqlamalardı dıqqatıńızdı qaratıń. Bul mashqala leksikologiya tarawınıń izertlew obyektin anıqlawda qátekemshiliklerge jol qoyılıwı múmkin. Mashqalanıń kelip shıǵıw sebeplerin kórip shıǵıń hám anıqlastırıń.
3. Mashqalalı jaǵdaydı analizlew	Tiykarǵı hám kishkene mashqalalarǵa dıqqatıńızdı qaratıń. Tiykarǵı mashqala: Omonimler menen kóp mánili sózlerdiń ózgesheliklerin ajrata almaw.

4. Mashqalalı jaǵdaydı sheshiw usılın hám quralların tańlaw	Bul mashqalanıń aldın alıw háreketlerin tabıw maqsetinde berilgen “Mashqalalı jaǵday” kestesinde tolırıwǵa kirisiń. Mashqalanı sheshiw ushın hámme jaǵdaylardı kórip shıǵıń. Mashqalanıń sheshimin anıq variantlardan tańlap alıń. Kesteni tolırıń. Keys penen islew nátiyjelerin jazba túrde kórsetiń.
---	---

“Mashqalalı jaǵday” kestesinde tolırıń

Mashqalalar	Mashqalalı jaǵdaydıń kelip shıǵıw sebepleri	Jaǵdaydan shıǵıp ketiw háreketleri

Keys penen islew barısın bahalaw túrleri hám kórsetkishleri

Auditoriyada n tıs orınlaǵan jumislardı ushın bahalaw túrleri hám kórsetkishleri	Tiykargı mashqala ajratıp alınıp, obyekt anıqlanǵan mak. 1.5 b.	Mashqalalı jaǵdaydıń kelip shıǵıw sebepleri anıq kórsetilgen mak.1.0 b.	Jaǵdaydan shıǵıp ketiw háreketleri anıq kórsetilgen mak. 2.5 b	Jámi mak. 5 b

Auditoriyada orınlaǵan jumislardı ushın bahalaw túrleri hám kórsetkishleri

Toparl ar dizimi	Topar aktiv mak. 1 ball	Maǵlıwmatlar kórgizbeli alıp shıǵıldı mak. 2 ball	Juwaplar tolıq hám anıq berildi mak.3 ball	Jámi mak.5 ball
1				
2				
3				

4.6-5.0 b. – ayrıqsha

4.5-3.6 b. – jaqsı

3.5-2.6 b. – qanaatlandırırly

2.5 – 0 b. – qanaatlandırarsız

IV. Oqıtıwshı tárepien keys-stadidı sheshiw hám analiz qılıw variantı

Mashqala:

Omonim hám kóp mánili sózler

Wazıypalar:

- Berilgen jaǵday boy’isha oqıw ádebiyatları menen tanısıp shıǵıw;
- Berilgen mashqalalı jaǵday menen tanısıp shıǵw hám analizlew;
- Jaǵdaydaǵı mashqalalardı anıqlastırıw;

- Mashqalalı jaǵdaydaǵı túsinik hám tayanish sózler ústinde islew;
- Mashqalalı jaǵday kestesin toltırıw hám usınıslar islep shıǵıw;
- Mashqalalı jaǵday boyınsha sheshimdi kórsetiw;

Mashqalalı jaǵdaydı sheshiw jolları

Seslik qurılısı birdey, biraq mánileri hár qıylı sózler omonim delinedi. Olardıń mánileriniń hár qıylı ekenligi sóz dizbegi mánisinen, olar arqalı ayılajaq tiykarǵı oy-pikirden anıqlanadı. Biraq omonimlerdi kóp mánili sózlerden aljastırıp alıwǵa bolmaydı. Mısalı: japtıń *ayaǵı* (sońı) –gáptiń *ayaǵı* (sońı). Bul mısallardaǵı *ayaq* sózi óz ara jaqın bir neshe manilerde kelgen. Bunday sózler kóp mánili sózler esaplanadı. Sonday-aq, kóp mánili sózlerdi omonimlerden ajratıwda biz kontekstke súyenemiz, kontekst arqalı mánilik jaqınlıq penen hár qıylılıqtı anıqlaymız. Usınıń menen birge birdey formaǵa iye bolǵan sózlerdiń kóp mánili ya omonim sóz ekenligin tekserip kóriwde tómenдеgi usıllardı atap kórsetiw orınlı.

Birinshi usıl birdey formaǵa iye sózlerdiń sáykes sinonimlerin tańlawdan ibarat. Máselen, usı usıl arqalı ot hám jas degen sózlerdi tekserip kóreyik. 1. Bar, ana sıyr menen atqa, qoyǵa ot orıp sal. 2. Ot azlap janǵan gezde, Máwlen sarı úyge kirip keldi. 3. Waqıt jas ilimpazǵa tema tawıp berdi. 4. Ráwshannıń jas denesine suwıq tiydi.

Birinshi mısaldaǵı ot degen sózge shóp degen sóz sinonim bola aladı, al ekinshi gáptegi ot sóziniń sinonimii – jalın, shóp penen jalın degen sózdiń arasında hsh qanday mánilik jaqınlıq joq. Demek, birinshi hám ekinshi mısaldaǵı ot omonim sózler eken. Úshinshi hám tórtinshi mısallardaǵı jas degen sózdiń sinonimlik qatarına shınıqpaǵan, qatpaǵan degen sózler kire aladı. Mánilik jaqtan bir sinonimlik qatarǵa iye bolǵanlıqtan jas sózin kóp mánilik xızmetti atqarıp tur dep juwmaq shıǵarsaq boladı.

Ekinshi usıl – sol sózlerdiń morfologiyalıq jaqtan ózgeriwindegi ayırmashılıqtı tabıw arqalı iske asadı. Máselen, jaz sózin jıldıń bir máwsimi mánisinde jazdan, jazdıń, jazǵa túrinde qollansaq boladı. Al jaz háreket mánisinde jazdım, jazıp, jazıw usaǵan formalarda qollanıla beredi. Demek, bul sózler morfologiyalıq jaqtan hár túrli bolıp ózgeriske túsiw qásiyetine iye eken. Bunday sózler óz ara omonim boladı. Bul usıllar házirgi qaraqalpaq tilindegi omonimlerdi kóp mánili sózlerden ajratıwda da belgili áhmiyetke iye. Dekek, sırtqı forması birdey, al mánileri hár qıylı sózlerge omonimler deymiz. Omonimler forması birdey sózler bolǵanı menen mánisi bir-birinen júdá alıs boladı. Al, kóp mánili sózlerdiń sırtqı forması birdey, al mánilerinde de jaqınlıq boladı.

V. Keys-stadi oqıtıw texnologiyası

Oqıw sabaǵınıń texnologiyası modeli

Studentler sanı: 20	2 saat
Tema	Omonim hám kóp mánili sózler
Oqıw sabaǵınıń túri	Bilimlerdi keneytiriw, tereńlestiriw hám

	kónikpelerdi qáliplestiriwge qaratılǵan ámeliy sabaq
Oqıtıw sabagının rejesi	<p>7. Keys mazmunına kiriw.</p> <p>8. Oqıwshılar bilimlerin aktivlestiriw maqsetinde “Blic-soraw” ótkiziw.</p> <p>9. Mashqalanı hám onı sheshiw wazıypaların anıq kórsetiw.</p> <p>10. “Keys-stadi”dı toparlarda sheshiw.</p> <p>11. Nátiyjeler prezentasiyası hám talqılaw ótkiziw.</p> <p>12. Juwmaqlawshı sheshim shıǵarıw. Erisilgen oqıw nátiyjelerine qaray oqıwshılardı bahalaw</p>
Sabaqtıń maqseti: Omonimlerdiń mánilerin anıqlaw, olardıń kóp mánili sózlerden ayırmashılıǵın atap kórsetiw.	
Pedagogikalıq wazıypalar:	Oqıw nátiyjeleri:
<ul style="list-style-type: none"> - keys mazmunın ózbetinshe úyreniw ushın tiykar jaratadı; - til iliminde omonimler menen kóp mánili sózlerdi ajratıwda ushırasatuǵın qıyınshılıqlar” mashqalasına tiykarlangan jaǵday menen tanıstıradı; - mashqalanı ajratıp alıwǵa úyretedi, salıstırıwǵa analizlewge, ulıwmalastırıwǵa kómek beredi; - mashqalanı sheshiw boyınsha anıq háreketler izbe-izligin túsindirip beredi; - mashqalalı wazıypanı sheshiw ushın sharayat jaratadı; - sheshim tabıwǵa pikirlewine kómeklesedi 	<ul style="list-style-type: none"> - keys mazmunı menen aldınnan tanısıp shıǵıp, jazba tayarlıq kóredi; - til iliminde omonimler menen kóp mánili sózlerdi ajratıwda ushırasatuǵın qıyınshılıqlar mashqalasın sheshiw boyınsha jaǵdaylardıń izbe-izligin anıqlaydı; - mashqalalı jaǵdaydı sheshiwde teoriyalıq bilimlerin qollaydı; - mashqalanı anıqlap, onı sheshiw jolların tawadı; - pikirlesip sońǵı juwmaq shıǵaradı.
Oqıtıw usılları hám texnika	“Keys-stadi”, “Mashqalalı jaǵday” “Báseki-sáwbet”
Oqıtıw quralları:	Markerler, qaǵazlar, taxta por
Oqıtıw túrleri	Jeke hám kishi toparlarda
Oqıtıw sharayatı	auditoriya
Bahalaw	Awızeki, soraw-juwap, jazba,

Oqıw sabagının texnologiyalıq kartası

Jumıs barısı waqtı	Jumıs mazmunı	
	Oqıtıwshı	Oqıwshı

Tayarlıq basqışı	Temanı, jaǵday mazmunın anıqlaydı, maǵlıwmatlar beriwge tayarlıq kóredi, “keys-stadi”di rásmiylestiredi, keysti kóbeytiw mashqalasın sheshedi. O’z betinshe tayarlıq kóriwdi, adebiyatlar menen tanısıp úyreniwdi usınıs etedi	Tıńlaydı Túsinbegen jerlerin sorap anıqlastıradı
I basqısh temaǵa kirisiw (10 min)	1.1. Oqıw sabaǵınıń teması, maqseti, wazıypaları hám kútiletuǵın nátiyjeler haqqında aytadı, áhmiyetliligine toqtalıp ótedi.	Tıńlaydı
	1.2. Tema boyınsha oqıwshılardıń bilimlerin aktivlestiriw maqsetinde blic soraw ótkiziledi (1-qosımsha)	Sorawlarǵa juwap beredi
	1.3. “Keys-stadi” wazıypasıhám onı sheshiwde ámeliy kónlikpeler payda etiw ushın teoriyalıq maǵmatlarǵa da iye bolıw kerekliklerin eskertedi. Ámeliy sabaqtıń is tártibi hám nátiyjelerdi bahalaw kórsetkishleri menen tanıstıradı. Keys mazmuni menen jaqınaraq tanısıp shıǵıw ushın oqıwshılarǵa tarqatpa materiallardı tarqatadı.	Tanıadı
II basqısh. Tiykargı (60 min)	2.1. Keys materialların talqılawdı shólkemlestiredi, dıqqattı keys penen islew qaǵıydalarına, mashqalanı sheshiw algoritmine hám wazıypanı anıqlastırıwǵa qaratadı.	Talqılaydı
	2.2. Óz betinshe úyde jazıp kelingен jaǵday talqılawın ótkiziwdi usınadı	Jaǵdaydı óz betinshe talqılaydı
	2.3. Oqıwshılardı úsh kishi toparǵa bóledi. Stillik jaqtan naduris ham duris variavtlı gápler boyınsha T-sxema kestegin toltırıwdı tapsıradı.	Toparlarǵa bólinedi. Tapsırmalar ústinde isleydi
	2.4. Kishi toparlarda jeke tártipte islengen is nátiyjeleri talqılawdı shólkemlestiredi. Kishi toparlarda islewge járdemlesedi, qosımsha maǵlıwmatlardan paydalanıwǵa imkan jaratadı. Dıqqatların kútiletuǵın nátiyjege qaratadı. “Mashqalalı jaǵday”kestegin toltırıwdı	Aktiv qatnasadı

	usınıs etedi.	
	2.5. Hár bir topar tapsırmaların vatman qaǵazlarǵa túsirip prezentaciya jasaw kerekligin túsindiredi Bilimlerin ulıwmalastıradı, sheshimlerge itibar qaratadı. Tapsırmalardıń orınlanıwı qay dárejede tuwrı ekenligin dıqqat penen tıńlaydı.	Topar bolıp islegen istin prezentaciyasın ótkizedi, óz-ara talqılaydı, qosımshalar qıladı, bahalaydı, sheshim qabıllaydı
	2.6. Oqıwshılardıń prezentasiyasındaǵı pikirlerin ulıwmalastıradı	Tıńlaydı
III basqısh. juwmaq (10 min)	3.1. Is juwmaǵın jasaydı. Aktiv qatnasqan oqıwshılardı bahalaw arqalı xoshemetleydi	Esitedi, anıqlaydı
	3.2. Usınılǵan mashqala sheshimlerine túsindirme beredi, jáne bir márte “Keys-stadi”dıń áhmiyetine toqtalıp ótedi	Tıńlaydı

Juwmaqlawshı sheshim:

Qaraqalpaq tilinde kóp mánili sózlerdi omonimlerden ajıratıwda biz olardıń kontekstlik mánisine súyenemiz kerek. Kóp mánili sózlerdi omonimlerden ajıratıwda tómendegi usıllardan paydalanıw zárúr.

Birinshiden, birdey formaǵa iye sózlerdiń sáykes sinonimlerin tańlawdan ibarat. Máselen, usı usıl arqalı ot hám jas degen sózlerdi tekserip kóreyik. 1. Bar, ana sıyr menen atqa, qoyǵa ot orıp sal. 2. Ot azlap janǵan gezde, Máwlen sarı úyge kirip keldi. 3. Waqıt jas ilimpazǵa tema tawıp berdi. 4. Ráwshannıń jas denesine suwıq tiydi.

Birinshi mısaldaǵı ot degen sózge shóp degen sóz sinonim bola aladı, al ekinshi gáptegi ot sóziniń sinonimii – jalın, shóp penen jalın degen sózdiń arasında hesh qanday mánilik jaqınlıq joq. Demek, birinshi hám ekinshi mısaldaǵı ot sózleri óz ara omonim eken. Úshinshi hám tórtinshi mısallardaǵı jas degen sózdiń sinonimlik qatarına shınıqpaǵan, qatpaǵan degen sózler kire aladı. Mánilik jaqtan bir sinonimlik qatarǵa iye bolǵanlıqtan jas sózin kóp mánilik xızmetti atqarıp tur dep juwmaq shıǵarsaq boladı.

Ekinshiden, omonim hám kóp mánilikti ayırıwda sol sózlerdiń morfologiyalıq jaqtan ózgeriwindegi ayırmashılıqtı tabıw arqalı iske asadı. Máselen, jaz sózin jıldıń bir máwsimi mánisinde jazdan, jazdıń, jazǵa túrinde qollansaq boladı. Al jaz háreket mánisinde jazdım, jazıp, jazıw usaǵan formalarda qollanıla beredi. Demek, bul sózler morfologiyalıq jaqtan hár túrli bolıp ózgeriske túsiw qásiyetine iye eken. Bunday sózler óz ara omonim boladı. Bul usıllar házirgi qaraqalpaq tilindegi

omonimlerdi kóp mánili sózlerden ajratıwda da belgili áhmiyetke iye. Dekek, sırtqı forması birdey, al mánileri hár qıylı sózlerge omonimler deymiz. Omonimler forması birdey sózler bolǵanı menen mánisi bir-birinen júdá alıs boladı. Al, kóp mánili sózlerdiń sırtqı forması birdey, al mánilerinde de jaqınlıq boladı.

VI. GLOSSARIY

Termin	Qaraqalpaq tilindegi mánisi
METOD	Grekshe sóz bolıp izleniw yaki biliw jolı teoriyası, táliymatı mánilerin bildiredi. Anıq wazıypanı sheshiwge baǵdarlangan, barlıqtı ámeliy yaki teoriyalıq ózlestiriw jollarınıń jıyındısı.
USIL	Tálim alıwshı hám tálim beriwshiniń birgeliktegi jumısların shólkemlestiriw jolı. Oqıwshılarǵa bilim beriw hám kónliktiriw jolları.
INDUKTIV METOD	Jeke til faktlerinen ulıwma juwmaqqa keliw
DEDUKTIV METOD	Ulıwmalıqtan jeke faktlerdi anıqlaw. Oqıtıwdıń deduktiv (qaǵıyadan tallawǵa, ulıwmalıqtan jekelikke) metodınan induktiv (talqılawdan qaǵıydaǵA)
INTERAKTIV	Inglisshe "INTER" ózara "act" háreket mánisin bildirip, interaktivlik óz ara birgelikte háreket etiw, birge islesiw, sóylesiw, birgelikte ózlestiriw.
PEDAGOGIKALIQ TEXNOLOGIYA	Adam hám texnika resursların, olardıń óz-ara tásirin esapqa alǵan halda tálimdi optimallastırıw maqsetinde oqıtıw hám bilimdi ózlestiriw processin tolıǵı menen anıqlaw, jaratıw hám qollanıwdıń sistemalıq metodı
AQILY HÚJIM METODI	Birer soraw yaki mashqala boyınsha tınlawshılar tárepinen bildirilgen erkin pikir hám usınısların toplap, olar arqalı málim bir juwmaqqa keletuǵın metod.
KLASTER METODI	Tálim alıwshılarǵa berilgen tema boyınsha erkin pikirlew, túrli juwaplardı baylanıstırıw hám ulıwmalastırıw imkanıyatın jaratıwshı metod.
VENN DIAGRAMMASI METODI	Tınlawshılarda temaǵa baylanıslı talqılayashı qatnas jasaw, úyrenilip atırǵan temalardıń ózine tán hám uqsashlıq táreplerin talqılaw kónlikpelerin qalıplestiriwge qaratılǵan metod.
PROBLEMALIQ SHARAYAT METODI	Oqıwshılarda mashqalalı sharayalardıń sebep hám nátiyjelerin talqılaw hám olardıń sheshimin tabıw boyınsha kónlikpelerdi rawajlandırıwǵa qaratılǵan metod.
TEXNOLOGIYA	Islep shıǵariw procesinde shiyki zatlar, materiallar, yarım tayar ónimlerddi tayarlaw, qayta tayarlaw, zatlardıń jaǵdayı, qásieti, formasın ózgeritiw usıllarınıń toplami.
SABAQ	Oqıwshı hám oqıtıwshınıń birgeliktegi, baǵdarlama hám sabaqlıqlar negizinde, belgili bir tártipte oqıwshılar

	jámááti menen ótkeriletuǵın bilim berıwdıń tiykarǵı forması.
JAÑA BILIM BERIW SABAǴI	Qaraqalpaq tili boyınsha baǵdarlamaǵa sáykes bilim beriw.
BEKKEMLEW SABAǴI	Ótilgen teoriyalıq materiallardı bekkemlew maqsetinde ótkeriletuǵın sabaq túri.
TEKSERIW SABAǴI	Oqıwshılardıń alǵan bilimlerin tekserip kóriw, anıqlaw ushın ótkeriletuǵın sabaq.
JUWMAQLAW SABAǴI	Qaraqalpaq tiliniń bir bólimin yaki tarawın ótip bolǵannan soń ótkeriletuǵın sabaq.
TÁKIRARLAW SABAǴI	Oqıwshılardıń alǵan bilim uzaq waqıt este saqlawı ushın ótiledi.
SÓZLIKLER	Qaraqalpaq tilinen bilim beriwde tiykarǵı qurallardıń biri. Sózlik – bilim tiykarı hám oqıw quralı.
TEST	Oqıwshılardıń bilim tekserıwdıń bir túri. Oqıwshınıń bilim tekserıwdıń eń ónimli hám jiyilli usılı. Test sózi inglis tilinen alınǵan sóz bolıp, tekseriw, bayqaw degen mánini bildiredi .
FONETIKA	Fonetika – tildegi seslerdiń jasalıwın, yesitılıwın, seslerdiń qurılısın, túrli seslik nızamlardı, buwın qurılısın, pát normasın, intonaciyasın izertleydi.
FONOLOGIYA	Grekshe phono – ses, dawıs, logos - ilim degen sózlerden kelip shıqqan.
ÁLIPBE	Arab jazıwında <u>á</u> háribi «álip», <u>y</u> háribi <u>ve</u> dep ataladı. Usınnan álipbe ataması kelip shıqqan. Háriplerdiń belgili bir izbe-iz tártipte jaylasıwı
ILGERILI TÁSIR	Aldıńǵı aǵzanıń keyingi aǵzaǵa tásiri
ORFOEPIYA	Grekshe worthos-duris, epos-sóylew) degen sózlerden kelip shıqqan.
ORFOGRAFIYA	Grekshe ortxos «durıs» jazaman grafo – jazaman degen sózlerden qalıplesken.
SES	Sózdiń eń kishkene mayda bólekke bólinbeytuǵın máni ayırıwshı bólegi
GRAFIKA	Hár qanday tildegi seslerdi ańlatıwshı tańbalardıń jıynaǵı: arab grafikası, latin grafikası.
JAZIW	Sózlerdi jazıwda qollanılauǵın grafikalıq belgiler sisteması.
SINEKDOXA	Grekshe «birge siltep túsiniw» degen mánini bildiredi.
SINONIM	Grek tilinen alınǵan «qatar ataw» degen mánini beredi.
SINTAKSIS	Grek sózi bolıp dúziw dúzilis degendi bildiredi.

SONOR, SONANT	Latinsha sonorus – shıqqısh degen máni bildiretuğın sóz
LEKSIKALIQ MÁNI	Sózdiń predmet yamasa qubılıslar haqqında dáslepki tiykarǵı mánısı.
LEKSIKA-SEMANTIKALIQ USIL	Sózdiń óz iniń morfemalıq quramın óz gertpesten basqa sóz shaqabına ótıwı: ol soń keldi (ráwısh), jıynalıstan soń (tirkewish).
LEKSIKOLOGIYA	Grek tilinen alınǵan «lexikos» hám «logos» degen eki sózden jasalıp sózlik haqqında ilim degendi bildiredi
BAS AǴZALAR	Eki sostavlı gáptiń tiykarın dúzip óz ara predikativlik qatnasta baylanısqań gáp aǵzaları: baslawısh hám bayanlawısh.
GRAMMATIKA	Til biliminiń sóz óz geriw formaların, sóz dizbegi túrlerin hám gáp tiplerin izertleytuđın bólimi.
ǴALABALIQ ATLIQLAR	Birgelkili predmet, háreket, sapa, qubılıs hám hal-jáǵdaydıń uluwma atamasın bildiretuğın atlıqlar: <i>bala, qız, mektep</i> .
KELBETLIK	Latinsha (nomen) adjectivum – qosaman, tutastıraman degen atama menen sáykes keledi.
KELBETLIK FEYILLER	Feyil hám kelbetliktiń mánısın biriktiriwshi feyildiń betlik emes forması: <i>baratuđın, kelgen</i> .
KELER MÁHÁL	Sóylew momentinen keyin bolatuğın háreketi bildiriwshi máhál forması: <i>ketedi, aytadı</i> .
KÓMEKSHI SÓZLER	Óz aldına turıp gáp aǵzası bola almaytuğın hám tolıq mánili sózler arasındaǵı hár qıylı semantikalıq-sintaksislik qatnaslardı bildiriw ushın xızmet etetuğın sózler: tirkewish, dánker, janapay.
SINTAKSIS	Grek sózi bolıp dúziw dúzilis degendi bildiredi. Bildiredi
BAS AǴZALAR	Eki sostavlı gáptiń tiykarın dúzip óz ara predikativlik qatnasta baylanısqań gáp aǵzaları: baslawısh hám bayanlawısh.
BAS GÁP	Qospa sintaksislik pútinniń (qospa gáptiń) basqa bóleklerine salıstırǵanda bir qansha gárezsiz bolıp, basqaların sintaksislik jaqtan baǵındıratuđın gáp: Men kelemen degenshe, <i>ol ketip qalıptı</i> .
BAS HÁRIP	Sózdegi basqa háriplerden úlken, al geyde túri de basqa hárip: <i>A, D, T</i> .
BASLAWISH	Gáptiń basqa aǵzalarınan grammatikalıq jaqtan gárezsiz turıp, gáptiń kim ya ne haqqında ekenligin bildiretuđın eki sostavlı gáptiń bas aǵzası: <i>Gózzal oǵada</i>

	sezgir.
BAYANLAWISH	Grammatikalıq jaqtan baslawıshqa gárezli bolıp, onıń qanday da bir belgisin bildirip, predikativlik xızmet atqaratuǵın gáp aǵzası

VII. PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR DIZIMI

I. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016.
2. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017.
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017.
4. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гаровидир. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017.
6. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018.
7. Каримов.И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. Тошкент: Ўзбекистон, 2008.

II. NORMATIV-HUQÍQÍY HÚJJETLER

8. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018, 40-бет.
9. Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги Қонуни. Т, 1997.
10. Ўзбекистон Республикаси "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури". Т, 1997.
11. Ўзбекистон Республикасининг "Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида" Қонуни, 2016 йил 14 сентябрь, ЎРҚ-406-сон.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги "2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги ПФ-4947- сонли Фармони.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги "Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-2909-сонли Қарори.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрдаги "2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида" Фармони.
15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 25 февралдаги "Ўзбекистон Республикасининг халқаро рейтинглар ва индекслардаги ўрнини яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-4210-сонли Қарори.
16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги "Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида"ги ПФ-5712-сонли Фармони.

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 майдаги “Ўзбекистон Республикаси мактабгача таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПҚ-4312-сонли Қарори.

18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 11 июлдаги “Олий ва ўрта махсус таълим соҳасида бошқарувни ислоҳ қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5763-сон Фармони.

19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 11 июлдаги “Олий ва ўрта махсус таълим тизимида бошқарувнинг янги тамойилларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4391-сонли Қарори.

20. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ- 5789-сонли Фармони.

21. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармони.

22. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарори.

III. Tiykargı ádebiyatlar.

23. Dáwletov A. Házirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. –Nókis, 2013.

24. Dáwletov A. Házirgi qaraqalpaq tiliniń fonetikasınan praktikum. –Nókis, 2008.

25. Berdimuratov E. Ádebiy tildiń funkcionallıq stilleriń rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasınıń rawajlanıwı. Nókis, 1973.

26. Berdimuratov E. Házirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. Nókis, 1994.

27. Abdinazimov Sh.N., Pirniyazova A., Shinnazarova S.J. H. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Fonetika. Leksikologiya. Tashkent, 2018.

28. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilindegi sanlıqlar. – Nókis, 1976.

29. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinde sózlerdiń jasalıwı. – Nókis, 1979.

30. Dáwletov M. Házirgi qaraqalpaq tilinde feyildiń funkcionallıq formalarınıń sisteması. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1990.

31. Dáwenov E. Qaraqalpaq tilinde kómekshi sózler. – Nókis: Bilim, 1994.

32. Qudaybergenov M. Qaraqalpaq tiliniń morfonologiyası. – Toshkent: Zar Qalam, 2006.

33. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası. Sóz jasalıw hám morfologiya. – Nókis: Bilim, 1994.

34. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq tili. Morfemika, morfonologiya, sóz jasalıw, morfologiya. – Nókis: Bilim, 2010.

35. A.Dáwletov, M.Dáwletov, M.Qudaybergenov. Házirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. Nókis, 1996, 2010.

36. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası. Nókis, 1992.

37. Dáwenov E. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegi sóz dizbekleri Nókis, 1973.
38. Dáwletov M., Seudullaeva D. Házirgi qaraqalpaq tilinde qospa gápler. Nókis, 2010.
39. Dáwletov M. Házirgi qaraqalpaq tiliniń punktuatsiyası. Nókis, 1998.
40. Najimov A. Házirgi qaraqalpaq tili sintaksisi (praktikum qollanba) Nókis, 1990.

Qosımsha ádebiyatlar

41. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. t. II. Fonetika i morfologiya. Chast pervaya (chasti rechi i slovoobrazovanie). – Moskva, 1952.
42. Dáwletov A. Qaraqalpaq tilinde singlarmonizm. – Nókis, 1993.
43. Dáwletov A. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń seslik dúzilisi. –Nókis, 1994.
44. Ubaydullaev K. Házirgi zaman qaraqalpaq tili. Fonetika. –Nókis, 1965.
45. Eshbaev J. Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi. Nókis, 1985.
46. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. t. IV. Leksika. – Nukus: Bilim, 1996.
47. Qálenderov M. Qaraqalpaq tilinde sinonimlerdiń grammatikalık, strukturalıq hám leksika-semantikalıq ózgeshelikleri. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1989.
48. Nematov X. Rasulov R. Uzbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent, 1995.
49. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Kóp tomlıq. – Nókis, 1982-1992.
50. Najimov A. Qaraqalpaq tilinde jup hám tákirar sózler. – Nókis, 1979.
51. Nasırov D.S. Qaraqalpaq tilindegi kóplik kategoriyası. – Nókis, 1971.
52. Qıdırbaev A. Házirgi qaraqalpaq tilindegi atlıq sózler. – Nókis, 1971.
53. Hojiev A. Hozirgi uzbek tilida forma yasalishi. Toshkent: Uqituvchi, 1990.
55. Hojiev A. Ozbek tilida suz yasalishi. – Toshkent: Uqituvchi, 1989.
56. Hojiev A. Tuliqsiz fel. – Toshkent: Fan, 1970.
57. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. T. III. Nukus, 1995.
58. Berdimuratov K. Struktura pridatochnogo predlojeniya v karakalpakskom yazıke. Nukus, 1992.
59. Dáwenov E. Qaraqalpaq tilindegi feyil sóz dizbekleriniń túrleri hám dúziliv jolları. Nókis, 1986.
60. Dáwletov M. Házirgi qaraqalpaq tilinde qospalanǵan jay gápler. Nókis, 1976.
61. Dáwletov M. Qaraqalpaq tilindegi qospa gáplerdiń geypara teoriyalıq máseleleri. Nókis, 1993.
62. Mahmudov N., Nurmanov A. Uzbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent, 1995.
63. Balaqaev N., Sawranbaev T. Qazirgi qazaq tili. Almatı, 1997.

Informaciya derekleri

1. [http://www.ziyonet.uz/;](http://www.ziyonet.uz/)
2. [http://www.cheloveknauka.ru/;](http://www.cheloveknauka.ru/)
3. <http://dissercat.com;>
4. <http://ruskiyyazik.ru;>
5. <http://www.krugosvet.ru.>

PITKERIW QÁNIGELIK JUMÍSLARÍNÍN TEMALARÍ

1. Qaraqalpaq tilindegi dawıslılardıń fonemalıq quramı.
2. Qaraqalpaq tilindegi dawıssızlardıń fonemalıq quramı.
3. Qaraqalpaq tilindegi diftonglar hám olardıń fonemalıq quramı.
4. Qaraqalpaq tilindegi dawıssız fonemalardıń reńkleri.
5. Qaraqalpaq tilindegi dawıslı hám dawıssız fonemalardıń óz ara tásiri.
6. Qaraqalpaq tilindegi dawıslılar singarmonizmi.
7. Qaraqalpaq tilindegi dawıssızlar singarmonizmi.
8. Qaraqalpaq tilindegi dawıslı fonemalardıń jumsalıwı.
9. Qaraqalpaq tilindegi dawıssız fonemalardıń jumsalıwı
10. Qaraqalpaq tilinde qabatlasqan dawıssızlar.
11. Qaraqalpaq tili leksikasınıń dáslepki izertlewshileri.
12. Qaraqalpaq tili leksikasınıń sońǵı dáwirde izertleniw baǵdarları.
13. Qaraqalpaq tili terminologiya máseleleriniń izertleniwi.
14. Qaraqalpaq tili frazeologiya máseleleriniń izertleniwi.
15. Qaraqalpaq tili leksikografiya máseleleriniń izertleniwi.
16. Kórkem shıǵarmalarda kóp mánili sózlerdiń qollanılıwı. (Bir kórkem shıǵarma tiykarında)
17. Kórkem shıǵarmalarda metaforalardıń qollanılıwı. (Bir kórkem shıǵarma tiykarında)
18. Kórkem shıǵarmalarda metonimiyalardıń qollanılıwı. (Bir kórkem shıǵarma tiykarında)
19. Leksikalıq sinonimler hám olardıń kórkem shıǵarmalarda qollanılıwı. (Bir kórkem shıǵarma tiykarında)
20. Kórkem shıǵarmalarda antonimlerdiń qollanılıwı. (Bir kórkem shıǵarma tiykarında)
21. Kórkem shıǵarmalarda tabu hám evfemizmlerdiń qollanılıwı. (Bir kórkem shıǵarma tiykarında)
22. Qaraqalpaq tiliniń sózlik qorı menen sózlik quramı.
23. Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramı hám onıń rawajlanıwı.
24. Kórkem shıǵarmalarda gónergen sózlerdiń qollanılıwı. (Bir kórkem shıǵarma tiykarında)
25. Kórkem shıǵarmalarda neologizmlerdiń qollanılıwı. (Bir kórkem shıǵarma tiykarında)
26. Kórkem shıǵarmalarda ilimiy-texnikalıq neologizmlerdiń qollanılıwı. (Bir kórkem shıǵarma tiykarında)
27. Qaraqalpaq tili leksikasınıń ekspressivlik-stillik ózgeshelikleri.
28. O'ndirislik-texnikalıq leksika.
29. Kórkem ádebiyat leksikası.
30. Rásmiy is qaǵazlar leksikası.

31. İlimiy leksika.
32. Frazeologizm hám sóz.
33. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri hám erkin sóz dizbekleri.
34. Frazeologizmler – sózlik quramınıń ayrıqsha bir toparı. Frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq ózgeshelikleri.
35. Frazeologizmlerdiń leksika-grammatikalıq ózgeshelikleri.
36. Kórkem shıǵarmalarda frazeologizmlerdiń qollanılıwı. (Bir kórkem shıǵarma tiykarında)
37. Kórkem shıǵarmalarda frazeologiyalıq sinonimlerdiń qollanılıwı.
38. Kórkem shıǵarmalarda frazeologiyalıq variantlardıń qollanılıwı. (Bir kórkem shıǵarma tiykarında)
39. Kórkem shıǵarmalarda kelbetlik mánili frazeologizmlerdiń qollanılıwı. (Bir kórkem shıǵarma tiykarında)
40. Kórkem shıǵarmalarda feyil mánili frazeologizmlerdiń qollanılıwı. (Bir kórkem shıǵarma tiykarında)
41. Qaraqalpaq leksikografıyasınıń rawajlanıwı.
42. Qaraqalpaq tilinde sózliklerdiń túrleri.
43. Terminologiyalıq sózlikler.
44. Awdarma sózlikler.
45. Túsindirme sózlikler.
46. Sózliklerdiń áhmiyeti.

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti qasındağı pedagog kadrlardı qayta tayarlaw hám olardıń qánigeligin jetilistiriw aymaqlıq orayı tıńlawshılarına prof. M.Qudaybergenov tárepinen tayarlangan «Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili» pání boyınsha oqıw-metodikalıq kompleksine

PIKIR

«Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili» páninen qaraqalpaq tiliniń tarawları bolǵan fonetika, leksikologiya, frazeologiya, sóz jasalıw, morfologiya hám sintaksis boyınsha mámleketlik standart talaplarına tolıq juwap beretuǵın oqıw-metodikalıq kompleks dúziw úlken áhmiyetke iye.

Oqıw-metodikalıq komplekste pániniń maqset hám wazıypaları, qaraqalpaq tiliniń fonetikası hám fonologiyası, leksikalıq quramı, sóz jasaw usılları, morfologiyası, sintaksis tarawları boyınsha keń túrde maǵlıwmatlar berilgen. Sońında pán boyınsha ámeliy jumıslardıń temaları, hár bir tarawǵa baylanıslı tiykarǵı hám qosımsha ádebiyatlar, internet hám ziēnet saytları dizimi kirgizilgen.

Ulıwma alǵanda, prof.M.Qudaybergenov tárepinen dúzilgen «Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili» pániniń oqıw-metodikalıq kompleksi Qaraqalpaq mámleketlik universiteti qasındağı pedagog kadrlardı qayta tayarlaw hám olardıń qánigeligin jetilistiriw aymaqlıq orayı tıńlawshılarınıń aldına qoyılǵan barlıq talaplarǵa juwap beredi.

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti, f.i.k.

Q.Paxratdinov

